This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

GRAD
PK
8548
.I58
N4
1906

ինտրա

ՆԵՐԱՇԽԱՐՀ

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
1817

Hotel Raouda /

Khouri Nassif

akram

ՆԵՐԱՇԽԱՐՀ

Intra

ԻՆՏՐԱ

ՆԵՐԱՇԽԱՐՀ

Ner[illegible]

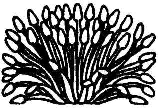

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1906

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ
Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
Թիւ 27, Ճինճանճըլըար եօգուշու, Կ. Պոլիս

معارف نظارت جلیله‌سنك ٣ ذی‌الحجه ٣٢٣ و ١٦ كانون‌ثانی ٣٢١
تاریخلی و ٤٦٧ نومرولی رخصتنامه‌سیله طبع اولنمشدر

Առ մեծապայծառ խմացականութիւնը

ՌԵԹԷՈՍ Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Նուէր

Սրտագին զգացուած, անկախօրէն խորհրդածուած յարգանքի,
եւ անայլայլ հիացման

Իր նախկին սանէն

ԻՆՏՐԱ

ՍԱՄՈՒԷԼ ԽԱՄԱՐԵԱՆ
1924

ՆԱԽԱԲԱՆՔ

Ա.

ՆԱՄԱԿ ԱՌ ԻՆՏՐԱ

Սիրելիդ իմ Ինտրա,

Օր մը, երբ յայց եկած էի Թաղային այն դպրոցին ուր դուն ուսանող էիր այն ատեն, դեռ չաշակերտած Պէրպէրեան վարժարանին, լուսալի աչքերով աշխոյժ բայց արդէն խոհուն պատանեկիկ մը, չարաճճի հարցափորձող ժպիտով մ'ինձ ներկայացուցիր բառահանելուկ մը զոր դուն յօրիներ էիր և զոր տղայի միամտութեանդ մէջ կնճռալի անլոյծ հանգոյց մը կը կարծէիր, որուն դէմ կը յուսայիր թերևս որ ի զուր պիտի ոգորէր իմ վարժապետի պարզ խելքս ու դուն անոր անանկութիւնը տեսնելով պիտի հրճուէիր, այդ հրճուանքին նախապզգացմամբն ալ աչքերդ արդէն կայծկլտուն։ Բայց բառահանելուկն ըստ ինքեան ա՛յնքան թափանցիկ ու դիւրին էր որ առաջին ընթերցմամբ կարելի եղաւ ինձ լուծել զայն։ Թերևս, որքան ի սկզբան տղայօրէն անվստահ մտաւոր զօրութեանս վրայ, նոյնքան ու նոյնպէս ալ յեղակարծ մեծ զարմանք մ'զգացիր խելքիս պայծառատեսութեան վրայ որ ա՛յնքան շուտ կը թափանցէր գաղտնիքի մը զոր շատ խորը ծածկած ըլլալ կը խորհէիր, և կը կարծեմ թէ այդ վայրկենի մանկային տպաւորութիւնդ, անջինջ մնացած, — ա՛յնքան ուժգին են առաջին տպաւորութիւնները — իր բաժինը ունի այն «Մեծապայծառ իմացականութիւն» տիտղոսին մէջ որով զիս կը բարձրացնես՝ գերազանց պատիւն ընելով ինձ միանգամայն ինձ ձօնելու Ներաշխարհդ։ Այն օրէն ի վեր քանի՛ցս մեր իմացականութիւնք իրարու ընդխառնուեցան, աշակերտութեանդ բովանդակ շրջանին մէջ ու անկէ ծոցն ալ երբ, ա՛լ մտքի բարեկամներ, յաճախ կը պտտէինք իրարու և մեր տեսութիւնները կը փոխանակէինք մարդկային միտքը զբաղեցնող այլազան խնդիրներու վրայ, ու քանիցս ալ շօշափեցիր անշուշտ ամպերն որք այլ և այլ կէտերու վրայ մտքիս տեսողութիւնը կը մթագնէին, և սակայն անվթար պահած պարտիս ըլլալ քու մէջդ գոյացած մանկային հաւատքը։ Բայց ես կ'ամչնամ այդ վերադիրէն. աւա՛ղ, նոյն իսկ ո՞ր մարդկային միտք պիտի յաւակնէր այդ մեծապայծառ լուսոյն, երբ իր բնութեամբն ինքնին ո՛րքան սահմանաւոր է մարդուն միտքը, երբ դարերէ ի վեր իրերու սկիզբն ու վախճանը որքան յամառօրէն կը խուսափին մարդկային իմացականութեան անխոնջ հետամտութիւնէն, երբ գոյութեան, նիւթին, կեանքին ու գիտակցութեան յարուցած խնդիրներուն շուրջը ո՛րքան մութ կը բարձրանայ։ Այդ վերադիրին վրայ հիմայ դու իսկ պիտի տարակուսիս, երբ խոստովանիմ քեզ թէ «մեծապայծառ» իմացականութիւնս անկարող եղած է գիրքիդ բոլոր էջերուն իմաստին լիովին ու յստակօրէն թափանցելու։ Շատեր, որ պիտի կարդան քու գիրքդ և մի և նոյն մթարներուն պիտի հանդիպին, պիտի ըսեն գուցէ թէ քու միտքդ է որ լուսաւոր չըմբռներ գաղափարները կամ խրթնութիւնը պիտի վերագրեն գրելու արուեստի թերութիւն մը. սակայն ես կ'զգուշանամ այդպիսի գահավէժ դատումէ, մանաւանդ երբ զմայլանօք կը տեսնեմ բացատրելու կարողութեանդ ճոխութիւնը։ Ո՛րքան դժուար է հոգիի մը ուրիշ հոգիի մը մէջ թափանցել, հետազօտել տեսնել անոր ամէն ծալքերն ու ալքերը, զգալու և խորհելու ամէն ուղղութիւններն իմանալ, անոր գիտակցութեան և ենթագիտակցութեան բոլոր խաւերը պրպտել վերլուծել։ Ո՞վ կրնայ գիտնալ թէ հոգի մը ի՞նչ բան շալկած կը բերէ աւհաւութենէ, ի՛նչ ներքին զգացումներու շարքեր ապրած և ի՛նչ զանխուլ մտածումներու փուլերէ անցած է, կեանքն ու աշխարհը և ընկերութիւնը նրբազան տպաւորութեանց ի՛նչ հոսանքներ անցուցած են իր մէջէն և իր յատակին վրայ զգայութիւններու և տեսիլներու ի՞նչ մրուր ու աւազ նստեցուցած։ Եւ սակայն ասոնք բոլոր կը կազմեն նկարագիրը հոգւոյն, անոր խոհքին, անոր զգացման, անոր խօսքին իրենց յատուկ տարազը կուտան, և այդ տարազը կատարելապէս ըմբռնելու համար հարկ էր այդ բոլոր ներքին ու թաքուն հոգեբանական իրողութեանց իրազեկ ըլլալ. ինչ որ անկարելի է գրեթէ։ Ահա ինչո՛ւ համար, հաստատելով առաջին անգամէն թէ գիրքդ մթութիւններ ունի իմ մտքիս համար և պիտի ունենայ հաւանօրէն նաև ուրիշներու մտքին համար, չեմ համարձակիր սակայն զայն պակասութիւն մը համարել քեզ, գտնելով գերզգայուն ու թրթռուն սիրտդ և ճանչնալով ինքնայատուկ նրբութիւններն իմացականութեանդ։ Վերացումներու, համադրութեանց մեծ սիրահար, հակամէտ ես լայն ընդհանրացումներու մէջ ձուլելու խառնելու մասնաւոր իրողութիւններն ու երևոյթները, և շա՛տ յաճախ հետախաղաղ խուսափում մը հաստատուն գետնին քու ոտքերուդ տակ ու տարտամին մէջ անհետացում մը մտածութեանդ։ Համաստուածեան հակումները որովք խմորուած ես, իրերն ու էակները միակ էութեան մ'եղանակաւորումներն ու այլակերպ ձևառութիւնները խորհելու տրամադրութիւնդ տեսութեանդ առջև իրար կը շփոթեն շնչաւորն ու անշունչը, երկնայինն ու երկրայինը, մեծն ու փոքրը, հանճարն ու յիմարութիւնը, ու, աստուածացեալ տիեզերքին պատկերներուն առջև խանդավառ, երևակայութիւնդ կ'ելևէջէ արագ նիւթէն հոգիին, հոգիէն ի նիւթն, իր յափշտակութեանցը մէջ ամէն ինչ ոգևոր ու մտածուն զգալով, ամենայնի հետ ոգեխառնուելով, համայնին մէջ մխրճելով սուզուելով, անհուն ոլորտին մէջ թալացեալ հև ի հև ճախրելով, վերացման անօսր անգայտ մարզերուն մէջ կորսուելով։ Ու ա՛լ բազմայօդ օղակաւորումներով երկարաձգուած ու մանրամասնուած պարբերութիւններու շարքեր են անվերջ, որոց իմաստներուն շատ անգամ տաժանագին է հետևիլ, բայց որոց կոհակաշարժ մակընթացութեան վրայ հաճելի է օրօրուիլ, բառերուն վէտ վէտ փայփլումէն ու գեղահիւս և ներդաշնակ ոլորումներէն դիւթուած։

Ինչ որ ալ ըսուի, քու մէջդ բանաստեղծ մը կայ, Ինտրա, նուրբ զգայութիւններով ու վեհ խոյանքով բանաստեղծ մը, ու երկդ՝ թէ և արձակ՝ ամբողջ քերթուած մ'է գեղեցկին, վեհին, լոյսին, սիրոյն, անհունին, Աստուծոյ նուիրուած։ Այս գաղափարներուն, այս ըմբռնումներուն և անոնց խորհրդանշաններուն առջև հոգիդ համակ թրթռում, հևք, բորբոք, հրճուանք, երազ, սարսուռ ու ե՛րգ է։ Խաժալանջ Սև-Ծովը ու կապոյտ երկնակամարը իրենց անծիր տարածութեամբ անսահմանութեան տեսիլովը զքեզ կը գինովցնեն. վարդ-շուշան առաւօտները և աստուերոտ երեկոյները ծունկի կը դնեն զքեզ այգին ու վերջալուսին շքեղութիւններուն առջև. բազմաժխոր քաղաքը ուր ընկերային կեանքը կ'եռուզեռայ իր կիրքերու և պէտքերու պայքարովը և ամայեաց անմարդաձայն առանձնութիւնք ուր և՛ս որոշ կ'ունկնդրէ մարդ Աստուծոյ ձայնին՝ հաւատարապէս կը հրապուրեն զքեզ ու յոյզ ու խոհ կուտան քեզի, և Խանենադ չէ՛ այն քեզ համար ինչ որ կինն է աշխարհական մարդուն համար. մարմնացեալ խորհուրդ մը կը տեսնես դուն անոր մէջ, սիրոյ ոգին որ նիւթը կ'աննիւթացնէ և իր հպման ենթարկուած էակին թևեր կ'ընծայէ իրեն հետ յանհունութիւն թռչելու համար: Աւ նա վերջին երգդ սիրոյ նուախանգ «Երգ երգոց» մ'է, իր արտաքին զգայականութեան տակ ա՛յնքան աւելի նրբացած որքան Սողոմոնէն ցայսօր սիրոյ զգացումը արբացած է մարդկային հոգւոյն մէջ: Ու քերթողին կը միանայ քու մէջդ նկարիչն ալ, որով և քնարիդ՝ վրձին մը որ այնքան գունագեղ ու բնատիպ կ'երփներփնէ առարկայից ու տեսարանաց պատկերները զոր գրիչդ կը գծէ: Թէոֆիլ Կոթիէին պէս՝ նկարչութեան բնածիր հակումներդ զոհած գրականութեան անձնուէր ծառայելու համար, այդ հակումներդ իրեններուն նման սակայն գրական արտադրութեանցդ մէջ իրենց դերը կը պահեն՝ տեսութեանդ աւելի նրբութիւն ու ճշդութիւն տալով, ձևերու՝ դիրքերու և գոյներու ըմբռնումը և բացատրութիւնը կատարելագործելով և ընդհանրապէս նկարչական հանգամանք մը դրոշմելով ոճիդ: Ահա ինչո՛ւ համար բոլոր պատկերներդ ա՛յնքան գեղեցիկ են երանգներու պէսպիսութեամբ և մանրամասնութեանց ճոխութեամբ. — Սև-Ծովին վայրենատեսիլ պատկերը, իր անորոշ տարտամացած հեռաւորութիւններուն, իր մութ ծփանքներուն, իր խորհրդամռայլ վհերուն, աւազածիր եզերաց փրփուրի ժանեակներուն, մօտաւոր մայրիներու և հեռաւոր լեռներու թանձր ու հսկայական պարիսպներուն մէջ նկարուած, վսեմին զգայութիւնը տուող ճարտարարուեստ կտաւ մ'է, և դեռ անոր քով կրնան գալ շարուիլ նկարագիրները լուսափառ այգերու և ծիրանեվառ արևամուտներու, նոճեաց ու շոճեաց հողմակոծ անտառներու, եգիպտական երկնաբերձ բուրգերուն, Նեղոսէն ջուր առնելու գացող սափորաբարձ պղնձի «արձանոյշ» ֆէլլահուհիներու, արեւելեան խայտաբղէտ հեշտալուրտ գաւեհներու, և այլոց, որոց ամէնքն ալ լոյսի ու գոյնի բնապդումովը օժտուած հոգիի մը կնիքը կը կրեն:

Գիրքդ մեծաւ մասամբ շարք մ'է արդէն պատկերներու, զոր կը ներշնչեն քեզ դեռ կարճ՝ բայց արդէն բաւական արկածալից ու տարուբեր կեանքիդ յուշքերը, որք զիրար կը ծընցնեն. սակայն յիշատակները միայն երեւակայութեանդ ու սրտիդ ցաւոց չեն տար, այլ իմաստասիրական խոկմունքդ կը դրդուեն անհատական և ընկերական կեանքի երեւոյթներուն վրայ, ու մտօք կը սուզիս դու անոնց կազմած կնճիռներուն մէջ և քեզ հետ կը քաշես կը տանիս ընթերցողիդ միտքը։ Նրբազգած սիրտ մը ու վերլուծող սուր միտք մը, որպիսի են քուկիններդ, չէին կրնար անտարբեր մնալ գոյութեան և սկիզբի ու վախճանի տանջող հարցերուն հանդէպ, և դուն, արդէն գիտեմ, մատաղ տարիքէդ կը սիրէիր խոհալից ճակատդ անոնց ծանրութեան տակ խոնարհեցնել։ Զգալի է մտքիդ տառապանքը հակընդդէմ գաղափարներու պայքարին տակ, դրականութենէ յոռէապաշտութիւն, յուսահատութենէ ի լաւատեսութիւն իր ալեկոծ տատանումներուն մէջ։ Սակայն տիրական ուղղութիւնը մտքիդ գաղափարապաշտ կը մնայ յաւէտ, և, թէև արտնեղ կենսապայքարին դժնդակութեանց հարկադրած տարբնացումներուն հանդէպ, և անոնց դէմ իբրև պատպարան՝ խենդութիւնը, ալքոլը, մահը օրհնելու հակամէտ, բայց վերջապէս ու «ներէապէս» կը մերժես յուսահատութիւնը՝ իբրև սուտ ուրացում մը մարդուն հիմնական կենսաբաղձութեան, և ընկերային կեանքի պայմաններուն կարելի բարւոքում մը կ'երազես մարդկային խումբերուն աշխատակցութեան մի համերաշխ ու հանդարտած ձևին մէջ։ Կ'օրհնես ձեռքը որ ձիւնապատ դաշտերուն սարսափելի մահաշունչ մենութեան մէջ իջեվանի տաքուկ բուխերիկը վառեր է, ու այն կէտը որ քու խուցդ է անսահման տիեզերքին մէջ և որ իր ղամպարին հեզիկ լուսովը պատուհաններուդ ետևէն քեզ կը նայի ժպտօղին ու աղջամղջին միջոցին մէջէն քեզ կը կանչէ մտերիմ։ Աղուոր ու վեհաշունչ են էջերն ուր կիրակամուտքի «Լոյս զուարթ»ին ու «Հայր գթած»ին վրայ կը խորհրդածես, մանկութեան միամիտ օրերու յիշատակաց ու աւագ տիոց գիտակցութեան խառնուրդով մը, լուսոյն բարութեանն հանդէպ Պրահմանի մը սխրագին պաշտամունքով ու Քրիստոնեայ աղօթողին մարդկային բազմազան տառապանքներու համատարած անդունդներուն վրայ գուրգուրոտ թևածող ու գիշերամերձ ստուերախառն այն պահուն «ամենայն արարածոց արարչին» աղօթմու-

Թիւնը ամէնուն, ողջերուն ու մեռածներուն համար պաղատող մեծ գութին խունկումովը հոգիդ խորազգած։ Մեռած հօրդ ոգին «սոսկալի աղու» ձեռքերուդ մէջ պահ մը չարչարուելէ յետոյ, կը հանգչի այն գիտակցութեանդ մէջ թէ կը վերապրի նա ի քեզ և թէ անոր կը պարտիս դարձեալ էութեանդ լաւագոյն մասերը, և գրքոյկդ շքեղագոյն շիրիմը կ'ըլլայ հէք Գասպար Չրաքեանին, որուն անհամբեր հօր տրտունջները կը ցածուցանէի երբեմն, ըսելով՝ «Օր մը քեզ համար լաւագոյն գովեստը պիտի ընեն որդւոյդ հայրը կոչելով զքեզ։»

Այսպէս կը դառնամ, մօդական զանազանութեամբ մը, տեսիլներն ու մտածումները էջերուդ մէջ, ու կարդացողը՝ անոնց վերնաճեմ՝ բուռն վազքէն յոգնած՝ կանգ առնել ալ ուզէ, չէ՛ կարող սակայն՝ ամէն վայրկեան գրչիդ տակ ծնող անակնկալներէն հրապուրուած։ Խորհուրդի ու պատկերացման սկզբնատիպ հանգամանաց քով՝ սկզբնատիպ է լեզուն զոր կը գործածես, զոր կ'ստեղծես պիտի ըսէի, ո՛րքան նորութիւններ կան անոր մէջ, ո՛րքան նորակերտ վերացեալ բառեր, ո՛րքան նորօրինակ բարդութիւններ։ Անկեղծօրէն պիտի ըսեմ սակայն թէ ինձ, որ պահպանողական մ'եմ, հաճելի չեն այդ նորաբանութիւնք, թէ կ'ուզէի յարգուած տեսնել երիտասարդ գրչի ամենէն մեծ յանդգնութեանց մէջ ալ մեր լեզուին հնաւանդ հիմնական յատկութիւնները, և թէ արդէն գաղափարի ծայրայեղ անօսրացումներէն ոչ շատ գոհ՝ դժգոհ պիտի ըլլայի անոնց յայտարար փառածաղիկ բացատրութիւններէ։ Յօրինած կարգ մը բարդութիւններդ, կեղծամին (կեղծ-ծամ) տիպին վրայ, չինծու բառ մը զոր չեն ճանչնար Հայկազեան և Աւձեան Բառարանները, Հայ լեզուի ոգւոյն որոշապէս կը հակառակին, ինչպէս՝ **ժանտարերք**, **լոյսուերոտ**, **ժահրապոյր**, **տիտանուագային**, **հրեշտակերպ**, **աքձանոյշ**, **ծածկայուն** ևն։ Հայ լեզուն կ'ըսէ՝ **մտատանջ**, **ճարտարարուեստ**, **մարդադաւ**, **լուսասփիւռ**, **հրեշտակակրօն**, **առոգագաւակ**, **մեծածախ**, **գերերջանիկ** ևն, և ո՛չ թէ **մտանջ**, **ճարտարուեստ**, **մարդաւ**, **լուսփիւռ** ևն։ Տարօրինակ են նաև **թռանցնող**, **ըսթաղդուող**, **սլացառկախ**, **թփիծոյր**, **հիւլէհոսել**, **հիասոսկում**ի պէս բառերը, որոց իմաստը հարազատագոյն կերպով կրնար բացատրուիլ մէկէ աւելի բառերու առնթերադրութեամբ։ Լեզուական ազատութիւնը շատ զգուշալի բան է, եթէ ոչ կրնայ լեզուական անիշխանութեան, որով և քայքայ-

ման առաջնորդել ։ Ո՛րքան կը փափաքէի որ գրելու ա՛յնքան ձիրքերովդ լեզուին դասական հեղինակներուն մէջ դիրք մը գրաւելու փառաւորութիւնն ունենայիր, ինչ որ անկարելի չէ յուսալ քեզմէ, մանաւանդ երիտասարդ ուխտիդ հանդարտացումէն ։

Ահաւասիկ, սիրելի Ինտրա, իմ գնահատումներս քու գործիդ վրայ, որ ա՛յնքան ընտիր յատկութիւնները ի վեր կը բերէ մտքիդ ու սրտիդ, և որ ա՛յնքան խոստմնալից է, մանաւանդ երբ ի նկատ առնուի թէ ինչ որ կրնայ թերութիւն համարուիլ անոր մէջ՝ յատկութեանց առաւելապանցում մ'է յաւէտ և չափաւոր ժուժկալ ճաշակի մը խստապահանջութեանց ենթարկուած՝ պիտի փոխուի իրական գեղեցկութեան ։ Զօնիդ համար, որ պատուաբեր և յուզիչ է ինձ, շնորհակալ եմ քեզ սրտագին, և գրական յուսափայլ տաղանդիդ կը մաղթեմ պսակուիլ չքեղագոյն դափնիներով ։

Քոյդ

Ռ. Յ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

7 Սեպտեմբեր 1905
Իւսկիւտար

Առ տաղանդաշատ Գրագէտ-Ուսուցիչն
Ազնիւ Տ. էֆ. Զ.

Իւսկիւտար

Բ.

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Այս գիրքը գրուիլ սկսած է 1898ին և աւարտած՝ 1900ին։ Գրքին նիւթերը առնուած են գլխաւորաբար՝ հեղինակին երիտասարդութեան այն փոքր մասէն որ 1894էն մինչև 1899 կը տևէ, և որուն մէջ հեղինակը ունեցած է քիչ շատ վիպային ու զգացումներով հօծ կեանք մը։ Հետևաբար այս երկին թերութեանց մէկ մասը վերագրելի է հեղինակին այն տարիքին ուր իր գրքին նիւթերն զգաց և ի գիր առաւ զանոնք։ Այդ թերութիւնք ըլլան լեզուական յանդգնութիւններ, մերթ անտեղի և կանոնազանց, բացատրութեանց խրթնութիւններ, տպաւորութեանց չափազանցութիւնք, իմաստասիրական անորոշութիւններ, ևայլն, կարելի է զանոնք բղխեցնել այն պարագայէն թէ հեղինակը իր ներքին վիճակներուն սաստկութենէն հարկադրուած է հաւատարիմ՝ մնալ անոնց, և ոչ միայն անոնց իսկութիւնը արտայայտել՝ այլ նաև անոնց գոյացման, երևման ձևը. թէ պարզապէս քիչ մը չփացուցած է այդ վիճակները. ինչ որ եթէ խորհիլ կուտայ գրողին անկեղծութեանը՝ բայց կ'ենթադրէ նաև անկեղծութեան յատկութիւնները խաթարող անհամբերութիւն մը, և մանաւանդ եսականութիւն մը որ անկեղծութիւնը անհանդուրժելի կ'ընէ։ Վերյիշեալ ժամանակին առարկելի են նաև հեղինակին ինչ ինչ գաղափարները, որոնք յաչս անոր չունէին այլևս այն երբեմնի կշիռը զոր վերագրած էր անոնց. Թերևս նոյն բանը պէտք է մտածել նաև ոճին համար, քանի որ ոճն ալ կրնայ պարագայական վիճակներու, առժամեայ գաղափարաց արդիւնք ըլլալ, քանի որ ոճն ալ գաղափար մ՚է։ Բայց ինչ որ, վստահօրէն խօսելով, այս գրքին մէջ համեմատաբար հաստատուն է հեղինակին ներկային՝ անտարակոյս գաղափարները չեն անպատճառ, քանի որ անոնք նորանոր հանգամանքներէ կ'ազդուին, նորանոր ծանօթութիւններով կը սրբագրուին, կը փոխուին, ու կրնան ջնջուիլ. այլ՝ հոգեկան խառնուածքը. ընդհանուր տրամադրութիւնները.

գլխաւոր ճաշակները . ոգին . ինչ որ վերջապէս կը կազմէ մարդկային զանազանութիւն մը . վասն զի ասանք նուազ կ'այլայլին։ Այս պատճառաւ է որ կարելի է այսօր հրատարակումը 5–6 տարի առաջ գրուած երիտասարդական երկի մը՝ որուն ինչ ինչ երևոյթներուն՝ հեղինակը նայի այլևս ա՛յն ակնարկով որով պիտի նայէր՝ պատշաճագոյններու համար այժմ լքուած հնաւուրց իրերու զոր իր կենաց մէջ առաջին անգամ գործածած ըլլար, և զոր անցեալին խոստովանութիւնը և թերևս հին ընտանութիւնն ալ կ'արգիլեն հիմա ջնջել։ — Բայց թէ իր թերութեանց առջև հեղինակին պատճառաբանող գիտակցութիւնը բաւական գրաւական մը կրնա՞յ ըլլալ յետագայ երկերու լաւութեան՝ Ինտրա վստահ չէ այդ մասին. թերևս ինչ որ ինքը տարիքի մը վերագրելով ժամանակաւոր կը կարծէ՝ տևական ըլլայ, վերաբերած ըլլալով խառնուածքին ու նկարագրին. կամ միւս կողմէ՝ գուցէ այդ պակասութեանց բարձումը կարելի ըլլայ ինչ ինչ յատկութեանց նուազմամբ . . . ։ Այս կէտերը կը ճշդուին բոլորովին՝ Ինտրայի գրելէ դադրելովը միայն, կամ անոր մահուամբը զոր ինքը ամէն բանէ աւելի կը տենչայ, ա՛յնքան՝ արդէն մահուան հետաքրքիր՝ միանգամայն կը բաղձայ ճիշդ գտնուիլ, և պէտք ունի սիրուելու։

1905 Սեպտեմբեր **Տ. Չ.**

ՆԵՐԱՇԽԱՐՀ

ՀՈՎԻՆ ձայնն է. նոճիներուն խորունկ գիշերուան հովին ձայնը։ Գոց պատուհանին ետև, լամբարիս կէս գիշերուան լոյսին հետ որ անխլիրտ կը վառի հովին մեծ շշունջին մէջ, մենաւոր ու անշարժ կ'երազեմ իր բոցին յառած, ծխախոտի եղկածուփ շղարշներուն մէջէն որ զայն կը պարուրեն, իր լուսեղէն ապակին ի վեր կը յածին, օրօրուն, մենութեանս ճրագին մելանուշ բարութեանը մէջ ցնդելու։ Քնացող տունին խորքերը ձայն չի կայ։ Վարագոյրներուն ծալքերը տարտամօրէն կը ծփան։ Բնականոն (norm.) հիքութեան մը խաղաղութեան մէջ, բնականոն ու հանդարտ վիճտի յայտակերպումներուն մէջ (manif.) իրերուն ու կահերուն, սենեակին բնակիչին անաշխարհայնութիւնը, խոկուն, անոնց զանազանութեանց ետև աղօտապէս միացած և անսահման գրկանքի մը մէջ հեռացած անշրջագծուած երանական համադրոյթի մը կը ձգտի։ Կիպարիսներու քանի մը ոստեր, լեռի պտերներու խառն, ցամաք անօթի մը մէջ դօս, անսարսուռ կը ցցուին, ու որմին վրայ ցրուած իրենց խօլաձեւ ստուերն ա՛լ անհնար հողմածփում մը կը քնարերգէ, լռին։ Կաղամարս, բերանաբաց, կը շլանայ լամբարէն որ անոր խաւարը կը քաղցրացնէ հրային կայծով մը։ Գիրքեր, դոց. ևքինոսի բրածոյ մը իր դարերու անհաւատալի կծիկը գմբեթէր է դիմացս, գրասեղանիս ծայրը պալարուած։ Պատերուն վրայ քանի մը լուսանկարներ, ցանցառ. կարմրածառի չոր ոստի մը վրայ անցուած՝ հեռաւոր վարդապետի մը կենդանագիրը կայ։ Անդին, մէկը մեռած Ադամեանն է, Համլէթի դերին մէջ։ Միւսը՝ մեռած հայրս...։

Վարինը Քեփրէն բուրգն է. և Սփինքսը։ Յետոյ ուրիշ իրեր... — ի՜նչ ձայն. խորունկ չչունչը հեռուներէն կուգայ, կուգայ, յորդ, հոծ, դժնդակ, հզօր. յանկարծ տարօրէն. մինչդեռ իր աղեկտուր ահագնութենէն կը խայտամ, երջանիկ։ Ա՜հ, հողմակոծ գիշերը։

Շնագայլի փոստս ցրուած է բազմոցին վրայ. ցռուկը կարկառուն. ականջները ցից. կոյր, տափակ, կորսուած։ Դուրսը նոճիներուն մէջ կաղկանձիւններ կը լսուին. մեռած շնագայլին ականջներուն իր ընկերներուն հաչիւնը կը լսեն ճարճատող ճիւղերուն վայրի հեծիւնին մէջ. խեղճ անասուն. հանդարտօրէն պառկէ՛ մեռելութեանդ յաւիտենութիւնը. սենեակիս իտէապաշտութիւնը, — վայրենի արձակութեանդ դամբարան —, կորսընցուցած որջիդ ստորերկրութեամբը լեցուն գերաշխարհային վիճակ մըն է, անհուն հողմակոծ գիշերին մէջ տարուած։

Յետոյ տակաւին ուրիշ բաներ ալ, որոնք իմս են. անսահման քաղցր ստրկութեամբ մը իմս են: Ճամբորդութեան մախաղիկս, պարապ, փոշոտ, կախուած է պատէն. ճամբորդութեան մախա՛ղ: Դուրսը զմայլելի արհաւիրքն է գիշերուան հովին. ո՛ւր են անծանօթ ապալերներն ամայի ժեռափունքներու. անծանօթ ալիքները ո՛ւր են: Ցայտող ցրցքնուող փրփուրներու ալի՛ն տեղ՝ առաստաղին փոշին պատեր է մախաղը: Կը յիշեմ ... ահա կը զգամ իր կաշիին հոտը.— անցած կորսուած հաճոյքը կաշեհոտ խստամբեր մենութեան մը, տարտամօրէն ու երանաւէտօրէն անսանային. մեծ՝ երկրային՝ տիեզերական ծննդավայրին տեսիլներուն մէջ ազատ ընդհանրացման մը պայծառութեամբը լեցուն հաճոյքը:

Բայց՝ ահ, իրաւ. ի՛նչպէս չէի դիտեր: Մութ պատուհանին ապակիին մէջ՝ գիշերին վրայ բացուած վարագոյրներուն միջեւ՝ կողմնակի լուսաւորուած ստուեր մը կայ.— իմ ցոլքս է. ես եմ. ես է. ի՛նչ զուարճութիւն, եթէ ո՛չ տրտմութիւն: Նոճեղէն խաւարին մէջ աղօտագծուած Եսն է: Մարմինիս պէս կը դիտեմ զինքը, որ իմ աննիւթացումս, իմ իտէական էութիւնս կը թուի. իսկութեանս մէկ արտաքնումը: Իր գիծերուն ճըկուն ու զուսպ խաղին սառչումը կը միանձնացնէ զայն մութ զգեստներուն տարտամ սուգին մէջ որ անորոշապէս կ՚էախառնուի անջրպետին մրրկալի սեւութեան, եւ ուրկէ կը պատկերանայ կողմնահակ գլխուն ռամպրանկարը, տմոյն, իր տեսլային անգայտութիւնը նոճիներուն գիշերովը թափանցուած:

Իբր իմ մարմինս՝ ես՝ վայրկեան մը անոր բոլոր իսկանուշութեանն ինձմէ՛ կախմանը կ՚արգահատիմ. ինծի հետ իր ունեցած բացարձակ, բացարձակ յարնչութեանը կը ցաւիմ. ինչպէս մի՛շտ, ինչպէս մշտնջենապէս պիտի մեղքնամ կուսական հողեղինութիւնս, մարմինիս նաժիշտ, աղախին: Եւ այս արգահատանքը՝ գուցէ անոր համար նաեւ որ յիմարաբար կը տենչամ պատկերին եսանոյն անէութեանը, անոր գերութեան վիճակին, որ տենչացած նպատակած բոլոր վիճակներուս մէջ կ'անդրանկարուի, իտէալի մը պէս, — վասն զի խուցիս գիշերուան առանձնութեան մէջ վերստացուած ինքնութիւնս է ան, նոճիներուն մէջ ուրուականի. իր անօսրութեան հոծմամբին ու տարրումովը մրրկալի գիշերէն, ինչպէս երկինքին լոյսէն՝ գոթական հոյապակիի մը սրբանկարը կը հոծուի անդրաշխարհով:

Եւ խուցս լեցնող այս իրերէն ոչ մէկը նայուածքս կրնայ տանիլ ներկային, իրականին. ամէնքն ալ տրտմագին, ըղձագին խորհրդանշանումներ են Անեզրութեան: Երեւութապէս տարամէտ ուղղութիւններ՝ չուիղներու պէս կը մեկնին, խաւարածին, ստուերածուփ ու լուսայանգ չուիղներու՝ որոնց չուկէտն է խեղճ ես, ու վախճանն է Աստուած:

Հեռուներէն գիշերապահի մը մահակին հեծկլտուքները գիշերուան ժամը կը պատմեն. ու հովին մէջ կը մարմրին: Կէս գիշեր է. Կէս Գիշերը. գիշերին՝ խաւարին հոյակապ համայնութիւնը: Հովը, անվերջ, անհատնում, նոճիներուն մութը դղրդելով, ալեծփելով կ'անցնի. և խռովայոյզ նոճիներուն խորերէն խուպոտ հեծիւններ կ'ելլեն.

սարսռալի մարդկայնութեամբ մը ուրուային։ Լամբարիս հանդարտ, երազմայլ բոցին կը նայիմ, գորովագին վայելքով. անոր երանաւէտ այրմանը, ուր երազանքս կը մխրճի, կը հանգչի՝ անորակելի սպառմամբ մը, իբրև թէ զտուէր, իսկանար հոն, ինչպէս օճախի մը սփոփանքին մէջ։ — Ինչպէս լամբարս, որ թշուառութիւնս կը լուսաւորէ, գիտէ զայն՝ մոռացման շղացում մը կը ճառագայթէ. զերծում և իտէականութիւն։ Ո՛վ իմ առանձնութիւնս։

Կը ճաշակեմ, կը հրճուիմ զայն. յուշքերուս, խորհրդածութեանցս, երազներուս լեռնաբուրմամբը, ծովահոտութեամբը լեցուն, իմ տարաբաղդութեամբս ու երանութիւններովս, իմ ներէական զաղջութեամբս առլի առանձնութիւնս։ Մինչև լոյս, մինչև որ լաժուարթ արշալոյսին յամրայայտ, որոշիչ հոլանումը նոճիներուն ետևէն բարձրացած՝ ճշդէ, ծառացնէ անոնց մռայլութիւնը, և գուցէ լայ նորէն բոլոր վիշտերը՝ պանդակաձայն, ագռաւաչ սկսող անծանօթ ցաւագին այսօրուան մը որու անձուկին դառնութիւնն աղօտապէս կը հեռաշնչեմ արդէն, բայց որու հեռաւորութիւնը հրճուանքով կ՚զգամ դեռ, օրերէն ազատ գիշերիս մէջ որ ոչ այսօր է ոչ վաղը՝ այլ անցած ու ա՛լ չխռովող երէկի մը տեւումը., մինչև որ արշալոյսը ծագի՝ լամբարիս լոյսին մէջ զտուող ինքնութիւնս պիտի ապրիմ, ցորեկուան կենցաղի իրերու վարակումէն, ծրդումէն զերծ, առանձնութեամբ առաքինի ինքնութիւնս, — պատուհանիս մէջ ցոլանկարուած Եսս, ցայգատեսակա՛ն ու ճիշդ, գուցէ իբր երազ մը միայն, ա՛հ, իբրև իրականութիւն մը՝ գիշերուան հովին ցնորականութեան երաժշտական անջրպետին մէջ երազացած։

Հովին հզօր իրականութիւնը կը թափանցէ խոհալքը ուր անցած կեանքի մը անթեղուած դըրուագները կ'արթննան. Մտքիս մէջ յուշքեր կ'արծարծին հովէն որուն շշունչներովը լեցուն ու սարսռագին է անցեալս։ Ա՜հ, յիշողութիւնս կը ներշնչուի հովէն։ Երեւակայութիւնս կը պտտի յուշքերուն մէջ, որոնք կը ծրագրուին, կը լայննան, կը պաշարեն զիս, թօշնած պայծառութեամբ, ուր ներկային, ապագային անփոյթ քուն մը կը մարմրի, ուր կենցաղէն անփոյթ կենսաւէտութեան մը սրբութիւնը կը թրթռայ։ Յուշքե՞ր են թէ երազներ, յղացքներ։ Վասնզի անոնց մէջ թաքուն բաբախող կենսական ընդհանրութիւնը անոնց մասնաւոր ու ոմնացած տարրերուն մէջ հիւթի մը պէս կը ծաւալի ու կը նորաստեղծէ զանոնք։ Յիշողութեան երեւակայութիւնը կը զտէ, կը կատարելագործէ, կ'ընդհանրացնէ յիշատակները. կարծես միայն ապրիլու անցեալ յոյզի մը, անցեալ կեանքի մը գոհունակութեանը կը վերածէ զանոնք. հաճոյքի վայրկեանին ու ցաւի վայրկեանին հասարակաց այն ինքնին հանդարտ տրոփիւնին որ անոնց ընդդիմակութեան մէջ միամիտ ու խորին միութիւն մըն է, — կեանքի զգայութիւնը, — և հակառակութիւններ չկան արդէն այլ տեսակներ կամ աստիճաններ, — և երազացած յիշատակներուն մէջ, հրճուալի թէ տխուր՝ ա՛լ կեանքի զգայութեան ընդհանրութիւնը յիշատակներուն ձեւին մասնաւորութեանը կը գերակշռէ, Անցեալին հեռաւորութեան մէջ ուր հակառակութիւններ կ'աղօտին մելանուշ միատարրումով, իբրև ներկային չափերէն զերծ Անհունին մէջ ուր ա՛լ այլազանութիւն չկայ։ Բոլոր յիշատակները կեանք միայն կը պատմեն. և, ահ, որքա՛ն ճիշդ պիտի ըլլար ներկայի իրողութիւններու մէջ, ցաւագին թէ երանաւէտ՝ փնտռել կեանքի զգայութիւնը միայն, փոխանակ անոնց երեւոյթներուն անձնատուր ըլլալու, բոլոր նպատակներուն մէջ դէպքերու այլազան երեւոյթին տակ համատրոփող կեանքին ներյատուկ երանութեանը միայն ձգտիլ, պարագայական հաճոյքներու կամ ցաւերու անտարբեր, որովհետև վաղանցուկ են անոնք տիեզերքին ինչպէս յիշողութեան մէջ ուր անոնց յոյզը, — կենսաւէտութիւնը — միայն պիտի անմահ մնայ, և անցեալէն խապառ որբացած սիրար անոնց ընդհանրութիւնը միայն պիտի ուզէ վերապրիլ, — անցեալ դէպքերու տարազին եղծական դիպուածայնութեան, մասնաւորութեան մէջ անհետ ընդհանրութիւնը։

Եւ ո՞չ ապաքէն ինքնութիւնս որ՝ օրէն զերծ գիշերիս մէջ վերադարձած, իր ընդհանրացած, կենսացած յուշքերը կը գտնէ իբր իր կազմիչ տարրերը, հովին անհատնում շշնջիւնին մէջ, ո՞չ ապաքէն իմ ինքնութիւնս ուրիշ բան չէ արդէն այլ իմ ընդհանրութի՛ւնս։

Իմ վայրի հանրէականութի՛ւնս. զոր հիմա կ՚զգամ թէ ապրեր եմ լիովին տարաշխարհի ան գեղջուկ սենեակիս մէջ առաջին խանդավառ պանդխտութեամբ մը մինակ՝ լեռնավայրի ձմրան մը մռնչիւնին մէջ կծկուած, — ներքնապէս սաւառնաթե՛ւ։

Ա՛հ, գեղջուկ սենեա՛կը։ Ժամուն թափուր

պարտէզին ներսի մէկ անկիւնն էր, խեղճուկ դըպրոցին ներքեւ, գետնէն հազիւ բարձր՝ ծերուկ, հազացող ժամկոչին խուցին կից։ Դէմի անկիւնը, անկիւնագծօրէն դիմացի կողմն էր եկեղեցին։ Քանի մը տերեւաթափ ծառեր, լերկ, ձիւնոտ, կը ձղաձգտուէին պատերուն դէմ, անջրպետին տխուր դատարկութեանց վրայ։ Շինական քաղքին մեծ ճամբան որ մօտակայ ամայութիւններուն կը հանէր, պարտէզը կը քերէր իր քաղաքածայրի լռութեամբը, լեցուն՝ սարսուռովը ձմեռնային առանձնութեանց, որոնց կ'անջատակցուէր տրտում պարտէզը կքուն պատով մը, ու անոր հին դուռովը զոր ուշ ատեն, հազալով, ծերուկ ժամկոչը կ'երթար աղխելու։

Ա՛լ վայրենի գիշեր մըն էր հոն. ձիւնապատ, անմարդաձայն։ Պարտէզին ճերմակ խաւարը լեցուն էր մտածմամբը ժամուն գորշ կոյտին, որ հոն, գիշերայած մտածութիւնները կ'ամփոփէր կը տարրացընէր, որ կը հեռաշնչէր մտախոհութիւնը մթութեան մէջ անհետ հոյաբրգուած Նէպիանին հովին. — կորդերու սառնային անջրպետին մէջ երկարաձգուող ողբաձայն երազանքը չնագայլներու կաղկանձիւններուն, — հիւսիսային հեռուներէն մինչեւ փակ դուրս համնող աղօտ մռունչը Սեւ Ծովուն հեկման., եւ իմ նժդեհի ու բնամարդու ամբրջանքս կը ծծէր, կ'իւրացնէր, անոնց ստուերային զանգումը, անոնց չքանդրումը կը յօրինէր, զանոնք միանգամայն կ'ըլլար, եւ պատուհաններուս ցայգատեսութեան հանդէպ, ամայի պարտէզին անկիւնը կուտուած՝ գիշերին մէջ իր իսկ խորհուրդին կը վերածուէր տակաւ։

Բայց որչա՛փ քիչ ապրեցայ ես հոն, պանդխտութեան առաջին սենեակին մէջ ուր ես, ինքս կը բնակէի միայն։ Միտքս կուգայ իրիկուն մը, ուշ ատեն, լամբարս վառելէ ետքը դուրս ելլելս, պարտէզէն ալ դուրս, մոռցած ջուրս երթալու առնելու համար մեծ ճամբուն աղբիւրէն, ուրկէ, լեցուն կուժերը ուսերնին՝ գեղջուկ աղջիկները չատոնց հեռացած էին., վերջալոյսին մթնութեան մէջ աղբիւրին յորդաջուր հոսեցնելն իր անդուլ խոխոջը, կուժիս ղլօլօլօխո՛ւբչ լեցուիլը, և չտապով դառնալս պարտէզը, ուր մտնելով ծանր դուռը գոցելս, ու սենեակս ուղղուիլս. բայց, երկու քայլ չառած՝ կանգ առնելս, պատին տակը՝ դիմացս, պարտէզին խորը նայելով. անակնկալ հիացումով մը յուզուած, ապշած. վասն զի պատուհաններս տեսեր էի, ներսի լամբարէն լուսաւորուած....։

Այդքա՛ն քաղցր բան էր ուրեմն անհուն աշխարհքին մէջ մէկ տեղ մը, մէկ բնակարան մը ունեցած ըլլալը։ Իմ, միմիայն իմին սենեակիս գիշերուան լոյսն էր. ոսկեգոյն, վարդագոյն. իմ մենաւոր լոյսս։ Եկեղեցիի շրջափակներու անհուն առանձնութեան մէջ քաշուած, իբրև անեզրութեան մէջ ներկայ, իբրև անեզրութենէն չմոռցուած իմ գոյութիւնս։ Ահ, տմոյն, ու սիրելի, նուիրական ճառագայթումը։ Ի՛նչպէս տակաւին չեմ գիտեր եղեր իմ երանութիւնս. և ի՛նչպէս, զայն տեսնելու, գիտնալու համար պէտք եղեր էր որ բնակարանէս դուրս ելլեմ, ու գիշերամուտին ցրտին ամայութեան մէջէն նայիմ անոր նշոյլին, որբի մը պէս, անտուն տարաբաղդի մը պէս։ Վարդագոյն լոյսը որ երանաւէտ մեղմութեամբ կը նշուլէր հոն, իմ կենսական բոցս, իմ ընտանի հոգիիս մեղմաղձիկ ժպիտը կը թուէր. բնամարդկային լաւատեսութեանս հանդարտ հիացած խայտանքն անհուն տիեզերքին մէջ. մենութեան ազատութեան մէջ խաղաղած արեանս դաղջ չառայլը։ Լուսաւոր պատուհաններէն նշուլող անպատում հանգիստը իմ կեանքս էր։

Երբեմն, գիշերը, կրակարանին առջև կկզած կ'երազէի. Նէպիանին հովը կ'անցնէր սառուցիկ ամայութենէն. պատուհաններս կը ձպրտային. վարագոյրները դող կ'ելլէին թեթեւակի. դուռը կը ճռնչէր. լամբարս կը քթթէր, երկննալով. ու ծննդավայրի պատկերները նժդեհութեան տեսիլներու հետ մեղկօրէն խառնուած՝ պահ մը կը վարանէին, կը քայքայէին, ու վերստին, երբ ապակիները ճռնչելէ կը դադրէին, ու լամբարը կը սուզուէր իր երազանքին մէջ՝ մտապատկերները կը վերադառնային, դանդաչուն, խորհրդածութիւններուս մէջ ծփանուտ. հովին հեռացող մռնչիւն մէջ օրօրուած. կը ձեւանային, կը վերակազմուէին, կը բաղադրուէին, ու կ'անցնէին, անհատնում, երազուն տեսողութենէս, գոյանալով ու մարելով ամենուրեք ուր կը յառէի. կայլին բոցին մէջ, կրակին վարդագոյն խոռոչներուն մէջ, ուր մխրճիլը, հոգեկին, այնչափ հմայական երանութիւն մը կը թուէր. կենսական ջերմութենէս յղացուած երանութիւն մը. — մերթ կը տեւէին, առկախ, ու կարծես ոգեւոր ու խօսուն, ծանօթ բառով մը զոր կ'իմանայի յանկարծ, անիմաստ անջնջելի խօսքով մը զոր նայող տեսիլը կը կրկնէր, մինչ մտախոհութիւնները, անօսր, անկապակից՝ անիմաստ առընչութիւններով շղթայացած, աննշան դիպուածներու անզգալի շունչերէ քայքայող, ու խուսափուկ, կը սահէին անփոյթ հոգիին մէջ, մերթ լուրջ իմաստով մը յանկարծ նախադասուած, ու դէմյանդիմանական հիակազմութեամբ մը երեւելով, հարկադրուելով... և հովը, ծերպերուն մէջէն, տեսլահար մենատրոփմանս կը շշնջէր, կը սուլէր իր երազային ներշնչողութիւնը ։ Վաղընջուց սենեակին մէջ, զոր Նէպիանին կնգուղին լեռնավայրի իմացականութիւնը կը լնուր, կը տոգորէր՝ պանդուխտի տրտմութիւնս կը տատամսէր, կ՚երկբայանար, կը դադրէր գիշերային ձայներուն խռովիչ նախնականութեանը մէջ որու այնքա՜ն հեշտութեամբ կը ձգտէր Եսիս ոգին, իբրև հնէութեան յիշատակներու, աւելի խորին վերաբերմամբ քան որչափ չէր տխեղծ յօղը · որով կը տարուէի ծննդավայրի յուշերու քաղաքայնութեան, նուազ ներէական վայելք մը զգալով պատկերացումէն բացակայ սիրելի իրերու, քան ընդերկար տենչացուած անեզրութեան ձայներ,ն՝ որ կուզային բաղխելու բնակարանիս, ու կեանքս թափանցելու, — քան չնագայլներուն հեռալուր հաչիւններէն, ցախաստաններու խաւարամած բացաստաններէն մինչև բաղձախտաւոր հնէութիւնս երկարաձգուած, — քան պոնտական հովէն որու անսահման հեւքին մէջ կը կծկուէի, կը մոմոայի, կարծես ծնրադրած. մինչդեռ բնակարանը կը հեծէր ։

Եւ քան Սեւ Ծովուն հեռաւոր որոտումէն... ։

Եւ հովը կը դղրդէր յանկարծ ապակիները. ու կը ճարճատէին, աղխողորմ. վարագոյրներէն տենդ մը կ՚անցնէր. լամբարին պզտիկ բոցը ընդոստ կը դողդոջէր մխալով. ու դուռը իբրև ուսի անողոք յեցումէ մը կը հրուէր, կը տքար ։

Տրոփուն, կը կծկուէր, կը նայէր. մտքիս ընտանի տեսիլները կը փախչէին կը կորսուէին զիս ողողող անդրհայրենական սարսուռներուն մէջ. և ահաւոր հովին տիրապետութենէն հրճուանքով ճնշուած՝ մտիկ կ'ընէր անոր իբրև լեռան ձայնին, որուն անեզրութենային միութիւնը ծառերուն տագնապին մէջ հիւսալուծուած, ճղճղուած, տանիքին ծերպերուն մէջ տարբաղադրուած՝ վերլուծուած՝ մենարանիս խորշոմուտ ճգնութեանը, առաքինականութեանը կ'եւողերգէ՞ր լեռներուն ողիմպականութիւնը. ձիւնախաղաղ լեռներուն համաստուածեան բարոյականը։

Բայց, հովը սատկացեր է. օ՜խ. ի՜նչ գոռ դաշնակութիւն. ի՜նչպէս կ'ապրի՜մ։

Սրտատրոփ կ'ելլեմ սարսուռն վարագոյրին բացուածքէն վայրկեան մը նայելու։ Խորունկ գիշերին մէջ նոճիններուն մութին թանձր տատանումը կ'ընդնշմարուի, մոլեգին։ Եւ միայն իմ խուցիս լոյսը կը հսկէ ցնորական գիշերին մէջ. անջրպետին վիհին վրայ՝ պատուհանիս տենչայոյզ նշոյլը միայն վառ, սևեռուն։

Ծիւղի մը ճարճատիւնը վերերէն կ'ազաղակէ, կը հեծէ. ծառող, ծառող նոճիններուն ամեհի սօսաւիւնին մէջ. և բոլոր անասնութիւնս կը կայտռէ, կ'ոստնու։

Ո՛ւր ես, Իռե՛նա։ Գոց պատուհաններուդ ետին հիմա կը քնանաս կոր դուն, երազածուփ, նոճիններուն խաւարակոծ երաժշտութեան մէջ։ Չե՛ս գիտեր թէ պատուհանիս անքուն լոյսը կը սուզի հոն, թէ հոն կը բաբախէ գիշերային էութիւնս։

Իրօ՛ք, չե՞ս լսեր հոգիիս ձայնը, սրտիս ճարճատիւնը սև, վեհապանծ նոճիներուն գոռումին մէջ ուր ստուեր հուրիի նիրհդ կ'օրօրուի. իմ խակութեանս բնութեամբ առլի բուերգին հծծիւնը ննջարանիդ կափկափող պատուհանիդ վրայ չե՞ս երազգար հիմա, ճերմակ բարձիդ մէջ հալա՛ծ աղջիկ: Փակ աչքերդ չե՞ն ընդնշմարեր հիմա պատուհանիդ մէջ երերուն տեսիլս որ իր նոճասարսուռ բնէականութիւնը կը բերէ, բնաստուածութեամբ դողդոջուն իր ոգեկանութիւնը կը բերէ ընծայելու անրջակոծ հոլանութեանդ:

Նիրհէ՛, իմ սէրս, և ցայգարչաւ մրրիկը ուր մենազատ լոյսս կը ծփայ, ուր սիրտս իր հրայրքը կը բաղհիւսէ, ուր հնէութեանս լուռ աղաղակը կ'էախառնուի՝ թող բնութեան գաղափարին հանգի՛ստը իբր օրհնութիւն մը չջնջերգէ իմացականութեանդ:

6

Սա ձա՛յնը սակայն. նոճիներուն վերթևումին մէջ խոէականութեան ի՛նչ ծով մը կը տանջուի:

Դուիններու վրայ մեռնող զարհուրելի կոհակներու ձայն մըն. — Սև Ծովուն ձա՛յնն է, որու բնաստուածային կոչը երևակայութեանս կը բաղխի, կը բաղխի, գիս իր անհունին կանչելով զայն հեռարձակելով, վայրինաձայն, իր անմոռանալի տեսիլին մէջ, որ ահա կ'ընդերևայ նորէն, մանկութեանս անթառամ անուրջը, բանաստեղծի մանկութեան անուրջի անճառ մեծութեամբը:

Սրտագին ըմբոշխնուած, հեշտագիտուած տեսի՛լը, գաղափարն, ուր կը նետուիմ, կը սուզիմ, դողդղալով, ցնցուելով կ'առաձգիմ՝ ապրելու, գերապրելու համար հոն, իբրև թէ բարի մահիճս նետուէր, անոր սարսռալի պարուրման մէջ ցնորած ջերմութեանս երանութիւնը խնդալով, թշուառութիւններէն զերծ՝ քունին, երազին հեշտակենսութեան զգացմամբը, անկողիններուն պարզուած ազատութեան գիտակցութեամբը ցնծագին։ — Սև Ծո՛վ։

Անո՛ւնը, որ մանկութեանս ինծի չեմ գիտեր ի՛նչ վրդովող անծանօթի մը խորհրդանշանումը կը թուէր, և որ, գիտեմ թէ Անհունին առաջին ըմբռնումն էր իմ պատկերամոլ տղայութեանս, առաջին հեռազգացումը տարտամօրէն այլ արդէն հարկադրօրէն երկրպագելի Անեզրութեան։ Անոր տարածութիւններէն, անոր ալէկոծութենէն եկող ու ծնողքիս հայրենակից ճամբորդներու ծովակէզ դէմքերը՝ որոնց ցայտող մէկ առանձնյատկութիւնը ես կը վերագրէի ա՛ն ծովին, որոնց դիմախաղութեան մէջ ինծի կը թուէր տեսնել սարսափն ու երջանկութիւնն ան ծովը տեսած, կրած, ան ծովը գիտցած ըլլալու, — կամ վերստին ընթերցում մը, խանդաղատալից ու տրտմագին ընթերցում մը՝ Այվազովսքիին Խրիմի ափունքներուն վրայ թափառկոտ պզտի տարիքին պատմութեանը՝ կը խռովէին ու Սև Ծովին կը ձգտեցնէին սիրտս, որ, ա՜հ, չի յիշեր հիմա մեծագոյն տարփանք մ'ունեցած ըլլալ ա՛ն ամբծութեան ատենին մէջ., սիրտս, որ անոր հուժկու ներշնչումովը դեռ անյագ նկարչին փառքէն կը տառամէր, ու Ծովուն անուանը մռայլ իմաստէն կը շլանար։ Առաջին պաշտամունքս, առաջին եղջերուաքաղս էր ան. իմ առաջին յուսահատութիւնս։ Ի՛նչպէս կը հարցափորձէի ճամբորդները, որո՛նք յաճախ երևակայած զգայութիւններէս նուազ արժող տպաւորութիւններով կը հիացնէին զիս, իրենց աղքատ իսկ, դատարկ իսկ իրականութեանը, զգայարանականութեանը համար, ու գէթ անոր համար որ կը ցուցնէին թէ չէր սխալեր իմ երեւակայութիւնս: Զգոհացնող բաներու գրգիռը միայն կուտային իմ երազիս, զոր չէին կրնար ըմբռնել, փոթորիկէն ազատած ըլլալնուն համար միայն ժպտուն, իրենց վախին դիւցազնութեամբը միայն լի. — Եւ զոր սակայն ես անկարող էի բացատրել իրենց, քանի որ չէի կրնար վերլուծել զայն, հէ՛ք երանաւէտ տղայ: Գիտակցութիւնս այս անշարժ ձգտումին մէջ չէր կրնար ճանչնալ մեծ թռիչը տենչանքին դէպ ի Բնութիւնն ու Միտքը, դէպ ի հանճարին սարսուռն Անհունին բաբախման մէջ. յաւիտենական տենչանքին սլացքը դէպ ի Նիւթին ու Գաղափարին ձոյլ հզօր առանձնութիւնը: Ամբաւ անունէն՝ Սեւ Ծով՝ որ յաւէտ կոչական ձայն մ'է մտքիս մէջ, էութեանս ամէնէն վերացող տարրերուն հաւաքական կոչը՝ ինչպէս Քսենոփոնի զօրականներուն միահաղոյն աղաղակը Պոնտոսի բարձունքներէն՝ պիտի սարսռագին տեսլահարիմ տակաւին: Իմ ըմբռնմանս Ծո՛վը ան պիտի ըլլայ միշտ. քանի որ մանկութեանս առաջին յղացումն եղաւ Ծովուն: Եւ, թերեւս, ո՛չ Միջերկրականին անպատմելի շափիւղան, իր եզերոքին (litt.) պատմութեան փառքին հին ոսկիովը հեռապատուած., ո՛չ Խաղաղականին ... անո՛ւնը., ո՛չ բեւեռայգերով բոսորանչոյլ մենութիւններն Արջային Ծովերուն., ո՛չ Բօէի պատմած երբեմնակի ցնորական թափանցկութիւնը Սօնտի արշիպեղագոսին., ո՛չ Մովսէսի՝ Կարմիր Ծովին եզրերուն վրայ յածուն վերակոչուող հսկայական ուրուականը., կամ Մեռեալ Ծովուն թանձրածուփ ու երկնավճիտ պակուցումը՝ քառեակ քաղաքներուն կործանմանը վրայ մշտնջենացած աստուածպաշտութեան. մը պէս., և գուցէ ոչ Գալիլիոյ Ծովին անդրաձայն մրմունջը... պիտի նսեմացնեն անոր անուան շքեղ ստուերը՝ ա՛լ էութեանս ընդխառնուած։ Ծո՛վն է, յաւերժական։ Ինչ որ անոր երազին մէջ անդրատենչ մանկութիւնս կը նախզգար խռովելով՝ անդրատենչ երիտասարդութիւնս գիտէ, զգայարանօրէն, ու Ծովուն մթնշաղ վսեմութեան տարբաղադրուած մռայլ ծիածանին մէջ կ՚երազէ։

Վասն զի օր մը տեսայ ես Սև Ծովը։ Անյիշատակ օրերէ ի վեր զայն մռմռալէ ետքը օր մը, Խաչ–Յունացէն վեր սրտատրոփ խոյացած՝ առաջին անգամ տեսայ զինքը, հեռուն, հիւսիսի վճիտ հորիզոնին մէջ տարածուած, երկնային եղկութեամբ. ու սիրտիս հուժկու զարկը որ տժգունեցուց զիս՝ առաջին մեծ տրոփիւնս եղաւ Աստուծոյ առջև։ Բայց, խորամանկ յուշկապարիկի խաբէութիւն թէ Նեպտոնի գորովագին խոստում՝... իմ երևակայութենէս երազուած, անրջաստեղծուած իրականութիւնը չէր Ալէմտաղի տեսիլին կապոյտը. որու երկնայնութիւնը թուէր թէև ահեղ Ծովուն իմաստին ընծայումն ըլլալ ցնորական ու իրեն համար տառապած պատանութեան՝ ինչպէս Աստուած Անհունին ընծայումն է խեղճ իմացականութեան, — բայց նաև անոր արհաւիրքին քաղցր հերքում մըն էր, որու չէի հաւատար։ Ես բաղձացած չէի անոր իբրև հեռուներէն ժպտող երանութեան մը։

Եւ իրօք, ուղևո՛ր այլ ևս օր մը դէպ ի Սև

Ծով՝ նոյեմբերի անմոռանալի, ու անդարձ իրիկուն մը, գիշերամուտին, Վոսփորի վերի ժայռերուն սարսռալի բացուածքէն մտայ անոր մրրկալի մթընշաղը, իրական ու ճիշդ, ուր շոգենաւը կը սուզուէր խելայեղ սուլիչներով իր կայմերուն մէջ· մինչդեռ հիւսիսին մէջ երկարած տմոյն փեռեկտումի մը նշոյլով կ՚ընդնշմարուէր գիշերին մէջ, Սև Ծովուն հունդաշն անսահման սաւառնումը...։

...Ամպոտ հողմակոծ առտու մըն էր։ Ծովուն խռովայոյզ ափունքէն մեր վաշը կը վազէր մսկոտ ու մենաւոր։ Երիվարները միակերպ դոփիւնով կ՚ընթանային թաց հարթ աւազին վրայ՝ խորտակուող կոհակներուն սողալով սրսփալով սառող փրփուրին մէջէն։ Գլանաձև ծածքին ... — որովհետև ո՞ւրկէ մանաւանդ կրնայ զգացուիլ Ծովը քան ծովեզրէն, քան սահմանաւոր ծովեզրին տրտում մարդկայնութենէն։ Ափունքը տողորուն է Ծովուն նախապաշարումով։ Կոհակին եզերագայումը Ծովուն ամբաւութեան վերաշուք ու խռովիչ հպանցքն է միայն մարդկային, ու բաղձախտային ցամաքին առջև։ — Ծածքին, կ՚ըսեմ, ցուրտ պատուհանէն անընդհատ կը նայէի պղտոր մրրկալի Ծովուն։ Ծփանքներու միակ գոռում մը կը բարձրանար, առանձին, անվախճան։

Դէպ ի ձախ, հեռուն, Պոնտական լեռներուն յետին թաւասատև կատարները ձիւնախառաղաղ՝ կը նկարուէին տխրամած անջրպետի մը բարձրերը, սատափէ ցնորական վիհերով որ կը պեղուէին, առկախ, անոնց բարձանց մէջ։ Վարերը, մթին ստորոտներուն վրայ, տերևաթափ անտառներ կը դիզ-

ուէին, անձայն անտառներ, աշնային յետին չիկութիւններով երազուն, գորշ լերկ ամայութիւններ անանուն անտառներու, հեղեղատներու մէջ ընդխառնուած, ցանցառ՝ տատամսոտ՝ դէպ ի մերկ մոխրագոյն դուիններուն երկայնքը, որոնց առաջքէն մեր սայլը կը վազէր իր անվերջ աւազէ ճամբան, խորտակուող ալիքներուն գահավէժ ժանեակներով ողողուն, որ անծայր ափունքէն մինչև հեռուները կ'երկարաձգուէր, մինչև երկբայական վայրերու մէջ անհետելու, անստոյգ երանգներու խորը, ուր մշուշէ հրուանդաններ, — Ալիսի տափաստաններու նուաղուն մենութիւններն՝ իրարու կը յետադրուէին, անօսրացած, կորսուած՝ հեռուներու յաւիտենական երազանքին մէջ։ Եւ անսահման առանձնութեան մէջ ալէկոծ Ծովը կը պոռար։

Նկ. Հեռուներէն ալիքները կուգային, իրարու ետև ուռած, մետաղափայլ ձոյլ սապատումներու հուժկու ելևէլքով կը թաւալէին իրարու ետև. կը բարձրանային, կը քանդէին, ժեռային ցռուն ցցունքներով սարսռագին, և ահարկու վարանմամբ մը կը ծռէին, ու կը փլչէին, իրարու ետև անընդհատ կը փլչէին կը կործանէին միահաղոյն պայթող կատաղի ճերմակութիւններու մէջ ընկլուզուելով. ու մինչդեռ ծանծաղներու մէջ կը չկահէր անդուլ իրենց որոտալից թոպումը, ու փըրփուրներու լայնալիճ կորանքը լուսաբորբոք կը թեւէր եզրին երկայնքէն, ու խիճերուն, աւազներուն վրայ կը խուժէր.; մինչդեռ չառաչիւն մը, հզօր, անիւներուն գլգլունքն ու սմբակներուն դղրոյթը կ'ողողէր յանկարծ՝ և ընկրկող ջուրերուն լորձունքին ծուատ ցրօնքը աւազին վրայ կը սառէր, սրափուն, վանական, ձիւնէ ողկուզումներով, —

ծովուն մութ որոտումէն ծնած կուսավճիտ խօլաստեղծումներ ուր ծիածաններ կ՚աչէին, քթթելով, ու կը մարմրէին՝ — հեռուն, մոյգ շարժլումներու մէջ, անընդհատ, անընդհատ՝ խուժող ու ծռող կոհակներուն ճերմակ կործանումը կը թնդար։

Նա՛ւ մը չկար հորիզոններուն յաւիտենութեանը մէջ։ Հեռուները փրփուրներ կը վառէին, ու զառանցող միտքը կը կարծէր տեսնել շարժումը հորիզոններուն մռայլամած անեզրութիւնը բնակաւէտող ուրուային անանուն բաներու, — և փրփուրները կը մարէին, դատարկութիւնը բացարձակելով. փրփուրներուն սոսկալի ոչինչը կը սարսռար հոն. Ծովն էր միայն. միմիայն ամբաւ Ծովը։ Եւ նաւ մը չկար. ոչ իսկ վերացող ծուխ մը։ Ցամաքին վրայ ոչ իսկ կորսուող մարդ մը։ Լեռներուն ձիւնասպիտակ վեղարները կը խոկային. հեղեղատներու կնճիռներուն մէջ անտառներուն գորշ երազանքը կ՚առկախուէր, վերացած. ամայութիւններուն մէջ միստիք ու շքեղ սարսափ մը կ՚ապշէր։

Եւ սայլը կ՚երթար, անվախճան ճամբուն թուխ տամուկ երիզին վրայէն, որ անտառներուն մառախլային գորշութեան ու Ծովուն կապարագոյն մրրիկին մէջէն տխրօրէն կորագծուած, հեռուներու մէջ աներևոյթ ամայաբնակութիւններ կը կապէր իրարու, տիեզերապէս մարդկային զգացումներու մելամաղձոտ յօդագիծով մը, որ կ՚երկարաձգուէր դէպ ի մառնը հեռաղօտ անծանօթներու, Ծովուն թևատարած արշաւին ու ցամաքին անմռունչ արբշռութեան մէջէն, վերջնական վհատութեան մը պէս անձայն, պարզ, հանդարտ, դէպ ի հեռանկարներուն երանաւէտ անստուգութիւնը, ու կարծես ալ աւելի հեռուն, անաշխարհային ամպումներու մէջ. — Ծովուն յաւերժաձայն Գաղափարին ահագնութեանը դատապարտուած չարիքին յուսահատականութենէն՝ վաչը՝ սարսուռ, գինով, հանճարեղ, խեղճ՝ սարսափահար կը թաւալէր:

Կծկուած, տառապագին, ու թերեւս դեռ ժպտուն, ռունգերս անջրպետին հզօր աղի շունչին՝ որ անհաւրալի բացարձակէ մը կուգար՝ տեսիլին ամբաւ համադրական գաղափարին կը նայէի. յաւերժափառ տիրապետութեանն անքննադատելի՝ ծնրադրելի ա՛ն ամբողջութեան, ուր քահքահներով կը ցնորի երեւակայութիւնը, ուր հանճարին ջղագարութիւնը կը մոլեգնի: Ծովն էր. համասեռ մըշտանոյն թախծութիւն, զարհուրելի, երջանիկ: Ալիքները կուգային, կուգային: Փլուզման ու վերականգնումի անյագ արբշռութեամբ մը կուգային ալիքները. հառաչալիր կործանումներուն, փշրումներուն տակ վերթեւելու միահաղոյն վհատութիւն մը կը խորդար. ընկլուզուելու միահամուռ անյուսութիւն մը կը շնչասպառէր ջուրերուն պղտոր սարսռացայտ կանգնումներուն մէջ. աղէտալի սպիտակութեանց մէջ կը տժգունէր, դիւաստուածային յայտնութիւններով կը ճերմկնար Ծովը: Կոծապարու կոհակներուն մէջ Նախնական ու յաւերժական յոյզ մը կը շարժէր. անտառին պէս բիւրային, երկինքին պէս մէկ: Վիհերը կը թեւէին, փրփուրներով բռնկած, և անհուն ցնորքի մը տաւղումին մէջ կ'անհետէին: Իր փրփուրներուն հառաչին նշուլմամբը, իր ցելքերուն խաժ թուխպովը խռռոչուտ՝ Ծովը կ'անցնէր տիեզերքէն անեզր խորհուրդի մը յարակայքովը, յաւիտենական կարողութեան մ'ամենակալ ճախրը՝ ամբաւ մթին թեւանատամի մը (ptéranod.) նախաստուածային թռիչով: Լեռները ճերմակ հայեցողութեան մը մէջ կը վերանային. անտառները կ'ընկղմէին իրենց անըրջանքին մէջ. հորիզոններն իրենց անաշխարհայնութեան մէջ կը հեռանային: Սայլն իր ոչնչութիւնը կը փախցնէր դողդղալով, մոլորուն: Լեռներուն տրտում օծութեանը՝ Ծովն իր անդունդներուն երանավայրի հեթանոսութիւնը կը պոռար:

Եւ ժամերով, իր տխուր ճամբէն; դողդոջուն, մարդկային սայլը կը խուսափէր կարծես աղօթելով:

Ձիերը կ'ընթանային, թօթվելով բաշերնին. տխրաձայն արշաւնին տրոփելով, ու տաժանագին գլորշի մը կ'արտաշնչէին:

Դիմացը, անտառին առջև, անտառին տակ, հեռուներու լուրթ յատակի մը վրայ սկսեր էր, անհաւատալի՝ նշմարուիլ կքուն, իրական երդիքի մը թուխ կղմինտրը, աշնահար ճիւղերու մէջ: Ըսի կառապանին: Պզտիկ իջեւան մըն էր, խան մը, ուր սայլերը պահ մը կանգ կ'առնեն, ու ճամբորդները վայրկեան մը կը նստին տաքնալու, կրակին դէմը: Ինչպէս ողջունեցի անոր բուխերիկին կապոյտ ծուխը որ կ'ելլէր, կը սարսռար, ու ապշահար կը փախչտէր:

Երդի՛ք մը, ծո՜ւխ մը. ասիկա կը նշանակէր տուն, օճախ, ջերմութիւն, հանգիստ, ամփոփում: Լռիկ խոհեմութեան ու բարութեան հէք ակնածելիութիւնն ունէր հեռասքօղ երդիքը: Տանիք մը ու օճախ մը, հո՞ս....: Ուրեմն ամբաւ ժխտումին մէջ հաստատական, — խանդաղատական կէ՛տ մը կար. ջերմութեան, գորովի վայրկեան մը՝

սառնային անեզրութեան մէջ. մահաշշունչ անհունին գիրկը սիրոյ, յոյսի կենսաւէտ բջիջ մըն էր ան։ Հոն, վայրի ափունքներուն վրայ, մռայլ անվախճան գաղափարին տողորումովը սմքած, կկզած, ո և է յաւակնութիւն չունէր անչուք մինակուկ խանը. ո՛րքան կը նմանէր ան վայրերէն անցնող մարդուն։ Շրջապատող անողոք ցնցման մէջ բարութեան այս չամանդաղը պէտք էր։ Բնաստուածութեան հրաշագեղ վսեմին վրայ անհրաժեշտ էր այս շեշտը, ու գուցէ ինքը երբեմն իմաստն իսկ էր անոր։ Տերեւթափի մը մէջ սքօղուած, Անհունին մէջ երկրային՝ խոնարհ միջատի մը յամառ կենսականութեամբ աւլի հոգի մ'ունէր ան, խեղճուկ մարդկային պէտքը. մարդկային հէք այդ երկիւղը. իր զգուշութեան դրական երանութիւնը շրջապատող ահեղ զօրութեան մէջ կծկած։ — Եւ բուխերիկը կը մխար, կը մխար, հորիզոններուն հովին տակ իր ջերմութեան երազը մարմրելով. ու կապոյտ ծուխին խօլ թռչկոտումով կ'ոգորէր, այլայէր անձնապահպանութեան երջանիկ զգացում՝ կորուստին, անէացման դէմ որ անջրպետին մէջ կ'ուրուաձայնէր անընդհատ։ Բուխերիկը ցուրտ դատարկութեան մէջ իր բարութիւնը կը խնկէր։ Իմաստուն խրտուիլակ որ մահուան գաղափարը կ'աշխատէր վանել։

Վաշը մօտեցաւ, տատանելով։· Հասաւ խանին։ Սայլերդիքի մը ապաստանին մէջ կանգ առաւ։ Ծառերուն ու դուիններուն ետին կորսուեր էր Ծովը, և ա՛լ հեռու էինք որոտացող ալազափունքէն, ծերուկ խանին թեւերուն տակը։ Այս տեղուկը ազէտներու մելամաղձիկ հաստատումն ու հրճուալի բացառութիւնն էր։ Անասուններու թրիքի գեղջուկ բարեկամ հոտ մը կար սայլերդիքին խոնաւ անկիւնները, մութ դրան մ'արտաշնչութեանը մէջ, և ամայաբնակ կենսահոծութեան մը սփոփիչ գաղափարացումն էր։ Սայլէն իջայ, ու մտայ, կթոտ քայլով, հեռուէն բերկրութեամբ ընդնշմարուած պզտի խանին մէջը։ Մթնշաղ սանդուխէ մը ելայ միակ յարկը. փոքր ցուրտ սրահ մըն էր. տախտակամածը ծուռ. բրտօրէն վանդակուած մեծ լուսամուտներու նախնականութենէն մեծ հովը կ'անցնէր, սուլելով, ու սատափէ լեռները, ամպամած, կ'անրջանային գորշ անտառներու սպառումներէն վեր։ Տունին մէջ կ'զգացուէր հզօր դուրսը. խանը անոր հալածանքէն տարտամօրէն կը դղրդէր։

Սենեակ մը մտանք. ո՜խ, տաքուկ մթին խուցը։ Կոփածոյ ջերմոց մը կը վառէր հոն, ցած մրճոտ առաստաղին տակ բեկանելով ծուռ խողովակը՝ պատին խաւարին մէջ անհետ։ Ջերմութեան փայփայանքէն սարսուռն՝ նստայ աղօտակի հրաշէկ ջերմոցին դրան վառ ծակին դէմը։ Պզտիկ ախժոտ լուսամուտներուն լոյսը խանին լոյսն էր քան անջրպետին. տունին մելամաղձոտ գիտակցութեան նշոյլը։ Իջեւանին տենչալի խորհուրդին մէջն էի ա՛լ. մտածումին մէջ հինօրեայ խանին որ Անհունութիւնը գիտէր։ Ո՛րչափ դոյզն բան էր աղկաղկ տնակը, և ինչպէ՛ս կը բաւէր Անհունէն վատակաբեկ ուղեւորին մշտանոյն մարդկայնութեանը։ Իրօք քիչ մը հանգիստ էր ան։ Իր գաղջ մթնշաղին կարեկցութիւնը ճամբորդը կ'սփոփէր։ Ամեն ինչ նախնական էր հոն. և ամեն ինչ կը դիմադրէր ամբաւ դուրսին։ Ամեն բան վստահ ու անդորր ներքի մը յայտակերպումն էր, հրճուալի՝ քանի մը լծորդ պէտքերու պարզ ու ճիշդ գոհացմամբ, — տենչալի՝ ենթադրութեամբը մեծ ամայութեանց անհարկութեան, այլ նաև անոր ամոքմամբ ու հեռացմամբ՝ որ մրրոտ լոյսին իմացականութեան մէջ կը քաղցրհայէր, չինական բազմոցը կը խորգապատէր, անկիւններու խաւարին մէջ կը թանձրանար, ջերմոցին բոցավառ կրակին մէջ կը ձպրտար, կը ճարճատէր, կը սուլէր, ու թուխ որմին վրայ կախուող լեռնավայրի զինարդի (panopl.) մը հանդարտ ուժին մէջ կը լուսագծուէր լռելեայն։ Սենեակին մտամփոփման մէջ վանական մտածում մը կը խառնուէր լեռնային զգացման մը, և երանութեան սարսուռով մը ողնայարէս կ՚անցնէր։ Կրակին քովը նստած ճերմակ կատու մը կար։ Հեռուն Ծովը կը գոռար։ Ճերմակ կատուն երեսս կը նայէր, անձայն։

Մարդ մը ներս մտաւ, լեռնազգեստ․ պարսիկ մը, — խանճին։ Բարեւեց մեզի մեղմ ձայնով․ — Բարի եկեր էք, ըսաւ։ Մեզի կը ճանչնար․ որովհետեւ անջրպետին կծու ցուրտէն ու անեզրութեան սոսկումէն թափանցուած մարդեր էինք։ Նուրբ, բարձր, անարտայայտ, բայց մելանուշ ժպիտով մը ակնածելի՝ մարդը լեցուն էր միստիք օտարութեամբ մը։ Գունատ գօշ կերպարանին մոմանդրիի հալանրբութիւնը տարտամ անաշխարհային վարանք մը ունէր։ Մոխրագոյն աչքերուն մէջ հեռանուաղ անդրհայեցութիւն մը կար։ Ա՛ն բուխերիկին, սա պատուհաններուն մթնշաղին բնակիչը, հեռուն խռնտացող յաւերժութեանց եզրը թառած այս ապաստանին մենակեացն էր լռին պարսիկը։ Շատ չխօսեցաւ, ա՛հ, Անհունին ձայնին ընդերկար ունկնդրած մարդը։ Իր որձեւիգային դէմքին վրայ խաղաղ երկիւղածութեան մը կնդղաստուերը կ՚զգայի։ Նայուածքին լրթաղօտութեան մէջէն մշտնջենապէս կ՚անդրանկարուէր անջրպետին ու Ծովուն անեզրութիւնը։ Իր լռութիւնն աղօթակերպ արձագանգ մ՚էր ամբաւութեանց յաւերժանուագին։ Ես, քմահաճ ուղեւոր՝ պիտի անցնէի երթայի. լռին մարդը հոն պիտի մնար. պիտի չարունակէր ապրիլ հոն, մենաւոր վաղընջուց խանին մէջ իր անվրդով անդրհայեցութիւնը։ Ես զրկանքը պիտի կրէի՝ միա՛յն երազգալու, մտապատկերելու ա՛ն վայրենական քերթուածը զոր ինքը պիտի ապրէր, պիտի կայանէր (végét.) հոն. քաղքենութիւններէ զերծ, վարժատամամբ ու մոռացմամբ, — անմեռ և անկաշկանդ յարաճուն մարդասիրութեան մը քաղցրութեամբը տոգորուած, իբրև խիճերուն, խութերուն սայրաւորութեանց անընդհատ ողորկմամբ անեզրութեան յաւերժաձայն ծփանքներէն։

Խանին մուղտ ու փակ լուսամուտներէն մեղմացած հեռալուր շշունջով՝ Ծովուն ձայնը կը հնչէր միատարր ու խորին։ Ջերմոցը, հրաշէկ, կը հեւար։ Կ՚զգայի, մրրիկին մէջ, երանաւէտ խաղաղութիւնը մոռացման մը։ Ահ, բարի վայրկեանը, մենակեացին կեանքէն չնչուած, վայելուած։ Ճերմակ երանաւէտ կատուին կը նայէի։ Անհունին գաղափարին մէջ ընկլուզուած պարզ էութեան մը խաղաղութիւնը կը պարուրէր, կը միաւորէր (unif.) զիս։

Քիչ մը ետքը, վաչը՝ խօլ՝ մեզի կը տանէր,

մշտանոյն ափունքին վրայ, նոյն հզօր եզերագայմանց սպիտակութեան մէջէն։ Տէրէ-Քէօյի խանը ցուրտ միայնութեանց մէջ անհետեր էր մեր ետին։

Դարձեալ հո՛ն, նոյն հեռարձակ ամբաւութիւնը. նոյն կատաղի գործը։ Տարտամութեան մէջ երկարած հրուանդաններու նոր միգանկարներ կ'երեւութանային միայն։ Բայց... անորոշ ատենէ մը ի վեր աւազափունքը սկսեր էր առնել նորանշան կերպարան մը զոր անգիտակցաբար չէի ուզած դիտել՝ մեծ գաղափարին համասեռութեան մէջ մերժած ըլլալով տեսնել օտար, առածոյ տարր մը։ Այլ աստիճանաբար ու յամառօրէն յաճախացած, ու յանկարծ բացատրուած՝ ա՛հ, ա՛լ օտար չէր ան Ծովէն. Եւ իրօք, ոչինչ պիտի կարենար անկախ ինքնութիւն մը դիմակայել հոն Ծովուն անբաւ ինքնակալութեանը։

Աւազներուն երկայնքը, ջուրերուն յետին սահմաններուն խօլ կորագծին վրայ, ցանցառ, քարիւղի ծռմրկած թիթեղ սնտուկներ նետուած էին, պարապ, անշարժ՝ կիսովին խրած՝ խխում աւազին մէջ։ Արդէն տարտամօրէն ժանգոտ՝ իրենց ճմռթկուած կուփուած թիթեղի անկիւններուն վրայ դեռ աղէտալի փայլ մ'ունէին։ Զանազան դիրքերով ու հաւասար պակուցման մը մէջ սառեր էին հոն. ոմանք սարսափահար կծկումներու մէջ կուզուեր էին. անդին խոռոչուած որովայնի մը ապշահարութիւնը կը շողար։ Տառապագին ծամածռութիւններ կային, անշարժ։ Տժգոյն սպառնալիքի մը մէջ անխլիրտ անկիւններու ժանիքներ, դեռ ցցուած. բրգացած խորանարդներ, կատաղօրէն տրապիզուած քառակուսիներ կային։ Վաչը անոնց մէջէն կ'արշաւէր ու կը տեսնուէր դեգերումին իրենց խոլոր նշոյլներուն պաղած շեշտին՝ դէպ ի ամպամած երկինքը, դէպ ի ցամաքը, դէպ ի Ծովը։ Իրենց հէք սպառնալիքը կը նայէր, առկախ, անպատասխան, աղաչանքի մը պէս։ Պարապ էին, ծաղրական ու ողբալի թշուառութեամբը պարպուած նետուած բաներու. և իրենց տապալած, գլտորած, ջախջախուած, ծուռումուռ ու դժնդակ շարքը հեռուներէն սկսելով կ'երկննար, անհատնում։ Եւ ատոնք թեկորներ էին. վասն զի քանի մը օր առաջ քարխուղ տանող նաւ մը, հոն, բացերը ընկղմեր էր։

Եւ պարող ալիներուն մէջ ընկլուզուած նաւո՛ւն սարսուռովը կը նայէի կար Սև Ծովին։ Հեռածուփ փրփուրները կը վառէին, կը վառէին և անոնց ձիւնափայլ խօլածաղկումին ուրիշ բան չէր այլ խուսափուկ անյուշ գերեզմաններու սարսռալի կարելիութիւնը։ Եւ մինչդեռ աւազափունքին երկայնքը կնճռադէմ թիթեղներուն շարքը կը կորաձգուէր, աղխտանչոյլ, իբրև Ծովուն վայրենական մէկ ակռամանեակը, հոն, հորիզոնին փարսախներուն մէջ Ծովուն խղճմտանքը կը յածէր, ամենազօր, ու անպարտ։

Ձ ՝ կծկուած, սայլին խորը, որ կ'երթար արհաւիրքին յարաճուն մեծութեանը մէջ, մտիկ կ'ընէի մենամոլ Ծովուն առասպելային բառը, ողբաձայն արձագանգներով երկարաձգուած։

Իր միակ անհուն բառը, իր համադրահոծ անվախճան վանկը կ'աղաղակէր Ծովը. ի՞նչ թովիչ ոգում էր ա՞ն. իմաստներու ի՞նչ զարհուրելի սաւառնումով մը լեցուն էր մշտնջենաւոր կորճային բառը, զոր Ծովը, ձեանհիւսքերով վագրշերտուած, հորիզոններէն կուգա՛ր թաւալակոծ ոռնալու թախծալի ցամաքին, զոր լեսուրներուն վրայ խռուահոծ արշաւող փրփուրը կը շշնջէր, զոր ալիքները սաւառնաթեւ շարքերուն կործանումներով կռանօրէն կը տրոփէր յիմարական ու. աստուածային Ծովը: Միջոցին տրտմութեան մէջ փրփուրները լուսեղէն բառը կ'երկարաձգուէր արձագանգներու խժաձայն՝ երազակոծ հաստատութիւններով (aff.) և հեռաքօղ հրուանդաններուն անդրհայեցական կարգերը, ու նսեմ իտէականութեան մը վերնաշաւիղներուն մէջ վերթեւած ճերմակ լեռնակոյտերը, և գորշ անտառները՝ լեռներուն խորերը անէացած, իբրև ծանրապարոյր պտոյտի մը (vert.) անհուն մշշածփումով, արբշիռ՝ կը շնչէին, կը ռնդագգային խաժ օշինդրեշտանքը լուսնոտ անդունդներուն բառին: Անյատակ որոտում մը կ'ելլէր կոհակներուն վաղընջուց խաւարներէն, ու պատռտուելով կը մրմռար կը հեւար անադորոյն անսպառութեամբ. դալկատիպ պոռոչիւններ կը փրթէին, կը ռմբարձակուէին մողոշային հեռուներէն, վայրենաձայն կոչումներով կը խուժէին դուիններուն տմոյն լանջին վրայ անվերջ խօշիւններով մեղեդիանալու. խաւարամած հեռաւորութենէն սպառնագին դանդաչանք մը կը զառանցէր, տապալելով, և ահռելի հրճուայեղցումները անյագ շշունջի մը մէջ կը խանդաղատէր. օրհնաձայնութեանց ու վայերգութիւններու անդուլ միահամուռ մռունչ մը. անիծագոռ ալելուիաներու վիրապային երգիոնում մը կ'ամբառնար Ծովէն. յաւէրժական աղէտի մը կոծը կամ անթառամ երջանկութեան մը փանդռումը կը լըսուէր. յաւիտենական կորուստներու ղօղանջներ անմահութեան զմայլումներու մէջ կը նուաղէին: Ծովուն հոյակապ աղջամուղջը ափունքին հրաշալի սպիտակութիւններուն մէջ կը լուսատարրուէր. վիհերուն արհաւիրքը աւազին սառնադրուագներուն չքեղութեան մէջ, դուիններուն վրայ յուշկապարող ծիածաններուն հիանուշութեանց մէջ կը հեւապառէր, կ'երանար...: Ծովը իր անհուն չիրմայնութիւնը կը պատմէր ցամաքին՝ ստեղծագործութեան համայաշխարհ մը վիպող ոգիի մը պէս:

Եւ վաշը կ'շտապէր, մոլորուն, մոլեգին.— մինչդեռ սեւեռախոհական անունը կը կրկնէր, կը զարնէր մտքիս մէջ իր ահեղ կչռոյթը. Սեւ Ծով... Սեւ Ծով...— անգրատենչութեանս երազը՝ մռայլափառ իրականութեամբ մը վերստին ցնորացած:

Ընդերկար գացինք այն վայրերէն. անզգալաբար ցախաստաններու մէջ մխրճիլ սկսեր էինք. հետզհետէ թախծագին երեկոյացումը անորոշ խորհուրդներով կը թանձրանար հոս հոն, անտառներուն, ձորերուն մէջ, ցամաքին անձայն անստուգութեանց մէջ, ու Ծովուն վրայ գիշերի ծփումներ կը թաւալէին: Ափունքին տխրատեսիլ կորագիծը կը լուսաւորուէր կոհակներուն սպիտակութիւններով որոնց չարաշուք յոյզը կը նուաղէր ու ու կ'աճէր անդադար: Ծովը կ'սքօղուէր դուիններուն ու ցախերուն ետեւը, ու մութ պատառուածքներէ յանկարծ կ'ընդերեւար. վերստին կը ծածկուէր. տարօրէն արշաւասոյր ճերմակութիւններու շշունջներով կը պարզուէր կրկին ու կը խաւարէր, կը թաղուէր յամրօրէն: Արձագանգները շփոթ հծծիւններով կ'երկարէին ահագին առանձնութեանց մէջ: Դողդոջուն սայլը կը շրջապատուէր ու կը հալածուէր ծովային անըմբռնելի իրիկունէն ։ Մացառուտ հողերուն ետին վերջնապէս անհետեր էր Ծովը· ու տակաւ իր աղէտաւոր մղոններուն ձայնը հեռաւոր դոռումներով կը խորունկնար ։

...Ամիսներ ետքը սակայն, երբ վերջապէս ան ափունքներէն կը հեռանայի իսպառ, շոգենաւի մը նաւակամուրջին վրայ երազածուփ յափշտակուած տարուած Սեւ Ծովու վերջին իրիկունին շշունջներուն մէջ, տարօրինա՛կ բան, մանկութեան իրագործուած երազին ցնորական վերիտէացումը՝—խորին, ներէական երազներու ճշմարտապէս անիրագործելի իտէականութեամբը անյագ՝ յաւերժական երազին, — անզգալապէս տոգորուեր էր, նորօտար զգայութեամբ մը ուր Սեւ Ծովուն գաղափարին վայրենութիւնը երկնակապոյտ օծմամբ մը կ'այերանար ։ Սեւ Ծովուն բոլոր մռայլը՝ ա՛լ յիշատակ ըլլալու պահուն՝ հէքեաթային երանութեամբ մը կը քաղցրախառնուէր ։ Հրաշավիպական Ծովը զոր սիրեր էի, զոր պիտի տենչամ յաւիտեան՝ աղջկան մը, ծովանոյշի վեհութեամբ մը լուսողող էակի մը տեսիլը կը պարընծայէր ինծի, իբրեւ իր անդրաշխարհին մէջ իւրաստեղծ մարգրիտ մը զոր սրտիս կը յեռո՛ւր, — եւ Սեւ Ծովու պաշտամունքս անայլափառ գորովով մը նորաստեղծուած, կը հայէր, մթին ջուրերուն ամայութեանց վերեւ արուսեակնարկո՛ղ ան կերպարանքին ուր անիւրանալի Ծովուն գաղափարը կը մեղմանար, եւ երանութեա՛ն մը պէս կ'ըմբռնուէր ։ Աննիւթական սէր մը կը խայտար հիմա վհախոյզ անդրատենչութեանս մէջ ։ Ծովին յաւերժաձայն շշունջներուն մէջ տարուած՝ կը զգայի մըտքիս մէջ ցաթիլը լուսեղէն իգութեան մը բարութեան՝ Ծովուն խաւարներուն առնավայրի զօրութեան վրայ. Պոսիդոնին վսեմութեան մէջէն Ամփիդրիդի մը գեղեցկութիւնը կը փթթէր, ու խանդաղատանքով կը թրթռար խնկացող զմայլումներուս մէջէն ։ Ա՛հ, վերջին իրիկունը ։ Ծովը կը ծփար լայն ու խորին խաղաղութիւնը շափիւղայ ջուրերուն զմրուխտ թափանցկութեան. Երկինքի մը մէջ հալած անտառ՝ որուն հմայքին վրայ մեծ նաւը կը սահէր կ'երթար ։ Նաւառաջքէն ընկրկող ծփանքներուն շշունջը կը թռչէր իրիկունին մէջ ուր թալացման (pâm.) նայ երանգներ կ'երկնածաղկէին. Արեւմուտքին մանիշակ, ծիրանի երազանքին մէջ սուզող արեւը Անատօլուին վեհաշուք կարկառները դեռ դիւթերփնէր հիրավարդ ծխիւններով ։ Հրահալած գոյներու շունչեր վերթեւելով կը տատամսէին դժնէ բարձունքներուն վրայ հրուանդաններուն ափափայքին, որոնց ստորերուն մէջ լաժուարթ ստուերներ կը մթագնէին արդէն. մինչ իրենց ընկրկած արտեւանները յամրօրէն կը կապուտնային, կը լուծուէին լրթաղօտ դատարկին մէջ արեւելեան հեռուներուն ուր նաւուն ճերմակ ծիրը կ'երթար դեգերելու նուրբ հառաչի մը պէս, հետախաղաղ աներեւոյթ ափունքը փնտռելով, եւ ուր մենածուփ անօսրութիւններ հրային երանգներու՝ կը հատնէին խորերը գիշերուան երազ ովկէանին որ եթերին մէջ կը բարձրանար ։

Վայրկեան մ'առաջ՝ ուղեւոր միւսլիմաններ Հարաւին հանդէպ լռութեամբ ծնրադրեր էին խըմբովին, եւ անհուն ժամուն մէջ ծովաշշունջ իրիկնածուփ անդրաձայնութեանց ունկնդրեր էր պահ մ'անոնց ծանրաբեկ միահաղոյն երկրպագութիւնը.

իրենց վերջալուսական աղօթքը ըրեր էին։ Շոգենաւը, տրոփուն՝ յորդ ու խորունկ սօսափիւնին մէջ կը թուէր վերջալոյսին գոլորշիներուն։ Թափանցկութեան անեզրութեան մը մէջ երևակայութիւնս կը ճախրէր կը թռչկոտէր դէպ ի ամենուրեք, դէպ ի ամէն բանի վերնութիւնը։ Անհունին մէջ մոլորած բեկորի մ'արբշիռ երազկոծմամբը, առաջին ընկեցքին, խոյացքին անսպառ այլ եղկօրէն ըստբաղդուող աւիւնովը կը տարուէի դէպ ի գերաշխարհային անորոշ ոլորտներու ապառնի մը, զոր մեծ զգայութեանց անյագուրդ իւրացումս կը խոստանար, և զոր Ծովուն չչնջիւնը կը խորհրդածայնէր։ Անդորր վհատութեան մը մէջ բաժանմանս անհաւատալի իրականութեան հետ ոգորելէ դադրած՝ վերջին յուշքին բարի ցնորքովը կը պարուրուէի, անոր անուշաբոյր անջրպետը տանելով ինծի հետ։ Հեշտալի հծծիւն մ'ունէի. սիրելի թշուառութեամբ մ'արտաշնչուած անուն մը կը հառաչէի ծածուկ։ Կարծես քաղցր անունին վանկերը եթերային ալիքներով ողողել, լնուլ կարենային անսահման անջրպետը, որ կ'աղօտանար յիշատակին մելանուշ իրականութեանը մէջ։ Իբրև տարմորոր թևերով կեանքս կ'երթար, ան վանկերուն թռչականութեամբը՝ բիւրեղաձայն անդրաշխարհի մը կապոյտներուն, նաւուն սլացքէն անկախ, կորսուած հոսանուտի մը պէս, անշարժ, ինչպէս ամէն շարժում անհունին մէջ։ Եւ անուշ անունն ա՛լ զգայութիւնն էր գերագոյն վիճակի մը, հնաւուրց յաւերժական հեշտութեան մը խոր ու համատարած սփիւռին։

Ան ատեն զգացի, տեսայ, ցամաքին բարձունքներէն վեր՝ առկախեալ երկարաձիգ քօղերու մէջ, երազուն, թաւանշոյլ, լուսնի արծաթ լոյսի մը շողալը. — վարը, ջուրերուն խաղացքին մէջ, անզգալի, դողդոջուն ցոլքերու ցնցղուք մը կը թրթռար փախչտելով: Ցիմարաբար՝ վերացմանս ազատութեամբը ծփանքներուն վրայ հակած, թռանցնող լուսերամին մէջ մոլորուն՝ կը ժպտէի, երջանիկ, նանրանուշ շողիւններէն թափանցուած յանկարծ իբրև լոյս տրոփներով: Ծովը սարսռագին կը նշուլէր, կը պսպղար. ո՜հ իմ սէ՜րս. ճերմակ գիշերին մէջ պաղպաջուն ջուրերը կը հնչէին, կը հնչէին: Ծովէն անօսր տենդ մը կը լուսածնէր: Ու նաւուն մեծ ստուերն աննպատակ կ'երթար ճերմակ խնկալի գիշերին մէջ. ամէն ինչ գոլորշացում էր շուրջս, իմ տարփանքս կը գոլանշուլէր լուսաբորբ Ծովէն. Նուաղուն հայեցողութեամբ, անճառ տարրի մը, անվախճան լուսաշաւիղի մը մէջ կը սլանայի, լրթարծաթ եթերին մէջ տանելով, զմայլումէ թրթռագին, լուսափայլ վարդերանգ զգայութիւնը, ծիրանի, հիրային մտապատկերը, որուն շուրջը կ'սպառէր, կ'եթերանար միտքս: Սև՜ Ծով, որքա՜ն շքեղ էր Ծովանոյշը, ընծադ: Երկինքին ու իմացականութեանս երազայնութեան մէջ ճըշմարտութիւն մ'էր, վճիտ, լուսեղէն. և միայն անոր անունը, վհատօրէն իր անունը միայն կը հեւայի իբրև զմուռս անոր:

Ոգին, երջանկութեան Ծովուն դաշնակութեան մէջ իբրև իմ զմայլմանս լռութեանը մէջ կը սարսռար, կը մարմրէր. ալիքները կը չչնջէին, լուսածուփ. սաղի խոէացած հնչիւններ կը հեծէին նաւուն խորէն..., և լուսածուփ ալիքները կը չչնջէին, լուսնագիշերին շողալներով կայծկլտող երանաւէտ ալիքները. գիշերին անեզրութեան մէջ Ծովուն խաղաղութեան անուրջը կը սաւառնէր ։ Ցամաքէն երկինք՝ խռովիչ փոխանցում մ'էր դողդոջուն Ծովը ։ Ծածանող անդունդներուն մէջ լուսարտօսր հիացում մը կը հեծկլտար ։ Անհուն Ծովը Երկինքը կ'երազէր ։

... Հիմա նոճիներուն հովին ձայնն է, որ գիշերէն կ'անցնի, անցեալով լեցուն, ցնորական. — կարծես Սև Ծովուն հեռալուր ձայնը՝ ապագայով լեցուն ։ Իմացական կեանքիս ջղային արաբհիւսքը իր անյայտ սկիզբը կը թուի առած ըլլալ անոր անհունութենէն. ինչպէ՛ս կը ճանչնամ իտէական անվախճան ձայնը, զոր ա՛լ իրապէս չեմ լսեր, բայց որուն իւրակերտ ու իւրացուած նշանակութիւնը պիտի հնչէ գիտակցութեանս՝ ցորչափ Անհունին բաղձանքը տառապիմ ։

Ահա նոյն կարօտն է նորէն ։ Հասարակ կենցաղին ձանձրոյթներէն անդին հեռանկարուած, վսեմ վայրենութիւններու մեղեդային կոչերով կախարդող Անեզրութեան կարօ՛տը՝ անբաւական հորիզոնի մը միջև գալարուն, ցաւագին ։ Հասարակ կենցաղին պարտադրումը կը փակչի էութեանս՝ ժանգի մը պէս, որ անոր կ'արգիլէ տիեզերական լոյսն անդրադարձնել, հրճուագին. անսպառօրէն բեղմնաւոր Յաւերժութեան տեսիլէն թափանցուիլ, և զմայլած անդրադարձում մը գեղու ։

Երկար ատեններէ ի վեր անսուաղ, հայրենախտաւոր անդրատենչութիւնս զիս մանկութեան երազին իրագործմանը մղեց, ու մեծ ծովաշշունջ ղգայութեանց մէջ արտասուագին դողերով ապրեցաւ, վայելեց իր ձգտումին իրաւունքը. ծովածուփ տարփանքին մէջ հեշտալի մխումով մը, Ծովուն վիներէն մարգրտուող, փրփրածնող այն էակին ճառագայթին մէջ թրմամբ մը վերսկսաւ ապրիլ անիկա, անդադար ձգտելու համար ա՛յն անձկալի ազնուացման զոր յաւերժական տեսիլներու հոյակապ բարոյականութիւնը — գեղեցկութեան բարոյականութիւնը, — կը խոստանայ անոնց որ հիանալ գիտեն։ Սև Ծովուն աղի հոծութիւնն իմ գերաճումս տրամադրեց։ Կեանքը զոր յուզուեցայ այն օրերէն ի վեր՝ բղխեցաւ այն Ծովուն մռայլէն և այն աղջկանը լոյսէն։ Այն անցած օրերը յագեցա՞ծ են հիմա իրենց հետևող և իրենց արժանի կեանք մը արտադրած ըլլալով, վիճակներու ճակատագրական սերնդածնութեան մը մէջ սպառած ըլլալով ինչ որ կար հզօր ու բեղուն իրենց հնաւոյգ յոյզին մէջ։

Վանզի Սև Ծովու տենչս ինքնութեամբ լեցուն բաղձանք մը եղաւ. իմացական անձնապահութեան խորհրդաւոր շարժում մը։ Վիպային էութեանս տարտամ ու ճիշդ ծանօթութեամբ մը ես ընդերկար երազեր էի Սև Ծովը, անոր շշունջներուն մէջ կեանք մը, ահա արդէն իրագործուած։ Այնքան ներյատուկ, ինքնաբուխ էր այն բաղձանքը որ իբրև նախազգացմամբ մը յամառեր էր տևելու։ Ամէն այդքան ներյատուկ իղձ նախազգացում մը կը թուի, քանի որ անհրաժեշտ մէկ պէտքն է, մէկ ծարաւն է Եսին որ անոր գոհացումը պիտի փնտռէ անդուլ, պիտի կամի, պիտի օր մը սկսի զայն, անոր յագեցման անճշդելի հետևոյթներուն ունելի կամ նուազ պայծառօրէն գիտակից։ Եւ երազներու առածացուած յիմարականութիւնն ուրիշ բան չէ այլ մէկ հէք յղացումն անոնց որ հզօր պէտքեր զգալու չափ ընդարձակ հոգի կրած չեն. որ երազ ունեցած չեն. Ճշմարիտ երազը որ անխախտ և ուժգին ինքնութենէ մը կը բղխի· որ մտքին՝ հոգիին անհրաժեշտ բարեշրջութիւնը կը ծրագրէ, կը նախզգայ, և այդ բարեշրջութեան կանխանշանը կ'ըլլայ։ Երազներուն իրագործման պայմանն՝ անոնց ըլլալն է այնքան բնաւ քմայական, գրեթէ այնքան հզօրապէս կենսական, որքան են բնական մեծ պէտքերը, — թէև երազ մը՝ այն ներկային մէջ ուր կը ծնի՝ չձգտի ա՛յնքան անմիջական գոհացման մը որքան մարմնական պէտքերը կը պահանջեն։ Երազները կ'իրականանան՝ ցորչափ ինքնութեան պահպանմանը կը ձգտին, գիտակցաբար թէ ոչ։ Եւ իմս ա՛յնպէս էր· անձնապահութեան աւիւն՝ որով կոհակներու և տրոփներու մէջ եսս ինքզինքը հաստատեց, ապրեցաւ, իբրև անգիտակից ուխտով մը՝ իր տեսակին, հասարակ կենցաղէն տառապող իր տեսակին մէջ յարակայելու։

Եւ ահաւասիկ կը գտնեմ ինքզինքս, հողմակոծ նոճաստուեր պատուհանին մէջ ցոլանկարուած վերացական ու տարաբաղդ ուրուանկար՝ զոր անհնարին խռէակենցաղի մը ցնորքը կ'սպառէ, կը ստուերախառնէ և ի զուր կ'անջատէ դժնդակ քաղաքակենսութենէն զոր իբր մարդ գուցէ դատապարտուած է ապրելու — և որ մտիկ կ'ընէ հովին, հովին հուժկու դաշնհիւսքին մէջ ծփուն գաղափարային բաներու զոր գիշերը կը վիպերգէ ժամերով։

Հովը գիշերուան միութենէն, անեզրութեան համայնէն կուգայ ու բազմութենէն, թիւէն զերծո՛ւմ, առանձնացում կը թելադրէ։

Իմ տանջանքս է ընկերութիւնը, ցորչափ ստորնացնող գիջողութիւններ կ'ենթադրէ, — իրաւունքներու խօլ վաճառումներ՝ ապուշ պարտականութեանց փոխարէն։ Հասարակութեան ամբողջութիւնը կազմուած է խորապէս անհատական, ինչպէս յաճախ նաև էապէս մարդկային պէտքերու չարաչար զեղջման շնորհիւ։ Միջավայրին համակերպութիւնը որ անոր հաստատութիւնն է՝ ուրացում մ'է՝ (ի՜նչ տառապանք՝ եթէ դիտակից,) անձին բուն արժէքին. առաջին մանկութեան մէջ ծրագրուած ապագայ մարդուն — որ երբեք սաղմին տրամադրածը չէ իրականութեան մէջ, — Եսին բոլոր ազատ ու բարեբար կարելիութեանց։ Աւելի կամ նուազ կորսուած անձնականութիւն մ'է ամէն անհատ։ Երանաւէ՜տ սաղմերուն արգանդային կեանքը կը նիրհէ՝ անտեղեակ՝ ու դեռ զե՛րծ այն փոփոխութիւններէն որոնց պիտի ենթարկուի, երբոր ծնին, իրենց դեռ լոկ գաղափարուող կեանքին կոյս ու ներդաշնակ, ու ճիշդ ամբողջը։ Անշուշտ քաղաքակրթութիւնը կը ծագի մարդերու բազմապատկութենէն, և մենութիւնը «վայրենական» է, բայց քաղաքակրթութեամբ Եսին ճոխացումն, ընդարձակումը՝ Եսին անկախացումը կը պահանջէ։ Ճակատագրի ի՜նչ աղքատութիւն՝ եթէ մարդ չըլլա՛յ ընկերային տարրերուն մէկ ընտրական հաւաքոյթը, ընկերութեան մէկ համադրոյթը չըլլայ, ինչպէս ընկերութիւնը մարդուն վերլուծումն է. երբ մարդ չհասնի իր կարողութեանց միահաղոյն մէկ բարձրակէտին, ընկերութեամբ մը շրջապատման յարաբերաբար անկարօտ վիճակի մը, որ անհատին անձնապահութեան բնազդին խուլ իտէալն է, անո՛ր մանաւանդ մատչելի՝ որուն կը զլանայ ընկերութիւնն այն ազատութիւնը որ ի՛ր իսկ ընծայած կարողութեանց կիրարկման անհրաժեշտ էր ։ Առանձնութիւնն ուրիշ բան չէ այլ նկարագրին, ինքնութեան ազատութիւնը, ազատագրութեամբ մը թշուառութենէն, որ ընկերութեան մէկ սեպհախտը (idiop.), ընկերութեան մէկ բնակային (endém.) խօթութիւնն է ։ Եւ դե՛ռ մարդուն ընկերական էակ ըլլալը կը պատմեն իբրև թէ ինքնին բարոյական առաւելութիւն մը ցոյց տային մարդուն վրայ. մինչդեռ մարդուն ընկերականութիւնը հարազատ հետևոյթ մ'է մարդուն հօրենական կապկողութեան ու երկչոտութեան ։ Ահա՛ ընկերականութեան բոլոր սրբութիւնը ։ Եւ այս հիմին անդուլ ներկայութիւնն ընկերական կենցաղին մէջ՝ կը վարէ կեանքը նոյն իսկ անոր որ մերթ պարզմտութիւնը կ'ունենայ յարաբերաբար անկախ կարծելու իր ցաւատանջ ինքնութիւնը ։

Ծոխացող, բազմամնուող, կարծես տեսակացող անհատին կեանքի եղանակն է առանձնութիւնը, ինքնեզ, առաքինի, ու բեղուն, ուր չի կրնար իշխանութիւն ունենալ ինքնութենէն կազմիչ տարրեր յապաւող ընկերական հարկը, ուր՝ թելադրականութեամբ, տպաւորականութեամբ իսկ նմանելու, նմանած ըլլալու զայրոյթը չի կրնար զգացուիլ. ուր հոգին կրնայ ծաւալիլ, անկաշկանդ՝ անտառին ծայրը, անտառէն դուրս մնացած ծառերու հզօր ծաւալմամբ, — կարենալով իր ուժերը մարզել՝ երջանիկ ինքնութիւնն ապրելու որ այն ատեն միայն դժնդակ է երբ հարկադրուած է պատշաճելու, այսինքն ինքզինքը ժխտելու, և որմէ ա՛լ չամչնար մարդ քանի որ բազմութեան տեսողութենէն անմասն՝ իր բնամարդու աչքով կը դիտէ, կ'ըմբռնէ զայն ., որու անարգել յայտակերպումները կ'ապրի առանց դառնութեան, որովհետև առա՛նց այն երկբայութեան զոր կանխակալ կարծիքներ, ընկերային կենցաղին յատուկ գձուձ չափեր համեստութեան կը թելադրեն։ Հոն, առանձնութեան մէջ, բանականութիւնը կը դադրի իր իսկ վրայ գարշազգալէ զուարճալիքը ընկերական ոսկեզօծմանց, որոցմով նողկալի սնոտիքներ կը նուիրագործուին, և ա՛լ չի թելադրուիր անզգալաբար սուզուելու մեծարոյ բղջախոհութեան մը քաղաքակրթական չինականութեան մէջ. և փորձութիւնները կ'անհետին իմաստասէրի վճիռ՝ յայտնատեսական աղքատութեան մէջ որ ժուժկալութիւնն է, և որ հո՛ն կըրնայ իշխել այն առողջ լիութեամբը որ յատուկ է իրեն, կենսալի բուրմամբը չնական իմաստասէրներու միրգին, կամ Աշակերտներուն հացին՝ զոր կիսատուերին խորութեան մէջ աներևոյթ Յիսուս մը թերևս օրհնէ։ Քրիստոնէական քաղցրութիւն մը, Անհունին տեսիլէն բղխած՝ ինքնաբերուած, Եպիկուրոսի մը անդորրովը զուարթ, կ'ամոքէ հոն առանձնութեան մթնոլորտին կամարացուրտ կալվինայնութիւնը, զոր յօրինած՝ բիւրեղած ըլլան Անհունին օրէնքները։ Հո՛ն թերևս, ընկերութեան ու տիեզերքին հետ աններդաշնակ ու իր խղճին հետ անհաշտ մարդը կրնայ տեսապէս պատշաճիլ ամենուն ու հոն թերևս կրնայ իր խղճին հետ նոյնիլ։ Հոն լուսամուտը կը բացուի տիեզերքին վրայ. և անոր դաշնակութիւնները, սարսուռները, երանգները կուգան կը մտնեն հոն իբրև ներշնչարանի մը խորը, և իտէացած բաղհիւսեալ արձագանգներով կ'անդրաթևեն անկէ իբրև աղօթարանի մը ծոցէն. և Գիշերը, երբ աստղերը կայլակէ; բոյրերը, շշուկները, սօսաւիւններն սրտաշնչէ ու մեծ լռութիւնը խոկայ՝ հոն կը ծնի, կ՚անրջաստեղծէ հոյաթև գաղափարներն իբրև ճիշդ աղօթքներ։ Զգացումը խորագոյն է հոն. խորհրդածութիւնը լայնազատ, յարակարծիքը բնական, յղացումը մեծ։ Իր պատկառելի զղուանքը կը մտածէ հո՛ն Միսաքեան. Ալիշանի բարձրախոհանքը հոնկէ «կը դառնայ Արեգին». ղինուորներու չուինդէն աներկիւղ՝ Օրէ՛նքը կը գտնէ Արքիմեդէս. Քարլայլի յոռետեսութիւնը հոնկէ է որ ընկերային ծանծաղուտները կը խորաչափէ այն զուարթ դիւրութեամբ որով բարձրացողը միայն կրնայ յատակները զննել. Վոլթէռ իր երգիծանքը կը սլարձակէ նախապաշարումներու և անարդարութեանց. Լութեր՝ իր կաղամարը կը նետէ դևին ինչպէս իր զայրոյթը կրօնական աւատականութեան. հոն Միլլէի վրձինը, խաչի մը պէս, քրիստոնէական խաղաղութիւնը կը ստուերարկէ վաստակաբեկ հոգիներու. Նարեկացին կոյս կատարելութեան կը ձգտի, բոցեղէն աղօթք. հո՛ն բնութիւնը, լեռները՝ քաղաքակրթութեան մ՚ու դաստիարակութեան մը յղացման կը փոխուին Ռուսօի իմացականութեան մէջ. իր արտօսրին նշոյլո՛վ աստղերու երկնաչաւիղները կը գծէ հոն Նիւթոն. Հիւկօ՝ թշուառութիւնը կը սրբագործէ ովկէանին ձայնին մէջ. Պէթհոֆէն՝ անտառին մէջ՝ կ՚ունկնդրէ Անհունին զոր մոլեգին կ՚իւրաստեղծէ. հոն խորհրդաւոր, ուրուայի՛ն մարդ մը Նմանութիւնը կը մխայ. Ցովհաննէս Աւետարանիչը հո՛ն է որ, Պատմոսի անձաւին դէմ հեռանշոյլ Եգեան ծովէն կը կոչէ՛ նհանդղաթև Ցայտնութիւնը....։

Այն հոգիները, որ ըստ Նիցչէի բացատրութեան «ուժերու կուտակում մ՚են», կը ձգտին առանձնութեան իբրեւ միութեան ու ներդաշնակութեան պահպանման, իբրեւ հզօր կեդրոնացման մը բեղմնաւորութեան։ Ոյժերը կը կեդրոնանան, կը տրոհուին. հաւաքումները կը ձգտին միութիւններու։ Քաղաքակրթութեան իմացական գումարումները կը խտանան զօրեղ խմբակներու, ներոյժ միութեանց մէջ, որ հոն ակումբներ, հոս կարգեր ու անհատներ են, սիւնակայքերէն (périst.) մինչեւ մենաւոր, անկախ փիլիսոփան; հովիտներու մէջ ընկղմած վանքերէն մինչեւ հետակորոյս մենարանները. մտաւորական խմբակներու մէջ, որոց ջղային կեդրոնը Քլօբշթօք մը ըլլայ, Կէօթէ մը. Արթենիսեան սրահներու պչրոտ քաղաքայնութենէն մինչեւ Լէմանին ժեռափունքներուն վրայ թափառական բնամարդուն, Ռուսօին վայրենութիւնը. — սուրբերու, տեսանողներու վայրենական առանձնութեան մէջ. մոգերու ծածկենցաղին, մեմփեան նուիրապետութեան թանձրապարիսպ խորհրդակենսութեան մէջ. Սաքիամունիին անապատականութեանը. Մովսէսին լեռնակեցութեան մէջ. Մեռեալ Ծովուն եզերքներուն վրայ թառած Եսսենեանց առաքինի նախաքրիստոնէութեան մէջ. անըմբռնելի մեկուսացումներուն մէջ որոնք ճշդեցին, լրացուցին Յիսուսը։ Մահաժանխղներուն հետ կը հաւատամ, առանց վհկային երանիդի՝ թէ «գերբնական» կարողութիւններ կ'աճին առանձնութեան մէջ, որք սակայն ուրիշ բան չեն այլ զարգացումը մարդուն բոլոր կարելիութեանց. անծանօթ, մոռցուած, գուցէ վախցուած ներմարդուն միատարր ու գեղեցիկ երեւումը։

Հանրային հայեցակէտէն՝ մենութիւնը մերթ բեմ մ'է, որու միջոցաւ իմացական ուժերու ամփոփումը միակ անհատի մը վրայ՝ պիտի վերստին քայքայանջատի բազմութեան մէջ ։ Անհատական տեսակէտով՝ բազմութենէն ազատագրուող այս մեկուսացումը տիեզերքին լիագոյն ներաշխարհացումն է անոր մէջ որ ամբոխէն կը հեռանայ հանրէութիւնն ընդգրկելու ու մտքին մեծ մերձեցո՛ւմն ընդհանրագոյն գաղափարին, և ինքնութեան յետին հանրացմանը բարոյականին ։ Հո՛ն մտածումը ճշմարիտ բարձրախոհանքը (anag.) կ՚ըլլայ, և մինչդեռ, մատռային՝ անձաւային կիսաստուերին մէջ գերզգայնացած բուրճակնային ցայգատեսութիւնը կը սուզի առեղծուածին մէջ, քրմօրէն, խորհրդագիտօրէն ․, մինչդեռ առանձնութեան բարձունքին մէջ գերասրուած արծուեբիբ լուսհայեցութիւնը ճշմարտութեան կը յառի՝ հոն ամէն շշունջ Յաւիտենութեան պատկառանքը կը հծծէ՝ թելադրելով ճշմարիտ համեստութիւնը կամ ճշմարիտ հպարտութիւնը՝ որոնք միեւնոյն բանն են, — հանրացած Եսին ճիշդ գիտակցութիւնը, — և, տարաշխա՛րհ ուր կատարելութիւնը փթթի, երկնածաղկի երբեք՝ հո՛ն կրնան գիտունը, բանաստեղծը, կրօնաւորը, փիլիսոփան դաւանիլ թէ մտքին բոլոր տարաշաւիղ թռիչները կը ձգտին յանգելու իմաստութեան միայն ։

Ո՞վ պիտի տար ինծի, բարէ՛, խրճիթ մը, Սև Ծովուն մէկ վայրենի ափունքին վրայ մէկ խրճիթ մը՝ ուր ես բնակէի, ուր խիղճս բնակէր ․ — իտէացած տիեզերքին անսկիզբ ու անվախճան շշունջներուն մէջ երազուն խրճիթ մը․․․ ։

Բայց գիշերը կապուտցեր է ․ արշալոյսն է արդէն ։ Լմնցա՛ւ, առտուան յամր, սարսռագին նըչոյլը՝ տատանող նոճիներուն տակէն, յուսատու համոզման հակումներո՛վ ծուռ նոճիներուն տակէն ճղքուեր է եղեր։

Գիշերը կը տժգունի, կը հալի ամպոտ աւօտին մէջ որ ահա կ'ելլէ, կ'սպառնայ, մղձաւանջի պէս։ Օրն է, դժնդա՛կ։ Նա՛, նոճիի մը կատարէն որի մը կը կռնչէ, որուն իրականութիւնը կը պօռայ։

Կամաց կամաց երանաւէտ ճրագը կը թոռմի։ Եւ անզգալաբար լուսաւորուող պատուհանիս մէջ՝ ինքնութեանս, խիղճիս տեսիլը կամաց կամաց կը հիւծի. կ'անօսրանայ. կը ցնդի։

ԳԻՇԵՐ մեղմօրէն կ'անձրեւէ նոճիներուն մէջ. բոլոր ցաւերը արթնցած են յօրանջելով. հինաւուրց ահարկու ձանձրոյթ մը պատուհանս կը գունատէ։ Վերը, նոճիներուն թախծալի երերքին ու աշխարհքին վերեւը միապաղաղ գորշութիւնը թախծութիւն կ'արտասուէ. անհուն թախծութիւն. վիշտերուն յամր ու լռին լացովը զոր կը հոսէ անշշուկ, վերի մեռելական գորշութիւնը կ'արցունքոտէ ամէն բան. իբրեւ յոռետեսին յղացած, յոռետեսին սպասած մահուան երանգը, որ աշխարհքին վրայ իջած ըլլայ մռայլամած ճշմարտութենէ մը. պակուցիչ. անխլիրտ տիրականութեան մը գոյնը, միակտուր ու վերջնական, ուր ամէն երազ կը խղդուի։ Կ'անձրեւէ, կ'անձրեւէ մեղմօրէն, սեւ ծառերուն երերման, նոճիներուն մեծ սգերերքին մէջ մեղմօրէն կ'անձրեւէ։ Եւ մանրամաղ անձրեւին իրականութիւնը անգայտ ծխայնութեամբ մը կը հիւլէհոսի, ու նոճիները կը պարուրէ, կ'ողողէ. անջրպետին անսահման մշշային սահմանողութեան մէջ նոճիներուն սլացուկախ անդրատենչութիւնը շլմորած կ'երերայ։ Հովի ընդհատ, անզօր արծարծում մը տուներներ կը խուսափէ նոճիներուն ներքեւ լճացած ջուրերու ցրտին անփայլութենէն. թրջած, սրափուն ծղօտներու շուրջ անշարժ առուակներու շեղբային երեսէն. մինչդեռ հոծ նոճիները հովին տակ կը սարսռան, կը հիւսալուծուին, ու անծալ գորշին վրայ իրենց ճօճուն կմախներուն սարսափը կը ՜ սեւագծեն: Կռիչնե՛ր կ'արձակուին, պաղած բարձունքներէ, նոճիներուն թախծալի ծայրերէն, ու թռող սեւ որիները կարծես թէ պատառներ են որ կը փրթին անոնցմէ. իբրեւ թէ նոճիները որիներ հառաչէին: Եւ անձրեւը անընդհատ կուգայ, բարակ, մանրամաղ անձրեւը. գգուանքի մը պէս, ինքնագրաւման գաղափարի մը յամառ գգուանքով կը ցօղի՝ սոսկալի, անհաւատալի անձրեւը, վերի գորշութենէն, իբրեւ բոլոր յոռետեսութեանց ձոյլ սառչումէն, տարածութեան մէջ իր հալածանքը ամպած: Հոգւոյն մէջ յածող յետամնաց պզտի հրճուանքները կը մարին. երբ որ կայծի մը վրայ ջուր իյնայ՝ կայծը ֆ'սս կ'ըսէ, կայծը ղա՛խ կ'ըսէ՝ կը մարի. ահաւասիկ անձրեւէն մարած են բոլոր հրճուանքները, բոլոր կայծերը որ սրտիս ա՛լ սեւամաղձոտած տրտմութիւնը կը մխիթարէին. և ուղեղս մոխիրի ցեխ մ'է:

Կ'ուզէի. պիտի ուզէի, ի՛նչ ապուշ փափաք, պիտի ուզէի որ հոնկէ, հարաւին բարձրերէն՝ ամպը պատռէր քիչ մը, և արեւը երեւար. երկինքին կապոյտը, կապո՛յտ երկինքը քիչ մը տեսնուէր հոնկէ: Այն ատեն այսքան տխուր չէի ըլլար, ա՛յսքան անկարող, եթէ երկինքը ամպի մը բացուածքէն քիչ մը երեւա՛ր հիմա: Պէտք է որ գլուխս կախեմ աշխատիմ հիմա, ինծի գծել յանձնարարուած պզտիկ պատկերի մը ահարկու աշխատութիւնը սկսիմ, և աւարտե՛մ իսկ, զայն նոյն իսկ սկսի՛մ: Հիմա իմ թշուառութեանս վրայ կ'աւելնայ կը ծանրանայ կարելի լաւատեսութեամբ մը հնարաւոր կարողութիւններու գրկանքը: Ի՞նչ կրնամ ընել ես: Հիմա իմ թշուառութեանս վրայ կը ճնշէ անոր գիտակցութիւնը, և անվանելի ինքներկայութիւն մը: Ամէն բան, ամէն բան իմ հիքութեանս, իմ ապիկարութեանս մեծութիւնը կ'ըսէ. Նոճիները որ կը տատանին, խոտերը որ կը սարսռան, կռնչող թռչուններու սոսկալի զուարթութիւնը, սենեակիս ստուերին մէջ սուզուած անշարժ իրերը, ամէն բան, հովին ձայնը որ ֆհո՛ւ ֆհո՛ւ կ'ընէ, և բոլոր մտապատկերներս, յուշերս՝ որոց վրայ կը խղճամ, և զոր կ'արհամարհեմ, խաբուած խաբեբաներ.., խիղճս, ատելի՛.., հեռաւոր դժնդակ աղաղակները, գորշ լռութիւնն ուր լսողութիւնս ապշութեամբ կը մխրճի, և ուր դեռ անգամ մ'ալ, մեղմօրէն, նոճիին կատարը կ'երերայ.., նաև իմ չսիրած բաներս, մանաւանդ սիրածներս, ամենքն ալ կը շշնջեն, կը լռեն, կը պօռան իմ հիքութիւնս, և անշարժ, անկարող, կը կարծեմ թէ իմ յանցանքս կ'ըսեն ինծի անոնք:

Հոգիս լեցուն է ընկերային զգայութիւններով: Նողկալի խեղճութեամբ մը կ'զգամ կոր որ կենսապայքարի, կենցաղի տեսակէտ մը հարկադրուած է գիտակցութեանս, փոխանակ կեանքին՝ անկարելի կեանքին տեսակէտին: Ինքզինքս կը տեսնեմ ըստ հանրային չափին, ըստ մարդերու ու կնիկներու իրերհայեցութեան: Ի՞նչ եմ ես, ծաղրելի ցնորակոծ մը որ կ'երեւակայէ թէ կրնայ զերծանիլ ընկերութենէն, և անոր ամենէն յիմար հանգամանքներէն.., որ տակաւին կը յամառի կարծելու թէ կրնայ անզգած այսինքն գերիվեր մնալ ապրողներու, «յաջողող»ներու ործացնող երանութենէն. թէ կրնայ մեծ ըլլալ առանց կողոպտելու, և առանց գիրնալու. թէ կրնայ ընկերութեան հարկադրած պայմաններուն թշուառութենէն անաղարտ մնալ: Ա՛հ. եթէ աշխարհայնութեան նեխած տրամադրութիւններ չըլլային մէջս՝ կենցաղի մտածութիւններ չէին գոյանար, չէին յամեր հոն, աղբիւսներու քով յածող շուներու պէս:

Չկա՞յ բան մը որ զիս ազատէ պզտիկ բաներէն, յամառութեամբ ահագին, որ առակին ճանճէն խայթուող առիւծին կատաղութիւնը կուտան մարդուն: Ահաւասիկ կը գտնամ թէ ոչինչ պզտիկ է ինչպէս բնութեան՝ նոյնպէս ընկերութեան մէջ. և թէ բոլոր պզտիկ բաներուն տիրապետութեան տակն են բոլոր մեծ բաները. մեծերուն տառապանքն են պզտիկները, եթէ ոչ միշտ զուարճալիքը. ապրողը պէտք է որ անջնջելի նշանաբան ընէ իրեն յարգել բոլոր սրտագին արհամարհելի բաները. խոստովանի, անընդհատ, անոնց անճղմելի, անսպառելի կենսականութեան մեծութիւնը: Ինքզինքը մեծ զգալէն աւելի տառապագին բան չկայ: Ա՛հ, եթէ համեստութիւնը տգիտութի՛ւն ըլլար:

Եւ սփոփիչ բա՛ն մը չկայ. տխուր, զարմանալի, անագորոյն պարապութիւն մը. աս օդին՝ թռչունները փախած են, անհետ են. ո՛վ գիտէ ուր են երգող թռչունները. բայց շուները փողոցն են. խխում, աղտեղի, յամառ, կը պտտին. վայրենի ընտանութեամբ մը քաղքին փողոցներն են, թափառական. անձրևոտ հեռուէն մերթ անոնց հաչիւնը կը լսուի. կերկեր, կաղկանձոտ. մինչդեռ թռչունները չեմ գիտեր ո՛ւր են: Ո՛չ մէկ ցնորք, ոչ մէկ երգ։ Եւ ինքզինքս զզուելի կերպով թըշուառ կ'զգամ. բոլոր աշխարհքին հետ զիս ալ աղտեղի. լեցուն եմ անորակելի, կարծես անառարկայ ատեցողութեամբ մը, որ կը նողկացնէ զիս. իբրև թէ հոգիէս անհատնում կոյառու մը անցնէր. և ա՛լ ոչ զոք կը սիրեմ։

Ո՞վ. Իռենա՞ն։ Ո՛չ. ալ բան մը չըսեր ինծի իր ստուերային գեղեցկութիւնը. զարմանալի բան. ոչի՛նչ՝ իր էութեան անբարբառ լեզուն որու մօտիկ կ'ընէի, մօտիկ կ'ընէր մարմինս, հիւցած, իր քովը, իրմէ հեռու։ Աննիւթ բանը որ ինծմէ յիմարաբար կը սլանար իրեն, և իրմէ, խօլ, կուգար զիս թըրթռացնելու՝ կ'երևայ թէ նուաղեցաւ, — ո՛հ, արդէն շատ աննիւթ չէ՞ր, — ցամքեցաւ, չորցած աղբիւրներու անողոքելի չկամութեամբը. Թերևս՝ ա՛լ չորցած աղբիւրներու անպատում չքաւորութեամբը։ Քնարերգութիւններն ալ կը լռեն, որքան ալ անմիտ եղած ըլլան։ Ինչ կայ վախնալու. աս չէ՞ր ըլլալիքը. և մի՞թէ չկար այս վախճանը տարփանքիս առաջին դողերուն մէջ, · թէև չյիշեմ այդ սկիզբը...։ Չէ՞ մի որ ամէն սկիզբ երազով այլակերպուած վախճան մ'է։ Չէ, աղէկ է ասանկ. քանի որ ասանկ միայն ճիշդ է։ Կենսապայքարն ամենուրեք է։ Ներաշխարհին մէջ պէտքերը, զգացումները, գաղափարները կ'ընեն ինչ որ ամեն էակ կ'ընէ. կը մրցին. կամ մրցած կ'ըլլան. անհատականութիւնն աններող (intolér.) է ամենուրեք. անցնի՛նք անգամ մը ամէն տեսակէտներէ, վիճակներէ, ներաշխարհը կազմող անհատականութիւնները կշռելու համար։ Սրտիս մէջը խնկաման մը *կար․ որ անշուշտ աստիճանաբար կը պաղէր․ որու չիջումը կ'սքօղուէր տարտամ զմայլման անօսրութեամբն իր դեռ տեւող բոյրին որ ահա ցնդեր է բոլորովին․ ո՞ւր է խնկամանը, ո՛վ գիտէ․ ո՛ւր են անօգուտ բաները։ Խնկամանին տեղ հիմա բան մը կայ որ դատարկ դրամապանակի մը կը նմանի։ Քսա՜կ մը ունիմ եղեր։*

Ա՛հ, յանցանքը անո՞րն է միթէ։ Կծկուած, ներամփոփ՝ ալ ո՛չ խանդաղատանքի, ոչ հիացման, ոչ անձնուիրութեան կարող կ'զգամ ինքզինքս․ — ահա այս ներկան ճիշդ վիճակներուն ժամանակն է, — ուստի ոչ ա՛լ սիրային վերացումներու — ո՜հ․ ցնորական բառեր․ արծուաթեւիլ հաւտացող բադի զուարճալի թեւաբախումներն իրենց մարմիններէն անտեղեակ հոգիներու։

Եւ արդէն ո՞վ եմ ես որ սիրեմ․․։ Միայն, մայրս կ'ողբամ։

Ամենուրեք տեսածս է գձձութիւն․ թշուառութիւն․ ատելութեան փակ կզակները․ իրական, զուտ, առանց երկինքի, ժպիտի անկարող, ժպիտը ուրացող փոս ու պիրկ այտերու ատելութիւնը․ վասն զի երբ երկինքը կը ծածկուի՝ աշխարհքին ազտեղի սեւութիւնը երեւան կ'ելլէ։ Հեռուէն աքաղաղի մը ձայնը կը լսուի․ և աքաղաղին ձա՛յնն անգամ տխրալի աղաղակ մ'է որ չ'ուզէ երկարել, և խայտառակօրէն կը լմննայ։ Ա՜խ․ ինչպէս մշտագին, զայրացնող է բան ծախողի սա հեռաւոր կոչը։ Քաղաքին ժխորը խոնաւ, աղէտալի մռունչի մը պէս կը հասնի, կը թափանցէ ինծի, որ ոչինչ կրնամ ընել։ Միթէ անջրպետէն ծորող դրապաշտ կենազրաւման մը գաղափարը տողորած չէ՞ ապրողներուն ողորմուկ զեռումը. և իմ յուսահատ ջղայնացումս։ Չէ՞ մի որ նողկալի, ահարբեկիչ մահկանացութիւն մը կը նայի անջրպետէն։ Ահա մարդը նորէն կը պոռայ. ձայնը, տառապագին, սոսկալի տուայտանքով մը կ'երկննայ. հիմա պիտի մեռնի տարօրինապէս թշուառ մարդը։

Հովը կը փչէ. նոճիները կը ծռին. կը ճօճին, անբացատրելի թախծութեամբ. նոճիները կապոյտ երկինքը կը կանչեն. իսկ երկինքը մարած է։ Պատուհանս գորշ լոյս մը ունի որ տխուր ու անճողոպրելի բաներու վրայ մտածել կու տայ։ Այսօր յայտնի է բոլոր իրերուն անզօրութիւնը, հիքութիւնը, և իմ բոլոր ահագին խեղճութիւնս. ուրիշ բան չկայ. ամեն բանի ստութիւնը, ծանծաղութիւնը, աղտոտութիւնը կայ միայն. ընդհանուր վիշտ մը կ'զգամ, ամէն բանի վիշտը:

Եւ ցաւերը կը խլրտին, կը զեռան. սրտիս, գլխուս մէջ անոնց մակաբոյծի սողը կ'զգամ. եղտիւրներու ցեխին մէջ բնակող ճւեղիկներու պզտիկ, կակուղ, անողորմ սողը որ զիս կ'ակօսէ։ Եւ աչքերս յառած անձրևին մոխրագոյն ստուերին որ կ'իջնէ, կ'իջնէ նոճիներուն խաւարին ծալքերուն մէջ՝ կ'ըսեմ ինքնիրենս թէ ա՛լ ոչ զոք կը սիրեմ. և թէ այս ա՛լ անիմաստ վիշտերէն, սա պատկերէն ալ ազատելու համար, իմ անձիս բոլոր տգեղութիւնը, բոլոր գարշելի խաբուածութիւնը, անջընջելի՝ յուսահատական պարտելութիւնը, իմ բոլոր անձիս տաղտուկը մէջտեղէն վերցնելու պաղ չքամոլութեամբ մ'ինքնիրենս մեղմօրէն կ'ըսեմ որ ա՛լ ահա այսօր մեռնելու է։ Կեանքերը ճնշող, ծիւրող, կեանքերը սահմանորգեւող այս անհուն գորչութենէն՝ որ բոլոր զրկանքներն ու բոլոր յուսահատութիւնները կը մզէ, կը սրսկէ, բոլոր վայրենի վիշտերը կը ծորէ թշուառութեանս լանջին ապշահար գիտակցութեանը վրայ., որ կարկող, խոնարհեցնող բացարձակութեամբ մը միջոցին մէջ յաւիտենական թշուառա՛խտը կը մանրամաղէ, թշուառախտին ծծմբաջրատային ժանտարերքի (miasm.) նուրբ, չարաշո՛ւք անօսրութիւնը՝ բոլոր կարողութիւնները կը կորսուին, բոլոր յոյսերը մէկիկ մէկիկ կը մղձկին, կ'ոգեւարին, և ինծի անանկ կուգայ որ ա՛լ ոչինչ կայ, ալ բա՛ն մը չկայ... թէ ա՛լ պէտք է մեռնիլ։

Տարօրինա՛կ բան. ճառագա՛յթ մը. աղօտ, գորշախառն ճառագայթ մը. տատամսոտ...։

Սենեակին խեղճ իրերը ճառագայթին կը նային. ցուրտ, երկչոտ հրճուանքով մը. պատուհանը երկբայող զուարթութեամբ մը կը մելամաղձոտի։ Ոչ, չի կրնար տեւել. ո՛րքան պղտոր է երկինքէն իջնող ճառագայթը, հիմա պիտի նուաղի։ Խենդ եմ. ո՛րչափ խեղճ եմ, միթէ կրնա՛յ տեւել։

Ահաւասիկ ամէն ինչ նսեմացաւ նորէն. ճառագայթը գնաց. ամէն ինչ նո՛յն է։

Զ

Եւ ես կը շարունակեմ իմ հիւանդագին անշարժութիւնս. անդիմադրելի կերպով, ախտային վիճակի մը պէս ներսս կը խորհուի կոր որ այն պզտիկ պատկերը անպատճառ պէտք է շինուի։ Պզտիկ պատկերը շինուիլ կը պահանջէ ինծմէ. և ջլատ ապիկարութիւնս ի զուր կը ճգնի այն կողմը չնայիլ. անզգալի կերպով հեռանալ, ազատելու համար այդ պատկերէն ընկումէն, պատկերին որուն չգոյութիւնը սպառնագին կը նայի հոգիիս, կարծես վիզէն բռնած, և անդին չե՛րթար. անդին չե՛րթար: Տէ՛ր Աստուած. միթէ ես կրնա՛մ գծել. ինչ անհաւատալի տխմարութիւն էր որ ըրի՝ հաւանելով այդ անհնարին բանը ընելու: Իսկ անիկա, պատկերը, ջղագարներու անձև ու խղդող խպըլիկին պէս մարմնոյս, հոգիիս վրայ նստած, կը նայի՛, այլանդակ, անհեթեթ պզտիկ պատկերը:

Աւա՛ղ, պատկերը զոր դատապարտուած եմ շինել, մինչև հիմա կը կորսուէր կ'երթար եթէ ներքին բան մը եղած չըլլար. եթէ ախտային վիճակի մը՝ թշուառախառն ցաւի մը յատակերպումն եղած չըլլար: Վանողի որքա՛ն ներյատուկ է աղքատութիւնս՝ այնչափ անվտարելի է ան:

Միակ խայտառակ քաղցրութիւնը զոր կարելի ըլլայ յուսալ կենսաշահութեան անգթութենէն՝ իր նուազ ցաւագին ճնշումն է սիրտիս վրայ այն պահուն որ պզտիկ պատկերը նոյն իսկ գեղեցիկ շինած ըլլալու հիքութիւնս հաստատած ըլլամ, այն պահուն որ վճարուելու գձուձ երանաւէտութիւնը վայրկեան մը չփոխեմ մոռցուած ու անստանալի ու ճշմարիտ հաճոյքներու հետ. երբոր գացած ըլլամ փարա վաստկելու. ցուցնելու, հասկնալու իսկ համար թէ կ'ապրիմ կոր այն բոլոր մարդերուն պէս որ քաղաքներուն ահաբեկ, նենգաւոր ու զեռացող բազմութիւնը կը կազմեն: Չէ՞ մի որ ապրելու բնազդը մարդոց եղունգներովը սրբագրուած ու փոխուած է փարա վաստկելու բնազդացա՛ծ պէտքին. ապրելու իրաւունքն ապրելու խնդրուածք մը չէ՞. ապրելու պաղատանքի մը պարտաւորութիւնը չէ՞: Քաղքին բզզուն ու հառաչալիր ժխորը չէ՞ մի որ մեղմացած՝ բարոյաքօղուած հնչիւն մ՚է որ արծաթին անհուն արժէքը կը պատմէ՝ կատաղի եղեռնական երգով մը որ մարդազոհներով փառաբանուող երբեմնի աստուածներու տօներուն կարծեցեալ ջնջմամբ մը մոռցուած աւիւնին դեռ գոյութիւնը կը յայտնէ՝ ապրելու պէտքին հետ չփոխած, ապրելու ոճրագործ մոլեռանդութեան մը վերածուած։ Եւ ես ի՞նչ տխեղծ անջատումամբ իմ էութեանս բղխիւնին իրաւունք ունեցած ըլլամ վերագրել դրամին ձգտումէն գերիվեր կամ նոյն իսկ տարբեր ձգտում մը. ո՞չ ապաքէն ամէն բանէ առաջ աղքատ մ՚եմ ես, դժգո՛հ իր աղքատութենէն, ի՞նչ տեսակէտով որ ըլլայ, և չէ՞ մի որ կը խորհիմ թէ, այս մութ՝ արտասուող, կենազրաւող օդին՝ պէտք է որ գտնեմ հարկաւոր զօրութիւնն անխուսափելի գործ մը կատարելու, իմ ինքներկբայո՛ղ մարդու անկարողութեամբս, և ո՞չ ապաքէն վաղն առտու՝ պզտիկ պատկերը աւարտած՝ — իրա՞ւ, աւարտա՛ծ — դուրս պիտի ելլեմ սենեակէն, տունէն, վտիտ ու մտամոլոր՝ կենսապայքարին անընդունակ օտարական որ սակայն անոր հարկը խոստովանելու պիտի երթամ կատարեալ համոզմամբ, կատարեալ աղքատութեամբ։ Չէ՞ մի որ վար, մայրաքաղաքը պիտի իջնեմ այն զառիվայրէն ուրկէ անցած եմ այնչափ անգամ, — թէև ամէն մարդ ինձմէ շատ աւելի յաճախ, որովհետև միշտ անցած է անկէ, — իմ տարաբաղդութեանս իջամռայլ ճամբայէն, այն քայլով որով այնչափ անգամ իջած եմ այդ անկումը՝ դէպի ներշնչազուրկ գործերու կենսաշահական ճարպիկութեան վարձատրութիւնը. — Իռենա՛, որ չես տեսներ այդ էջքը, ու չես արտասուեր պատուհանէդ՝ չտեսնելով թէ որքան անկում մ'է անիկա, դէպ ի մարդոց անմիտ թիւէն քաջալերուած մրցման անսանձականութիւնը, առընչական կեանքի ստորնացումներէ խուսափմամբ՝ խղճի խորագոյն ստորնացումը, քաղաքացի անհատականութիւն մը գտնելու համար դէպի լեռնավայրի ինքնութեան վաճառումը։.

Պիտի ելլեմ երթամ շոգենաւին հասնելու, այն խեղճ մարդուն պէս որ ինձմէ առաջ կ'երթայ, ինձմէ առաջ մեկնած, նաև այն միւս մարդուն պէս որուն ոտնաձայնը պիտի լսեմ ետեւէս, իբրև մէկը բոլոր այն մարդոցմէն որ կ'իջնեն անկէ, և ուրիշ ճամբաներէ՝ մեծ մռայլ մայրաքաղաքին մէջ կորսուած նպատակներով որոնց տարտամօրէն ռնացող ձայնը քաղքին գորշութեան մէջ կը բարձրանայ՝ մինչդեռ էջքիս ֆիզիքական խոնջէնքն ու արգահատելի մէկն ըլլալուս գիտակցութիւնը զիրար պիտի սաստկացընեն՝ զիրար արտադրելով։ Յամրաքայլ իջնել սկսած՝ հետզհետէ պիտի երագեմ քայլս, ու ցաւագին, գրեթէ պիտի վազեմ զառիվայրէն ուր կքուն հասակս կը հակի աւելի, ա՛լ ատելութեամբ լեցուն նկատմամբ չա՛փին որու վրայ պիտի երկբայիմ, ինչպէս արդէն հիմա, աղքատ ըլլալուս համար։ Ա՛հ, տաժանելի էջք, որու ստրճանական երազումն իր ստորնացնող նպատակին անհրաժեշտ ձգողութիւնն է կարծես, մինչդեռ ոտնաձայնիս խօլ դոփիւնին մէջ պիտի կարծեմ զգալ պարանոցիս վրայ՝ շահուն հետեւող կամ առաջնորդ այն ընկերային ու ներքին նուաստացումներուն հարուածը՝ որուն կոպիտ իրականութենէն պիտի փախչիմ կարծես, և որ պիտի սաստկանայ, ու հալածէ պիտի զիս, որ պիտի վարէ զիս իբրև թէ Ես ըլլամ։ Եւ իրօք, իմ ընկերային Եսս, իմ անխուսափելի ու ողորմուկ քաղաքայնութեանս գիտակցութիւնը չէ՞, իր ինքնութեան լրջութեանը վրայ տարակուսող՝ իր ա՛լ կեղակարծ թուող ինքնութենէն ամօթահար Եսի մը տրոփը չէ՞ զառիվայրէն իջնող ռոմանձայնս։

Մարդերու թի՛ւ, որ մարդկային անսամնականութեան ծաւալն ես, որ արդէն անանուանելի անկաշկանդութիւնը նուաղելով թշուառութիւնը կ՚աւելցնես, գիտե՞ս ինչպէս կը սիրեմ ծուլութիւնը. գիտե՞ս ինչպէս կ՚ատեմ կենսաշահութիւնը. — քու եղերազաւեշտ «յառաջդիմութեանդ» այդ նշանին անբարոյական ճակատագրականութիւնը գիտե՞ս ի՛նչպէս կ՚արհամարհեմ։

Դարձեալ ճառագայթը. օ՛ն, օն, աւելի՛ շատ. աւելի՛ պայծառ։ Իրերը ի՛նչպէս կը լուսաւորուին, ի՛նչ խեղճուկ երանութեամբ. մարգերը ի՛նչպէս կը կանաչնան։ Ո՛րքան պիտի զուարթանամ, ուրա՛խ պիտի ըլլամ հիմա, եթէ նորէն չկորսուի աս լոյսը։

Ի՛նչ պարզմտութիւն. ահաւասիկ ճառագայթը կը խաւարի. կը խուսափի. անհուն անգթութեան կը թողու զիս նորէն։ Աստուա՛ծ իմ, պիտի տեւէ՞ այս ամպամածութիւնը։ Աշխարհքին արտաշնչութեան այս մոխրային, այս տղմային թանձրացումը պիտի շարունակէ՞ լուսապայծառ երկինքին տեղը բռնել. ա՛հ, ինչպէս աշխարհքը արժանի է իր ստեղծած այս մռայլ երկինքին։

Լմնցաւ, խաւարեցաւ ամէն բան. ամէն բան իր թշուառութեանը վերադարձաւ։

Եւ աշխատի՛լ պէտք է․ վա՜յ ինծի․ աշխատիլ այն իմաստով որով աշխարհք կը հասկնայ աշխատութիւնը․ կուզի կամ լուսանի նենգաւոր կամ խիզախ կենսաշահութիւնն ստուերին մէջ։ Որովհետեւ խաբէութեամբ կամ բռնութեամբ չինուած կռիւն է միայն ինչ որ աշխատութիւն բառով կը հասկնան եւ անոր սրբութեամբն ու խաղաղութեամբը սքօղած կը պարտադրեն։ Ամենուրեք հակասականութիւն, ստութիւն։ Մարդկութիւն բառին մէջ պահուած քաղցր իմաստներն անընդհատ կը ժխտուին, կ'ուրացուին կենսապայքարին անհրաժեշտ նկատուող տգեղ պայմաններէն, ու կենսապայքարէն իսկ, քանի որ այս անդուլ կռիւը փոխանակ բնութեան ու մարդուն միջեւ սահմանափակուելու՝ կը զինուի մարդկային անհատներու, խումբերու միջեւ, որք սակայն տեսապէս ցուցունեն, ցուցադրեն իրարու սիրոյ գաղափարներու տիրացում մը տիեզերական Օրինաց ճանաչմամբ։

Թողլով որ մարդկային Օրէնքը, անհետեւելի մեծամասնութեանց սովորոյթները ներկայացնող․ անհատներու բաղդատմամբ շատ դանդաղ կը յառաջդիմէ, եւ իմացական ու բարոյական անցեալի մը պատկերն է միայն, փոխանակ իմացական ու բարոյական իտէալ մը, մատչելի, ճակատագրական ապագայ մը ներկայացնելու, ահա մարդասիրութեան, հաւասարութեան, անկաշկանդութեան; եւ դեռ չեմ գիտեր ի՛նչ այսօրինակ գաղափարներու կը յենու, առանց դիտել ուզելու, դիտել կարենալու թէ այս կերպ մտապատկերները կը ժխտեն զիրար յաճախ, այնքան որ ոչ միայն Օրէնքին յաւակնութեան եւ իր գոյութեան պայմաններուն միջեւ է հակառակութիւնը, այլ նաեւ իր տրամադրութեանց իսկ մէջտեղ։ Անհատականութեան ամենամեծ գործնականացումն է մրցումը. և ասիկա չի՞ բաւեր հաւասարութիւն ըսուածը բոլորովին բառնալու, եթէ երբեք այդ ցնորքը կարելի էր։ Ժողովուրդները մրցման կաշկանդիչ սահմանափակումէ մը զերծ պահելով, և մրցման անկարողներու հարկաւոր միջոցները չընծայելով՝ մարդկութիւնը չի՞ յանձներ զմարդիկ մեծագոյն ճնշման մը, որ մարդոց բնական անհաւասարութիւնն է։ Եւ ինչպէս կրնայ մարդասիրութիւն պահուիլ տակաւին մրցման ազատութեան մէջ, որ կենսապայքարի տխուր օրէնքին հաստատումն է. միթէ կենսապայքարին բռնութեան մէջ կրնա՛յ բողբոջիլ ու չամիլ մարդասիրութեան ու հաւասարութեան այսինքն եղբայրութեան խաղաղասէր զգացումը, որու երկնային ներփիթթումն է միջոցն ու խորհրդանշանն ապառնի երանութեանց աւետարանական ու ներկրօնային (ésot.) յոյսին, կամ նոյն իսկ երկրային կեանքի մը զմայլելի իրականութեան։ Ինչ որ է անտարակոյս անհատին յօժարութեանց վերև անհատական բարոյականը, նոյնն է մարդկութեան ձգտումներուն վերև հաւաքական բարոյականը, որմէ՛ միայն մարդկութիւնը պարտէր բղխեցնել իր կանոնները, և ո՛չ նախապատմական՝ նախամարդկային սովորոյթներէ։ Ահաւասիկ մարդկութիւնը կը թողու որ կռուին մարդիկ, թէև կեանքին իրաւունքը կը պաշտպանէ, կը հռչակէ, — և անուղղակի՝ վերածելով կենցաղն աղէտալի, անհասկնալի տաժանքի մը՝ մահն է որ կը քաջալերէ, մահը, զոր կը ներարկէ կեանքին, զոր մարդկային կքուն ու զեռացող կոյտերու ապրիլ կուտայ։ Մարդ՝ մարդկութեան մէջ ունի ա՛յն վիճակը զոր նախամարդը, լեռնական՝ ունէր բնութեան զօրութիւններուն մէջ։ Ա՛հ, արտաքին բնութիւնը նուաճած՝ մարդը դեռ չի կրնար ընկճել ինչ որ ստացած է անկէ վայրի, տարերային։ Ներքին բնութիւնը դեռ աննուաճ, նախնական, կ՚ապրի դեռ մարդկութեան մէջ իբրև քարանձաւի մը մէջ։ Քաղաքակրթութեան արդի տեսիլներն անհունօրէն աւելի աննման են լճաբնակներու քաղաքակրթութեան՝ քան արդի գերեզմաններուն կմախքներն ու գանկերը՝ անձաւներու բրածոյ ոսկերոտիններուն։ Կենսապայքարը հազիւ առած է յառաջդիմական քայլ մը, իբրև անսահմանօրէն վաղընջական սովորոյթ մը, իր յափշտակիչ ոգւոյն մերկութիւնը կորսնցնելով, և անոր փոխակայելով նենգութեան, խաբեբայութեան քաղաքավարութիւնը։ Քաղաքակրթութիւնը պարտէր բթացնել, նախնամնաց գործարանի (org. rudim.) վերածել ինչ որ մարդոց մէջ չանակուայ, ժահանօթ է հանդէպ իրարու. և անհատական քարեկեցութեան մը ճշդաբար շրջանակին՝ բազմութեան և սանձարձակ անհատականութեանց մէջ սեղմուելն ու նախանձոտ արտաչնչութեամբ մը թունաւորուիլն արգիլել։ Շոփէնհաուէրի կարծեօք՝ ոչ ոք պիտի ուզէր անսերկբայելի թշուառութեան մը լքել իր սերունդը՝ եթէ հայրութիւնը բնազդի գործ չըլլալով՝ խորհրդածութեան արդիւնք ըլլար։ Անտարակոյս ինքնապահութիւնն ալ ոչ զոք պիտի մղէր կեանքը շարունակել եթէ բնազդական չըլլար, այլ խորհրդածութեան ու կամքի գործ։ Ի՞նչ բան արդեօք աւելի պիտի վայլէր քաղաքակրթութեան՝ քան իբր հզօր ու բարի մտածում մը՝ ինքնապահութեան հաւաքական մեծ բնազդի մը պէս՝ չթոյլատրե՛լն անհատական ինքնապահութեան չարաչար կաչկանդումն ու հրէշօրէն սանձարձակումը։ Քաղաքակրթութիւնը մի՛թէ խիղճը չէ՞ Մարդկութեան։

Չէ՞ր կրնար ըլլալ որ, քանի որ կենսապայքարը մարդկութեան մեծագոյն չարիքն ու ամօթն է, զայն սահմանափակելու համար միայն Մարդուն և Տիեզերքին կոյր երևոյթներուն միջև, ու դադրեցնելու համար զայն ըլլալէ մարդոց մէկ աններողութիւնն ու չարակամութիւնը հանդէպ իրարու, Քաղաքակրթութիւնը պարտաւորիչ ընէր իւրաքանչիւր անհատի՝ անդամակցիլ անհուն գործաւորութեան մը, իր տաղանդին և ո՛չ յաւակնութեանց համեմատ աշխատելու համար հանրութեան պիտոյքներուն հայթայթման, և միա՛յն քանի մը տարիներ, ու այս պայմանով իւրաքանչիւրին ապահովէր ցմահ անպայքար կեանք մը որու կատարեալ իրաւունքը շահած ըլլար իւրաքանչիւր մարդ իր ժամանակաւոր ծառայութեամբ։ Ի՜նչ երանութիւն կամ մանաւանդ խաղաղութիւն պիտի ըլլար այնուհետև կեանքը, երբ իւրաքանչիւրն առ հանրութիւնն իր պարտքին հատուցումէն դարձին՝ ինքզինքը տար իր սիրական աշխատութեանց. կենսապայքարի քրտինքներով չդառնացող, ու կենսապայքարի դժնդակութիւններէ անարգել ու անվնաս, և մանաւանդ անոնցմով չանբարոյացո՛ղ ու չզառածող մտաւորականութեան մը, բոլոր այն այլազան ուղղութեանց մէջ որոնցմով մարդկային հանճարը կը ձգտի ճշմարտութեան ելլել։ Ի՜նչ գեղեցիկ բան. ի՜նչ արդարութիւն։ Ո՞վ չէր ուզեր այն ատեն երթա՛լ աշխատելու. իր տաղանդը սըրտագին ու լիովին ընծայելու մարդկութեան. ցկեանս անդորրի մը, ցկեանս նոյնինքնութեան մը յոյսը, ստուգութիւնը զո՞վ չպիտի մղէր եռանդագին պարտահատուցման, և աշխատութիւնը սիրելու, աշխատութիւնը նկատելու արդար ու քաղցր գործունէութիւն մը, գիտական ու բարոյական վիճակ մը, գերազանցապէս անզանցառելի հրահանգ մը (pratiques) այն զմայլելի բարոյակրօնութեան մէջ զոր այսպիսի մարդկային կազմակերպութիւն մը պիտի ենթադրէր։ Այն ատեն, այնպէս չէ՞, ամենէն աւատամիտներն ամենէն ծառայականներուն գործակից, պարտակից ըլլալէ չպիտի խորշէին. այն ատեն, գռեհիկ կենսապայքարին անընդունակ՝ երազող բնաւորութիւններն իրենց վերացմանց անհրաժեշտ հիմնապայմանը պիտի նկատէին իրենց ինքնութիւնը չուրացող ու զայն ապահովող այս գործունէութիւնը։ Այն ատեն, այնպէս չէ՞, Թոլսթոյը հո՛ն կ'երթար հագնիլ իր երկրագործի պլուզը. Սուիֆթ գրագիր կ'ըլլար հոն. Զէռվանդէս, ծառայ. Ռուսօ զգեստի լարե՛ր (lacet) կը շինէր, ուրախութեա՛մբ այս անգամ. Մոնթէսքիէօ հովիւ կ'ըլլար. իսկ Պըրնս մշակ, ու Ռպուլ հացագործ. Սվետէնպօրկ իբր հանագէտ կ'երթար հոն. Տիկին տը Մէնդնոն տեսչուհի կ'ըլլար. Հանս Սաքս կօշիկ կը կարէր...։

Ա՛հ. ի՛նչ հիքութեամբ կը փարիմ ստուերային ճառագայթներուն, որոնց տկար լոյսը կ'իջնէ, վարանոտ, ու կը խուսափի, կը խաւարի. — ինչպէս բարոյականին, բարոյացման գաղափարին, յոռետեսութեամբ պղտոր, որ չեմ գիտեր ինչպէս կ'ապրի ու կ'արթննայ ներսիդիս։

Նորէն. — վերջի՞նն է արդեօք։ Ի՞նչ է ճառագայթին այս խաղը՝ հոգիներու, համոզումներու հետ. ինչո՞ւ կուգայ անգթօրէն երկինքը յիշեցնելու։ Ա՛հ, բայց ինչ աղէկ է ասանկ։ Որչա՛փ վճիտ է ճառագայթը, այլեւս իրապէ՛ս երկնային՝ փեռեկտուած, ցրուա՛ղ ամպերուն մէջէն։ Երկի՛նքը ահաւասիկ, կապոյտ, կապոյտ. ո՛րչափ գեղեցիկ է, ո՛րչափ գեղեցիկ է.— Ո՛հ, ոչ, ա՛լ չի կրնար ծածկուիլ։ Ինչպէ՛ս պէտք ունէի այս լոյսի՛ն. կանանչներուն. ո՛րչափ այս երփներփումին անուշութեանը կարօտ էի. եւ ինչպէ՛ս յաւէտ ծարաւ եմ երկինքին։ Նոճիները կը թաւշափայլին, շշնջալից. արեւուն լոյսն անոնց խորքը կը սուզի, խանդավառ ու հանդարտ բարութիւն մը կը զեղու անոնց գիրկը։ Մարգերուն վրայ նրանութեամբ երկարող անոնց մեծ շուքերուն մէջերէն հրեղէն կանանչներ կը փռուին։ Սենեակս եղկանուշ լոյսով մը կը լեցուի, խեղճ սենեակս։ Ճլուըլիկնե՛ր, արդէն, կը հնչեն նոճիներէն. ա՛հ, գեղեցիկ օդերու ճլուըլիկները. Թռչնիկները հոն են եղեր. նոճիներուն մէջ ապաստանած, թաքուն — ինչպէս թեւաւոր զգացումնե՛րը, անմեռ, կը թաքչին տրտում մտածութեանց խորը. — ահա վերսկսեր են երգել իրենց աղւոր օրերու զուարթութեամբը։ Ըսէք, կանչեցէք ճառագայթին, թռչնիկներ, որ չփախչի, չլքէ՛ երկրի դժբաղդները։ Ա՛լ չաճպոտէ՛ր. վասնզի այն ատեն գործս անցած է։ Շատ դէշ բան մը կ'ըլլար ատիկա. ա՛լ անհաւատալի անգթութիւն մը կ'ըլլար, եթէ երկինքը, ա՛յս երկինքը ծածկուէր այն գորշութեամբը։ Ի՛նչ աղւոր է հիմա, ի՛նչ կենսաւէտ, սիրալիր՝ բոլոր այս անուշութիւնը։ Քայքայուած, վտարուող ամպերուն հուսկ ստուերները յամրօրէն կը սահին կ'անցնին դալարիներուն, նոճիներուն վրայէն։ Ա՜հ․ չար, զարհուրելի տրտմութեամբ մը պիտի տառապիմ եթէ երկինքը կորսուի նորէն։ Եթէ՛ ճառագայթը գիտնար թէ որչա՛փ խեղճեր կան, որոց յոյսն ու զօրութի՛ւնն է ինք, որոց երկնային մխիթարութիւնն է։

Սակայն ճլուըլիւնները կը շատնան․ պայծառ ու քաղցր։ Միթէ չե՞ն գիտեր, միթէ կը սխալի՞ն անոնք․ — կը սաստկանան, կ'ընդխառնին նոճեխումբերու սեւ ու մթին կոներուն մէջերը, որոց դժնէ կողերն ի վար լոյսը մարգային խաժութիւնթիւններ կը փթթեցնէ, — ու կը դայլայլեն, կը դդըչեն, հրճուալի, թրթռոլոր, երկարաձիգ, ընդհատուած՝ վճիտ լռութիւններով ուր նոր ճռուողիւններ կը ժայթքին, կը խուժեն հեռուէն, փափուկ անդորրութիւններէ ուր նոճիներու խստութիւնը կ'եղկանայ, հեռաւոր կանաչութիւններու, ծաղիկներու շնչակերպ անօսրութիւններէ վեր բարձրացած, լամբռններու մեղմ երանգներու ափիւններուն մէջէն, ծիրանի՛ լամբռններուն որ լուսադող դալարիները կը տոգորեն, ու ճերմակ ծխային քօղերուն մէջէն ծառապաշարներու բազմութեան, որ կը մշշոտեն նոճեաց կանանչ մարգագետինն՝ իր այտումներուն ու կքումներուն վրայ ճկող մեծ շուքերու գօտիներով ստուերարկուած, երազուն ջուրերու պատառներով արծթերիզուած, որոց եզրը ճոխ, երջանիկ ելուզումներ, մերթ պզտի ծաղիկներով, պզտի վաղեմնիկներով ոսկեխայտ, ոսկեհուռ, կը ձգտին արեւին․, մինչդեռ գոյները, կենդանացած կը վառին, ու նամէտ ստուերները, լուսոտ, կը տաքնան, մինչդեռ ամէն ինչ արդէն խաղաղ է, հիացած՝ գորովագին լոյսին մէջ որ կը պարուրէ, կը թափանցէ, կը կենսաւէտէ իրերը, խեղճուկ արցունքոտ խոտերէն, երկրի բոլոր հէք, սիրելի կենդանութիւններէն մինչև անջրպետին վերին սարսուռներն, ուր թեթև ամպերը, հեռանգայտ, զուարթ գռուզներ՝ (cirr.) ճերմակ հոյլերով կ'ընկրկին անհուն շափիւղային երկինքին մէջ, որ կը ծաւալի, ջինջ, լուսապայծառ, և անպղտորելի երանութեամբ մը խորին, և դէպի ո՜ւր ծանրաշարժ, հեռաղու հեւքերով սօսափող նոճեաց ծայրերը կը վերանան, հեշտօրօր։ Ինչպէ՛ս ամէն բան գեղեցիկ է, տառապանքէն ետքը։ Ինչպէս երջանկութիւն կ'արտացոլայ բոլոր այս վերածարծ առուգութենէն. և ո՛րչափ այս լոյսն է ամենուն երազը, սփոփանքը, ամենուն երկնային պայմանը։ Թռչնիկները կը ճռուողեն. կը ձլուըլան զմայլած վստահութեամբ. ոսկիներու շիթերով, դողդոջուն հրնչիւններու հրճիւով կը թրթռան ոստիններուն լոյսուերոտ խորութիւնները. ծաղիկներով խռնուած, ծաղիկներու հեւերփնումներով շղարշուած կանաչութիւնները կը խայտան, կը սարսռան երանութեամբ, թռանցնող գարնաբոյր շունչերէ։ Հեռուներէն աքաղաղի երգ մը կը ցայտէ, կ'երկննայ ճռուողիւններուն մէջէն. ո՛հ, ոչ, առաջուան աքաղաղը չէ անիկա։

Տաք, զմայլած կենդանութեամբ մը կը լեցուիմ, ծագող լոյսը խմելով. բարութեան հեշտալի երանգներով զեղուն անապական լոյսը. չէ՞մ գիտեր միթէ, երբեմնակի հիւանդագնութիւնս չի՞ գիտեր թէ անիկա կենարար վերանորոգիչն է յոգնաբեկ հոգիներուն, բոլոր վշտալի կեանքերուն ողորմած սփոփանքը. վհատ՝ հառաչալիր ճիգերը երգախառնող յոյսն է։ Ամէն ինչ զմայլմամբ եթերին կը նայի, ու անեզրութիւնը կը շնչէ ազատօրէն, էութեանը խորէն կ'զգայ թէ անոր կը վերաբերի։ Ամէն ինչ գեղեցիկ է, որովհետև երջանիկ. ամէն ինչ իմաստալից, ու կարող՝ հոգւոյն մէջ թափանցանց նրբազգումներ հոսելու. արծարծելու, խռովելու համար հին կեանքի տիեզերական ու զուտ ուրախութիւնը, որ հրճուանքներու իմացական, ըղձակերտ, տառապագին զարտուղմանց ետև անհետ՝ ահա կը յառնէ տրոփելու մեղմօրէն իր հին օրերու երգը։ Գարունը որ կը ղեղու դուրսը և հոգւոյն մէջ կը խռովի՝ կեանքին գաղափարը կը ներշընչէ, կեանքին արհամարհուած՝ իսկանուշ գաղափարը կը շողէ կը նշուլհոսէ մտքին մէջ, ու մեղմ, հինաւուրց եղանակներ կ'զգամ ներսերէս, արտաշխարհի դաշնակութեանց խոէացող արձագանգը, և գարնային քաղցրութեանց զուգակից բերկրանքներու ճխալը կ'զգամ իմ սրտիս ալ մէջ, ինչպէս ամբաւ հանրէութեան հոգւոյն մէջ. ու թռչուններու պայծառ ճռուողիւններէն թափանցուած, և զեփիւռէն որու թռչտուն կենսաւէտութիւնը կ'ընդխառնուի ներածուփ մանկական շունչերու խօլութեան, կը դադրիմ տառապելէ յիշատակը քաղաքին՝ որ անշուշտ լոյսերու մէջ կ'ընկղմի հիմա, և բնութեան գարունին հեշտութեան մէջ անկաշկանդ ընէացում մ'ապրելու կը ձգտիմ, տարակոյսին, երգիծանքին ներքնակից ցաւէն հանգչելու, կենսապայքարի ցաւերն ու ամօթը մոռնալու — և մոռնալը որքան հեշտին ուրացում մը կամ արդարացում մ'է ., թաքուն ու անկեղծագոյն հնէութեանս բնական, անդրբնական պատշաճեցմամբը տիեզերական մեծ հայրենի վիճակին՝ ընդխառնուելով տարտամօրէն Անհունին առջև հոծուած, կապուած ա՛յն նախկին յաւերժական եղբայրութեան զոր եթերին, հեռուներու լեռներուն սարսուռներէն հոսող ծաղկաբոյր երանութիւնը կը փափսայ սիրտին։ Ի՜նչ մեղմ է անուշահոտ ու նշուլող օդը. բնութեան աննդականութեամբը հոծ, ուր ոչինչ կը ծփայ անհետացած չարաշուք թշուառութենէն։ Միամիտ վստահութիւն մը, ինչպէս ամէն վստահութիւն, կը լեցնէ զուարթացած հոգին որ երկինքը տեսնելով կարծես սիրեցեալ բարեկամ մը կը գտնէ և յանկարծ ա՛լ վիշտ չունի։ Իրօ՞ք կը տառապէի կոր ես. իրօք աշխարհը լեցնող ու ճնշող թշուառութի՞ւն մը կար ուր մղձկիլ կ'զգայի կոր։ Հեռալուր ձայները որ երազուն, եղկօրէն չփոթ աւաղներով հեռուները կ'ոգեւորեն, իրօք հեծիւննե՞ր էին։ Ի՛նչպէս կը ցնդին տառապանքները. ի՛նչպէս կը հալածին։ Երկինքին կապոյտը հեռածուփ ամպերուն վերեւէն կ'երեւայ, անեղր ու գեղեցիկ, և, ճնշումէ ազատ՝ վարի հոգիները հեւալով կը ծաւալին, կը բարձրանան։ Երանութիւն կայ դուրսը. նոճիներուն յամօրէն քթթող բացուածքներէն խորունկ երկինքը կը դողդղայ. թռչունները թեւաւոր նայուածքներով կը նային անոր. խոլ ճնճղուկները, որ կը ճվճվան, կը ճռուողեն, [illegible]իտ, վստահ, երկնային ճիչերով. ստուերներէն թեւապախումներ կը թռին, լուսողող թափանցկութեանց մէջ բարձրանալով. մեծ շուքերուն հովանուոյն մէջ բոյսերը կ'զգան հեռաւոր երկինքը. ճառագայթներուն տակ վայրի ծաղիկները կը բանան անոր իրենց փափուկ գիտակցութիւնը․ շշնջիւնները մեղմածուփ կը սահին․ բուրումները լեռնական անպատում սիւգեր յամր ու յորդ ալիքներով կ'անցնին անորակելի բաղձանքներով լեցուն․ կարծես իրագործելի բաղձանքներ, անցեալ իրագործուած տենչերու աղօտ յուշաւորութեանց պէս, օդին անհուն անուշութեանը մէջ կը խռովին և ամենուն ալ խայտանքը կը ձգտի հեշտաւէտ իւրացմանն անջրպետին կապոյտին մէջ էացած իտէացած կենսականութեան մը, որ էակներուն կենդանութեան երանութիւնն է։ Բնէական կենցաղի մը մանկական վստահութիւնը, երջանկութեան նոր, կարծես անծանօթ ու անձառ հնարաւորութիւն մը կը թրթռացնէ սիրտս․․․։ Իռե՛նա․․․։

Չէ՛, չէ՛, կը սիրեմ դեռ քեզի որովհետև միշտ կը սիրեմ քեզի, Իռենա՛․ ա՛հ, զքեզ վերստին կը գտնեմ պայծառութիւններուն մէջ․ քաղցր վերացականութի՛ւն զոր կորսնցուցեր էի, սիրուած յիշատակներու, տենչերու, մեղմ զգացումներու հետ ահա կը գտնեմ զքեզ իմացականութեանս, մարմնոյս մէջ իջած։ Ինչպէս կը հաւատամ գեղեցկութեանդ, հաւատալով լոյսին, երկինքին, — բայց մանաւանդ այն խուլ կարօտին զոր անծանօթ ներէութիւնս դատապարտուած է զգալու քեզի համար, չքեղ ու մութ աղջիկ, գարնային ստուերներու պէս տարփագին, ու խռովիչ։ Ա՛լ ահա կը յանկչիմ (s'orient.) լուսաշաւիղներու մէջ, ու կը գտնեմ իտէական ինքզինքս որ Անեզրութիւնը կը տեսնէ, և ամէն բանի անդրագոյն իմաստը, արդարացումը, ներումը կը բնազգայ։ — Ամէն ինչ ճիշդ է, մի միայն ճիշդ․․․։

Մեղմօրէն կը ժպտիմ, նայելով. և ժպիտն, անգայտ գըվարդ (égl.) որ կը ծաղկի կերպարանքիս քաղքենի ու կարծես մշտական յոռետեսութեանը մէջ՝ կ'զգամ թէ իր արմատն ունի անխեղաթիւրելի խորքին մէջ, նախնի, լեռնաբայր բնազդականութեանցը մէջ եսին, — հոգւոյն լաւատես ալքը, և թէ ծաղիկներուն անբացատրելի վստահութեամբը կը փթթի ան: Կենդանութեան անցքին տակ որ կը շրջի մէջս՝ կ'զգամ թէ որքան բարի բան մ'է ժպիտ մը. և լաւատեսութիւնը որքան ժպիտ մ'է, — ժպիտի մը խորհելու կե՛րպը: Ա՛հ, եթէ մարդ ուրիշ բան չուզեր բայց եթէ ժպտիլ, — եթէ մարդ ինքնին լաւատես է, գոնէ տեսապէս բարի չէ՞ արդեօք մարդ: Վասնզի ո՞վ իրապէս, այսինքն ներքնապէս, յոռետես է: Ո՛հ, կեանքին, կեանքերուն անհուն ժամանակներուն մէջ պզտիկ, դոյզն բաժի՛նը մարդկային յոռետեսութեանց, բաղդատմամբ լաւատեսութեան որ տիեզերքը կը լեցնէ, կեանքերն արտադրելով: Վասնզի իբր կեանքի հայեցակէտ՝ լաւատեսութիւնն է, որ տիեզերական է միայն, քանի որ իբր կեանքի պայմա՛ն տիեզերական է արդէն, փիլիսոփայութիւն ըլլալէ առաջ կեանքին ուժն իսկ, ու գոհունակութիւնը, գոհաբանութիւնն ըլլալով, — զգացում՝ որ կը լեցնէ նոյն իսկ յոռետեսօրէն փիլիսոփայելու բերումը, գործը: Լաւատեսութիւնը հանրէական, կենսական է, մինչ յոռետեսութիւնն անհատական: Գաղափարներու պահպանման ու ծաւալման քաղաքակրթական միջոցներուն՝ անբնական կամ ոչ տիեզերապէս և ոչ արդարև մարդկօրէն բնական գաղափարներուն ընծայած ընդհանրացումն ու տեւողութիւնը՝ կրնա՞ն դիմադրուիլ իրապէս հանրէական ու յաւիտենական զգացումներու։ Վարակումները կրնա՞ն փոխարինել բնասատաց վիճակները, և որքա՞ն կրնան կեղծել, ձեւացնել զանոնք։

Ինչպէս ամէն մոլութիւն որ առաքինութեան մ'այլասերումը կամ նուազութիւնն է՝ յոռետեսութիւնը քաղաքակրթութեան ցաւերու տակ մթագնած, պղտորած լաւատեսութիւն մ'է ուրկէ բացակայ է բարութեան ուրախութիւնը։ Կենսական ուժին նուազումը, անձնիշխանութեան, ներգործութեան, — կամքի ու գործի նուազումն է այն։ Մեծ զրկա՞նք մ'է անիկա։ Նուազած, տկարացած ուժին հառաչանքը, չարակամութեամբ լեցուն։ Մեռելի մտածո՜ւմ։ Աւա՛ղ, կը հաւատամ որ մտածումներու աղբիւրը սիրտն է, ուր կը տրոփէ կեանքը. և խորապէս կ'զգամ հանճարին կախումը բարոյականէն։ Եթէ հանճարը թաքուն կապերու տեսողութիւնն է, և տեսական (théor.) միացուցչութիւն մը՝ բարոյականը իրական, ներկայ, թանձրացած կապ մ'է տիեզերքին մէջ, որովհետև սէր է։ Եւ հանճարը բարոյականին մէջ կ'անհետի։ Ոչ մէկ «հանճարեղ» յոռետեսութիւն կրնայ գերակայիլ լաւատեսութեան հանճարին, որ բարոյականն է։ Ամէն «ուխտեալ» յոռետեսի մէջ ատեցողութիւն կայ ամէն բանէ առաջ, զեղման, ճառագայթման աղքատութիւն, վիրաւորուած՝ հակառակուած անձնականութեան մ'ատելութիւնն, անկրօն ու վհատ հոգւոյ ատեցողութիւնը. անձնիշխանութեան՝ այսինքն ճշմարիտ կեանքին հարկաւոր զօրութեան՝ սասանման ու չիջման ատեցողութիւնը կեանքին դէմ, քաղաքակրթութեան դէմ՝ որ հոյակապ յայտակերպումն է կեանքին խանդավառութեան, ապրելու հաւաքական ու անգիտակից խանդավառութեանց գործը։ Եւ ձանձրախտը որ անհանճար յոռետեսութեան մը ռամկութիւնն է, քայքայուած իմացականութիւններ, ցրտացած սիրտեր կը ծածկէ, մոլախինդին պէս որ այնքա՜ն գեղագիտական մռայլութեամբ մը կ'առկախի աւերակներուն վրայ ուր կ'աճի։ Ո՛հ, այո, տրտմութիւնն երբ բնական գործօն է՝ ուրիշ բան չէ այլ ատելութիւն. ինչպէս ատելութիւնը մելամաղձութիւն է միայն երբ անգործ, անշարժ է։ Եւ իմաստասիրութիւնները, երբ չեն բխիր նորանշան, անհուն, տիեզերական Եսի մը գաղտնիքէն, — ինչպէս Յիսուսի էութեան խորհուրդէն որով Անեզրութեան մէկ լիալիր ավադառը կը թուի ան, — իմաստասիրութիւնները, որքա՜ն տիեզերքի դրութեան անաչառ, առարկայական ցոլացումն ըլլալ յաւակնին, կամ դրապաշտութեան պէս՝ լոկ զգայարանապէս ենթակայական՝ բայց, բնախօսաբար ու բարոյապէս ենթակայական են միշտ, քանի որ իմաստասէրն անհատ մ'է։ Ըսուած է ոմանց համար թէ իրենց փիլիսոփայութեան համեմատ կեանք մ'ունեցած են։ Ասով չուզուիր չմտածել թէ իրենց կեանքին համեմատ փիլիսոփայութիւն մը հիմնած են անոնք։ Որովհետև միթէ ստոյիկեաններու կեանքի յղացքը ջնջե՞ց յանկարծ այն տրամադրութիւնները զոր ունեցած ըլլային ընդդէմ այդ յղացքին։ Եպիկուրի առաքինի փիլիսոփայութիւնը յանկարծ քաւո՞ւմը դարձաւ ոչ աղնիւ կեանքի մը զոր ապրած ըլլար։ Չէ՞ մի որ իր առաքինականութենէն կը բղխին իր վարդապետութիւնն ու անոր գործադրումը։

Ամէն փիլիսոփայութիւն զայն մտածող Եսին տեսակ մը բանաձեւումն է, և հաստատութիւնը, ուստի արդարացումը։ Վարդապետութիւնը կը վարուի, կը ձեւանայ խորին Եսէն, և որքան ներքին ըլլայ իր աղբիւրը՝ այնքան հաւանական, բնական է որ ընդհանուր ըլլայ և հետեւուի, ու փիլիսոփային ուրիշ բան չի մնար ընել բայց եթէ ապրիլ զայն համարձակ։ Սակայն Շօբէնհաուէր իր դրութիւնը չա՛պրիր այնքան հաւատարմօրէն որքան Եպիկուրոս, որքան Զենոն, այլ այնպէս ինչպէս իր ինքնապահութեան փափկօրէն ու բծախնդրօրէն մոլի գռեհիկ կենցաղասէր մը։ Երբ մարդ գիտակցական գործ մը կը կատարէ, և համոզուած է թէ կը գործէ, ի զուր յոռետեսօրէն կը տարակուսի։ Սնանող, գործող, մտածող, երգող մարդը ի զուր կը կարծէ դեռ յոռետես եղած ըլլալ, և ի զուր Լէոբա՛ռտի է։ Աշխարհայեցութեան այդ եղանակը մակերեւութային ցրտութիւն մ՚է որ շատ ներքին կը թուի և որ չի կրնար թափանցել Եսին մինչև անյիշատակ, տիեզերական խորքը որ կը մղէ մարդը սնանելու, գործելու, սիրելու, մտածելու, Շոբէնհաուէրի պէս ապրելու, այսինքն կենսական գործերուն ամենապարզ, մեծ ու ճշմարիտ երանութեան։ Տխուր փիլիսոփային վարդապետութեան ու կենցաղին միջև տեսնուող տարբերութիւնը յոռետեսութեան ու լաւատեսութեան տարբերութիւնն է, այսինքն խորհրդածութեան և գործին, մտածողութեան և բնազդին տարբերութիւնը· վասնզի յոռետեսութիւնը բնազդական չէ· իսկ երբ ապրելի, գործադրելի է՝ ա՛լ անունը պէտք է փոխէ, քանի որ իր իսկութիւնը կը փոխէ· — այսինքն քանի որ գործը կ՚ենթադրէ ոչ միայն նպատակի մը, ար-

դիւնքի մը հաճոյքին յոյսը, և յարում կեանքին՝ այլ մանաւանդ շարժում, գործունէութիւն, ոյժ, ուրախութիւն։ Վասնզի միակ գործը որ վայել նկատուէր յոռետեսին, — անձնասպանութիւնը՝ նոյն իսկ շատ բուռն լաւատեսութիւն մ'է նկատմամբ մահուան անդորրին, բայց մանաւանդ նկատմամբ այդ գործը կատարող կամքին, — հետեւաբար կեանքին։

Հէ՜ք զրկեալներ, յոռետեսնե՛րը։ Մի՛թէ պիտի կրնային հրաժարիլ կեանքէն, եթէ իրենց միջավայրն ունեցա՛ծ ըլլար յաւէտ անամպ երկինք մը։

Այնպէս չէ՞, ամպերու խաղաղածուփ սպիտակութիւններէն անդին հեռացած կապոյտ խորութիւններ, զմայլման անդունդնե՛ր, անդրագոյն անջրպետներու մէջ ծովացած տակաւին, միապաղաղ ու սուրբ՝ ինչպէս անտարբեր միութիւնը՝ տիեզերքին ցնորական այլազանութեան օրէնքէն վեր՝ ինչպէս Եղբայրութիւնը ընդդիմակութեանց անհուն քաոսականութեան վերև լայնալիճ կամարագրուած։ Երկնակապոյտ լոյսը որ վերին անջրպետներէն կը հոսի ու կ'ողողէ ու կը նորաստեղծէ հոգիները, բարութիւնը չէ՞ զոր նիւթականացած հոգին հազիւ կրնայ ցոլացնել ինչպէս խաւարին թանձրանիւթերն որ չեն կրնար չողալ թափանցիկ բիւրեղին, ագամանդին պէս, ու կը ծծեն, կ'անյայտացնեն լոյսը որու անփայլ մէկ յուշքը միայն կ'արտացոլայ անոնցմէ, և զո՛ր Յիսուսի աննիւթացած մարմնաւորութիւնը կը ճառագայթէր, իբրև թէ վառուած՝ արփիացած ըլլար անիկա։ Էապէս անդրատենչ, աննիւթաբաղձ հոգին երկին-

քին ծարաւ է, յանկչելու համար, թրթռալու, ապրելու, իր թեւերը բանալով, զգալով թէ իրական է, նուագին պէս որ առանց օդի կը նուաղէր, կը մեռնէր. հոգին, երկնապատում մեղեդի՝ իրականանալու համար երկինքին կապոյտ սփիւռներուն հայեցողութեանը կարօտ է, և երբ երկինքը չկայ՝ հոգին կը տառապի, կը մթագնի, կը ճնշուի ծաւալական հոգին։ Ցոռետես, գրկուած՝ չափիւղայ տեսակէտէն որ աշխարհքի լեղին քաղցրախառնէր՝ կը յուսահատի, աստուածային մերժումով մը լըքուած, — և խորապէ՛ս՝ խիղճէն, Աստուծմէ մերժուած, — երկնային թելադրութիւններու քաղցրութենէն, երանաւէտութենէն անժառանգուած։ Որքա՛ն մաքուր, կենսալի պիտի ըլլար սիրտը եթէ իր վերեւն անաքօղ ըլլար երկինքին լեղակապոյտ անապակութիւնը. վասն-զի երկինքը սրբութեան անհուն աւազանն է ուր հոգին՝ միշտ միանգամայն հեթանոս, մովսիսական, միւսիւլման, քրիստոնեայ՝ կը մխրճի, սարսռագին, լուացուելու։ Կենցաղի դառնութիւններէն, ատելութիւններէն մաղձոտ, ապականած հոգին անոր տեսիլքին մէջ կ՚զգայ թէ կը թեթեւնայ իր աղտեղութիւններէն, և կը շնչէ, կը ժպտի. երկինքին լոյսին մի՛ բարութիւնը կը շնչէ, զտուած գոհարի մը պէս, և համակրութեան, գութի, ներման, սքանչացման բազմապատիկ երանգներով կը ցոլացընէ զայն։ Միթէ երկինքն առաքինութեան անեղծանելի գեղեցկութիւնը չէ՞. կապո՜յտ երկինք, որ նիւթին աչքերուն անյայտ ծովաշաւիղներ ունիս դէպ ի Աստուծոյ գաղափարին անվախճան շլացումները կորսուած, միթէ ներալքերու մէջ աստղափայլող խիղճը քու խորին ցոլքդ չէ՞, ներկայ, լուսաւոր՝ երբ վարի ամպերը չեն սքօղեր սրբութեանդ անո՜ւրջը, խաղաղութեան ովկէաններուդ իտէական անհունութիւնը։

Եւ միջոցին մէջէն, ուր հալած քաղցրութիւններ կ'ընդխառնուին, ուր վճիտ ժպիտներու գորովագին զգայութիւններ կը խաղան, ուր գարնային խնկութիւններ կ'այերանան հոգեւին, կը նայի՛մ անեզր երկինքին, ուր կեանքերը կը ձգտին ու կ'եզրակացուին յաւիտեան։

Ով որ երկինքին կը նայի, եւ անոր նայելով կը մտմտայ այն անորոշ բաները որ գուցէ անցեալ, անհունօրէն անցեալ եւ ապագայ կեանքի մը յաւիտենութեանց կը վերաբերին՝ չի կրնար յոռետես ըլլալ։ Հոգւոյն մէջ ուր երկինքը կը ցոլայ՝ երկինքին հայեցողութենէն անպատում, մանիշակային բան մը կը մնայ որուն արտացոլումը խանդաղատանք է։ Ապաքինման դողդոջուն կորովը կ'ոգեւորէ կեանքս, տենչալի ապաքինմանց երկբայանուշ բարիքը, բարոյացուցչութիւնը։ Սիրալիր բաներու խռովքներ կ'զգամ. անուշ անձեւ տենչանքներ, շնորհալի ցայտքեր անփութութեանց, գրեթէ ներումներու որոնց տեղ՝ զղջումներ կը գալարէին։ Սառած զգացումներ կը լքին, կ'եղկանան, կը շոգին սրտիս մէջ. անծանօթ բարութիւններ կը ժպտին, կուլան հոն, խոտերուն ցօղին աննշմարելի արցունքներովը, որոնց միահաղոյն նշոյլին քաղցրութիւնը կը պապղայ, — եւ բոլոր ներածուփ այս թրթռումներուն մէջէն ինծի այնպէս կը թուի թէ գարունը արտացոլում մը, արտայայտում մ'է հոգեկան գարնան մը որ կը ներէ ու կը սիրէ։ Բնութիւնը ամենուրեք կը հաստատէ թէ նոյն է ամէնուրեք, բոյրերու փթթումին, թռիչներու սլացքին, ճախրին մէջ, հնչիւններու,* դաշնակութեանց ժայթքերուն մէջ, ինչպէս հոգւոյն սիրական, խանդաղատական յօժարութեանցը մէջ, որք կը զեղուն, ա՛լ անյիշաչար՝ ճռուողուն ու կապոյտ օրուան մէջ։ Իրօք ատա՞ծ եմ ես. ի՞նչպէս կրցած եմ արհամարհած ըլլալ կարծել այն հոգիները որք կ'անցնին զըւարթացած յիշողութենէս։ Թերեւս հրճուանքը որ կ'ողողէ զիս՝ յայտնատեսութիւնն իսկ է. առաքինութեան մաքրափայլիւն մը։ Կը թողո՛ւմ այն դէմքերուն ունենալ, կրել, ապրիլ իրենց ինքնութիւնները, որոնց իւրաքանչիւրին կ'զգամ հիմայ պատշաճիլ ըմբոստ անձնականութիւնս։ Երկինքին կապոյտը, ջինջ ու խորին յատակ աշխարհքին, որու բազմազանութեան միանգամա՛յն կը պատշաճի իբրեւ հուսկ տիեզերական նպատակ, իբրեւ հանրէական սկզբունք, բարութեան անջրպետի մը պէս կը թափանցէ սիրտը, ուր ապրող ու անցնող տեսիլներուն այլազանութեան կըներդաշնակի, անոնց իւրաքանչիւրին գոյութեան իրաւունքը կը կազմէ։ Ա՜հ, կը յիշեմ ինքզինքս, և կը դադրիմ անպարտ ուրիշներն ատելէ։

Իռե՛նա...։ Քաղցր յուշքերն ա՛լ իրենց լքուած իմաստը կը վերզգենուն, զարմանալի հմայականութեամբ մը, ինչպէս աշնահար ոստերը կը վերափըթթին. մշտանոյն ծաղիկներով։ Ա՜հ, անհիւթ ոստերուն, անծաղիկ ոստերուն տարաբաղդութի՛ւնը։

Բոլոր այս պայծառութեանց, շքեղ վերժայթքերուն մէջ, այո, զքեզ կը գտնեմ վերստին, ո՛վ իմ զմայլելի բարիքս։ Կեանքին հետ, արիւնին հետ կը վերադառնա՛ս ինծի, ներաշխարհին ծաղիկներուն նամէտ մեղանուշ կականչումներուն մէջ կ'իջնես քաղցրութեանդ անհուն ներողութեամբը ։

Եւ նախկի՛ն կորովովը, նախկին առա՜քինութեամբը կը խայտամ ստուերային ներկայութեանդ զգայութենէն. քեզմով լեցուած, քու գոյութեամբդ խնկաւէտուած քաղցրախառնուած ըլլալու հրացումէս կը ժպտիմ, երազուն ։

Ամէն ինչ ըղձանք, ամէն ինչ սլացք է, սառչուն, խոյանչարժ. բոլոր կենդանութեանց երազն է յաւերժականութեան երկինք մը. բոլոր այս այրումներուն նպատակն է լուսավառ անեզրութիւնը ։ Տեւելու, չարունակուելու, անմահութեան տենչ մը կը ժայթքէ հողէն. և անհուն է երկինքը որ վերը կը տարածուի, երկրին պաղ այտնումին վերևը, բոլոր այս հայեցողութիւններէն վեր կամարուած, լեցուն ու դողդոջուն անոնց ամենուն նոյնութեամբը որ երկինքին մի, անըմբռնելի՜ երջանկութիւնն է ։ Ամէն բան ընծայում մը կ'երևայ. հանրէական տեառնագրում մը կը նշուլէ չորս դին. ամէն բան տոգորուն է երկինքով. ա՜հ, գարունը յաւերժաբաղձութիւն է, որովհետև Սէրն է ։ Ծաղիկները, բեղմնաւորութեան հրճուանքներ, ինքնահմայիչ ներշնչումներ են, լուռ, քաղցր, ու վայրագ՝ ջերին արգասաւորումն ապահովելու, և բոլոր այս ծաղկումներն, այս փափուկ չափրակները կը վերացնեն, կը ձգտեցնեն բոյսերն անվախճան կենդանութեան, որուն լուսաթև անուրջները, որուն հաւատքներն են ։ Թռչունները, թօշ ու վճիտ հունչերով՝ սօսափիւններուն հառաչները, ծաղիկներուն ըղձալիր երազանքը կ'արցունքոտեն, ան-

անոր իրենց փափուկ գիտակցութիւնը. շշնջիւնները մեղմածուփ կը սահին. բուրումները լեռնական անպատում սիւգեր յամր ու յորդ ալիքներով կ՚անցնին անորակելի բաղձանքներով լեցուն. կարծես իրագործելի բաղձանքներ, անցեալ իրագործուած տենչերու աղօտ յուշաւորութեանց պէս, օդին անհուն անուշութեանը մէջ կը խռովին և ամենուն ալ խայտանքը կը ձգտի հեշտաւէտ իւրացմանն անջրպետին կապոյտին մէջ էացած իտէացած կենսականութեան մը, որ էակներուն կենդանութեան երանութիւնն է։ Բնէական կենցաղի մը մանկական վստահութիւնը, երջանկութեան նոր, կարծես անծանօթ ու անճառ հնարաւորութիւն մը կը թրթռացնէ սիրտս...։ Իռե՛նա...։

Չէ՛, չէ՛, կը սիրեմ դեռ քեզ որովհետև միշտ կը սիրեմ քեզ, Իռենա՛. ա՜հ, զքեզ վերստին կը գտնեմ պայծառութիւններուն մէջ. քաղցր վերացականութի՛ւն զոր կորսնցուցեր էի, սիրուած յիշատակներու, տենչերու, մեղմ զգացումներու հետ ահա կը գտնեմ զքեզ իմացականութեանս, մարմնոյս մէջ իջած։ Ի՛նչպէս կը հաւատամ գեղեցկութեանդ, հաւատալով լոյսին, երկինքին, — բայց մանաւանդ այն խուլ կարօտին զոր անծանօթ ներէութիւնս դատապարտուած է զգալու քեզի համար, չքեղ ու մութ աղջիկ, գարնային ստուերներու պէս տարփագին, ու խռովիչ։ Ա՛լ ահա կը յանկչիմ (s'orient.) լուսաշաւիղներու մէջ, ու կը գըտնեմ իտէական ինքզինքս որ Անեզրութիւնը կը տեսնէ, և ամէն բանի անդրագոյն իմաստը, արդարացումը, ներումը կը բնազգայ։ — Ամէն ինչ ճիշդ է, մի միայն ճիշդ...։

Մեղմօրէն կը ժպտիմ, նայելով. և ժպիտն, անգայտ գրվարդ (égl.) որ կը ծաղկի կերպարանքիս քաղքենի ու կարծես մշտական յոռետեսութեանը մէջ՝ կ'զգամ թէ իր արմատն ունի անխեղաթիւրելի խորքին մէջ, նախնի, լեռնաբոյր բնազդականութեանցը մէջ եսին, — հոգւոյն լաւատես ալքը, և թէ ծաղիկներուն անբացատրելի վստահութեամբը կը փթթի ան։ Կենդանութեան անցքին տակ որ կը շրջի մէջս՝ կ'զգամ թէ որքան բարի բան մ'է ժպիտ մը. և լաւատեսութիւնը որքան ժպիտ մ'է, — ժպիտի մը խորհելու կե՛րպը։ Ա՛հ, եթէ մարդ ուրիշ բան չուզեր բայց եթէ ժպտիլ, — եթէ մարդ ինքնին լաւատես է, գոնէ տեսապէս բարի չէ՞ արդեօք մարդ։ Վասնզի ո՞վ իրապէս, այսինքն ներքնապէս, յոռետես է։ Ո՛հ, կեանքին, կեանքերուն անհուն ժամանակներուն մէջ պզտիկ, դոյզն բաժի՛նը մարդկային յոռետեսութեանց, բաղդատմամբ լաւատեսութեան որ տիեզերքը կը լեցնէ, կեանքերն արտադրելով։ Վասնզի իբր կեանքի հայեցակէտ՝ լաւատեսութիւնն է, որ տիեզերական է միայն, քանի որ իբր կեանքի պայմա՛ն տիեզերական է արդէն, փիլիսոփայութիւն ըլլալէ առաջ կեանքին ուժն իսկ, ու գոհունակութիւնը, գոհաբանութիւնն ըլլալով, — զգացում՝ որ կը լեցնէ նոյն իսկ յոռետեսօրէն փիլիսոփայելու բերումը, գործը։ Լաւատեսութիւնը հանրէական, կենսական է, մինչ յոռետեսութիւնն անհատական։ Գաղափարներու պահպանման ու ծաւալման քաղաքակրթական միջոցներուն՝ անբնական կամ ոչ տիեզերապէս և ոչ ար-

դարև մարդկօրէն բնական գաղափարներուն ընծայած ընդհանրացումն ու տեւողութիւնը՝ կրնա՞ն դիմագրաւել իրապէս հանրէական ու յաւիտենական զգացումներու։ Վարակումները կրնա՞ն փոխարինել բնաստաց վիճակները, և որքա՞ն կրնան կեղծել, ձեւացնել զանոնք։

Ինչպէս ամէն մոլութիւն որ առաքինութեան մ'այլասերումը կամ նուազութիւնն է՝ յոռետեսութիւնը քաղաքակրթութեան ցաւերու տակ մթագնած, պղտորած լաւատեսութիւն մ'է ուրկէ բացակայ է բարութեան ուրախութիւնը։ Կենսական ուժին նուազումը, անձնիշխանութեան, ներգործութեան, — կամքի ու գործի նուազումն է այն։ Մեծ զրկա՞նք մ'է անիկա։ Նուազած, տկարացած ուժին հառաչանքը, չարակամութեամբ լեցուն։ Մեռելի մտածո՜ւմ։ Աւա՜ղ, կը հաւատամ որ մտածումներու աղբիւրը սիրտն է, ուր կը տրոփէ կեանքը. և խորապէս կ'զգամ հանճարին կախումը բարոյականէն։ Եթէ հանճարը թաքուն կապերու տեսողութիւնն է, և տեսական (théor.) *միացուցչութիւն մը՝ բարոյականը իրական, ներկայ, թանձրացած կապ մ'է տիեզերքին մէջ, որովհետև սէր է։ Եւ հանճարը բարոյականին մէջ կ'անհետի։ Ոչ մէկ «հանճարեղ» յոռետեսութիւն կրնայ գերակայել լաւատեսութեան հանճարին, որ բարոյականն է։ Ամէն «ուխտեալ» յոռետեսի մէջ ատեցողութիւն կայ ամէն բանէ առաջ, զեղման, ճառագայթման աղքատութիւն, վիրաւորուած՝ հակառակուած անձնականութեան մ'ատելութիւնն, անկրօն ու վհատ հոգւոյ ատեցողութիւնը. անձնիշխանութեան՝ այսինքն ճշմարիտ կեանքին հարկաւոր զօրութեան՝ սատամասման ու չիջման ատե-*

ցողութիւնը կեանքին դէմ, քաղաքակրթութեան դէմ՝ որ հոյակապ յայտակերպումն է կեանքին խանդավառութեան, ապրելու հաւաքական ու անգիտակից խանդավառութեանց գործը։ Եւ ձանձրախտը որ անհանճար յոռետեսութեան մը ռամկութիւնն է, քայքայուած իմացականութիւններ, ցրտացած սիրտեր կը ծածկէ, մոլախինդին պէս որ այնքա՜ն գեղագիտական մռայլութեամբ մը կ'առկախի աւերակներուն վրայ ուր կ'աճի։ Օ՛հ, այո, տրտմութիւնն երբ բաւական գործօն է՝ ուրիշ բան չէ այլ ատելութիւն. ինչպէս ատելութիւնը մելամաղձութիւն է միայն երբ անգործ, անշարժ է։ Եւ իմաստասիրութիւնները, երբ չեն բխիր նորանշան, անհուն, տիեզերական Եսի մը գաղտնիքէն, — ինչպէս Յիսուսի էութեան խորհուրդէն որով Անեզրութեան մէկ լիալիր ավադառը կը թուի ան, — իմաստասիրութիւնները, որքա՜ն տիեզերքի դրութեան անաչառ, առարկայական ցոլացումն ըլլալ յաւակնին, կամ դրապաշտութեան պէս՝ լոկ զգայարանապէս ենթակայական՝ բայց, բնախօսաբար ու բարոյապէս ենթակայական են միշտ, քանի որ իմաստասէրն անհատ մ'է։ Ըսուած է ոմանց համար թէ իրենց փիլիսոփայութեան համեմատ կեանք մ'ունեցած են։ Ասով չուզուիր չմտածել թէ իրենց կեանքին համեմատ փիլիսոփայութիւն մը հիմնած են անոնք։ Որովհետեւ միթէ ստոյիկեաններու կեանքի յղացքը Ջնջե՞ց յանկարծ այն տրամադրութիւնները զոր ունեցած ըլլային ընդդէմ այդ յղացքին։ Եպիկուրի առաքինի փիլիսոփայութիւնը յանկարծ քաւո՞ւմը դարձաւ ոչ ազնիւ կեանքի մը զոր ապրած ըլլար։ Չէ՞ մի որ իր առաքինականութենէն կը բղխին իր վարդապետութիւնն ու անոր գործադրումը։

Ամէն փիլիսոփայութիւն զայն մտածող Եսին տեսակ մը բանաձեւումն է, և հաստատութիւնը, ուստի արդարացումը։ Վարդապետութիւնը կը վարուի, կը ձեւանայ խորին Եսէն, և որքան ներքին ըլլայ իր աղբիւրը՝ այնքան հաւանական, բնական է որ ընդհանուր ըլլայ և հետեւուի, ու փիլիսոփային ուրիշ բան չի մնար ընել բայց եթէ ապրիլ զայն համարձակ։ Սակայն Շոբէնհաուէր իր դրութիւնը չա՛պրիր այնքան հաւատարմօրէն որքան Եպիկուրոս, որքան Զենոն, այլ այնպէս ինչպէս իր ինքնապահութեան փափկօրէն ու բծախնդրօրէն մոլի զուեհիկ կենցաղասէր մը։ Երբ մարդ գիտակցական գործ մը կը կատարէ, և համոզուած է թէ կը գործէ, ի զուր յոռետեսօրէն կը տարակուսի։ Սնանող, գործող, մտածող, երգող մարդը ի զուր կը կարծէ դեռ յոռետես եղած ըլլալ, և ի զուր Լէոբա՛ռտի է։ Աշխարհայեցութեան այդ եղանակը մակերեւութային ցրտութիւն մ'է որ շատ ներքին կը թուի և որ չի կրնար թափանցել Եսին մինչև անյիշատակ, տիեզերական խորքը որ կը մղէ մարդը սնանելու, գործելու, սիրելու, մտածելու, Շոբէնհաուէրի պէս ապրելու, այսինքն կենսական գործերուն ամենապարզ, մեծ ու ճշմարիտ երանութեան։ Տխուր փիլիսոփային վարդապետութեան ու կենցաղին միջև տեսնուող տարբերութիւնը յոռետեսութեան ու լաւատեսութեան տարբերութիւնն է, այսինքն խորհրդածութեան և գործին, մտածողութեան և բնազդին տարբերութիւնը. վասնզի յոռետեսութիւնը բնազդական չէ. իսկ երբ ապրելի, գործադրելի է՝ ա՛լ անունը պէտք է փոխէ, քանի որ իր իսկութիւնը կը փոխէ, — այսինքն քանի որ գործը կ'ենթադրէ ոչ միայն նպատակի մը, արդիւնքի մը հաճոյքին յոյսը, և յարում կեանքին՝ այլ մանաւանդ շարժում, գործունէութիւն, ոյժ, ուրախութիւն։ Վանողի միակ գործը որ վայել նկատուէր յոռետեսին, — անձնասպանութիւնը՝ նոյն իսկ շատ բուռն լաւատեսութիւն մ'է նկատմամբ մահուան անդորրին, բայց մանաւանդ նկատմամբ այդ գործը կատարող կամքին, — հետեւաբար կեանքին։

Հէ՛ք գրկեալներ, յոռետեսնե՛րը։ Մի՛թէ պիտի կրնային հրաժարիլ կեանքէն, եթէ իրենց միջավայրն ունեցա՛ծ ըլլար յաւէտ անամպ երկինք մը։

Այնպէս չէ՞, ամպերու խաղաղածուփ սպիտակութիւններէն անդին հեռացած կապոյտ խորութիւններ, զմայլման անդունդնե՛ր, անդրագոյն անջրպետներու մէջ ծովացած տակաւին, միապաղաղ ու սուրբ՝ ինչպէս անտարասեռ միութիւնը՝ տիեզերքին ցնորական այլազանութեան օրէնքէն վեր՝ ինչպէս Եղբայրութիւնը ընդդիմակութեանց անհուն քաոսականութեան վերև լայնալիճ կամարագրուած։ Երկնակապոյտ լոյսը որ վերին անջրպետներէն կը հոսի ու կ'ողողէ ու կը նորատեղծէ հոգիները, բարութիւնը չէ՞ զոր նիւթականացած հոգին հազիւ կրնայ ցոլացնել ինչպէս խաւարին թանձրանիւթերն որ չեն կրնար շողալ թափանցիկ բիւրեղին, ադամանդին պէս, ու կը ծծեն, կ'անյայտացնեն լոյսը որու անփայլ մէկ յուշքը միայն կ'արտացոլայ անոնցմէ, և զո՛ր Յիսուսի աննիւթացած մարմնաւորութիւնը կը ճառագայթէր, իբրև թէ վառուած՝ արփիացած ըլլար անիկա։ Ինչպէս անդրատենչ, աննիւթաբաղձ հոգին երկինքին ծարաւ է, յանկչելու համար, թրթռալու, ապրելու, իր թեւերը բանալով, զգալով թէ իրական է, նուագին պէս որ առանց օդի կը նուաղէր, կը մեռնէր. հոգին, երկնապատում մեղեդի՝ իրականանալու համար երկինքին կապոյտ սփիւռներուն հայեցողութեանը կարօտ է, և երբ երկինքը չկայ՝ հոգին կը տառապի, կը մթագնի, կը ճնշուի ծաւալական հոգին։ Ցոռետես, գրկուած՝ չափիւղայ տեսակէտէն որ աշխարհքի լեղին քաղցրախառնէր՝ կը յուսահատի, աստուածային մերժումով մը լըքուած, — և խորապէս՝ խիղճէն, Աստուծմէ մերժուած, — երկնային թելադրութիւններու քաղցրութենէն, երանաւէտութենէն անժառանգուած։ Որքա՜ն մաքուր, կենսալի պիտի ըլլար սիրտը եթէ իր վերևն անսքօղ ըլլար երկինքին լեղակապոյտ անապակութիւնը. վասն-զի երկինքը սրբութեան անհուն աւազանն է ուր հոգին՝ միշտ միանգամայն հեթանոս, մովսիսական, միւսիւլման, քրիստոնեայ՝ կը մխրճի, սարսռագին, լուացուելու։ Կենցաղի դառնութիւններէն, ատելութիւններէն մաղձոտ, ապականած հոգին անոր տեսիլքին մէջ կ'զգայ թէ կը թեթեւնայ իր աղտեղութիւններէն, և կը չնչէ, կը ժպտի. երկինքին լոյսին մի՛ բարութիւնը կը չնչէ, զտուած գոհարի մը պէս, և համակրութեան, գութի, ներման, սքանչացման բազմապատիկ երանգներով կը ցոլացընէ զայն։ Միթէ երկինքն առաքինութեան անեղծանելի գեղեցկութիւնը չէ՞. կապո՛յտ երկինք, որ նիւթին աչքերուն անյայտ ծովաշաւիղներ ունիս դէպ ի Աստուծոյ գաղափարին անվախճան շլացումները կորսուած, միթէ ներալքերու մէջ աստղափայլող խիղճը քու խորին ցոլքը չէ՞, ներկայ, լուսաւոր՝ երբ վարի ամպերը չեն սքօղեր սրբութեանդ անո՛ւրջը, խաղաղութեան ովկէաններուդ իտէական անհունութիւնը։

Եւ միջոցին մէջէն, ուր հալած քաղցրութիւններ կ՚ընդխառնուին, ուր վճիտ ժպիտներու գորովագին զգայութիւններ կը խաղան, ուր գարնային խնկութիւններ կ՚այերանան հոգեւին, կը նայի՛մ անեզր երկինքին, ուր կեանքերը կը ձգտին ու կ՚եզրակացուին յաւիտեան։

Ով որ երկինքին կը նայի, և անոր նայելով կը մտմտայ այն անորոշ բաները որ գուցէ անցեալ, անհունօրէն անցեալ և ապագայ կեանքի մը յաւիտենութեանց կը վերաբերին՝ չի կրնար յոռետես ըլլալ։ Հոգւոյն մէջ ուր երկինքը կը ցոլայ՝ երկինքին հայեցողութենէն անպատում, մանիշակային բան մը կը մնայ որուն արտացոլումը խանդաղատանք է։ Ապաքինման դողդոջուն կորովը կ՚ոգեւորէ կեանքս, տենչալի ապաքինմանց երկրայնուշ բարիքը, բարոյացուցչութիւնը։ Սիրալիր բաներու խռովքներ կ՚զգամ. անուշ անձև տենչանքներ, շնորհալի ցայտքեր անփութութեանց, գրեթէ ներումներու որոնց տեղ՝ զղջումներ կը գալարէին։ Սառած զգացումներ կը լկին, կ՚եղկանան, կը շոգին սրտիս մէջ. անծանօթ բարութիւններ կը ժպտին, կուլան հոն, խոտերուն ցօղին աննշմարելի արցունքներովը, որոնց միահաղոյն նշոյլին քաղցրութիւնը կը պապղայ, — և բոլոր ներածուփ այս թրթռումներուն մէջէն ինծի այնպէս կը թուի թէ գարունը արտացոլում մը, արտայայտում մ՚է հոգեկան գարնան մը որ կը ներէ ու կը սիրէ։ Բնութիւնը ամենուրեք կը հատատէ թէ նոյն է ամենուրեք, բոյրերու փթթումին, թռիչներու սլացքին, ճախրին մէջ, հնչիւններու,* դաշնակութեանց ժայթքերուն մէջ, ինչպէս հոգւոյն սիրական, խանդաղատական յօժարութեանցը մէջ, որք կը զեղուն, ա՛լ անյիշաչար՝ ճռուողուն ու կապոյտ օրուան մէջ։ Իրօք ատա՞ծ եմ ես. ի՞նչպէս կրցած եմ արհամարհած ըլլալ կարծել այն հոգիները որք կ'անցնին զըւարթացած յիշողութենէս։ Թերեւս հրճուանքը որ կ'ողողէ զիս՝ յայտնատեսութիւնն իսկ է. առաքինութեան մաքրափայլիւն մը։ Կը թողո՛ւմ այն դէմքերուն ունենալ, կրել, ապրիլ իրենց ինքնութիւնները, որոնց իւրաքանչիւրին կ'զգայ հիմայ պատշաճիլ ըմբոստ անձնականութիւնս։ Երկինքին կապոյտը, ջինջ ու խորին յատակ աշխարհքին, որու բազմազանութեան միանգամա՛յն կը պատշաճի իբրև հուսկ տիեզերական նպատակ, իբրև հանրէական սկզբունք, բարութեան անջրպետի մը պէս կը թափանցէ սիրտը, ուր ապրող ու անցնող տեսիլներուն այլազանութեան կը ներդաշնակի, անոնց իւրաքանչիւրին գոյութեան իրաւունքը կը կազմէ։ Ա՜հ, կը յիշեմ ինքզինքս, և կը դադրիմ անպարտ ուրիշներն ատելէ։

Իռե՛նա . . . ։ Քաղցր յուշքերն ա՛լ իրենց լքուած իմաստը կը վերզգենուն, զարմանալի հմայականութեամբ մը, ինչպէս աշնահար ոստերը կը վերափըթթին մշտանոյն ծաղիկներով։ Ա՜հ, անհիւթ ոստերուն, անծաղիկ ոստերուն տարաբաղդութի՛ւնը։

Բոլոր այս պայծառութեանց, շքեղ վերժայթքերուն մէջ, այո, զքեզ կը գտնեմ վերստին, ո՛վ իմ զմայլելի բարիքս։ Կեանքին հետ, արիւնին հետ կը վերադառնա՛ս ինծի, ներաշխարհին ծաղիկներուն համէտ մեղանուշ կակաչումներուն մէջ կ'իջնես քաղցրութեանդ անհուն ներողութեամբը ։

Եւ նախկի՛ն կորովովը, նախկին առաջինութեամբը կը խայտամ ստուերային ներկայութեանդ զգայութենէն. քեզմով լեցուած, քու գոյութեամբդ խնկաւէտուած քաղցրախառնուած ըլլալու հրացումէս կը ժպտիմ, երազուն ։

Ամէն ինչ ըղձանք, ամէն ինչ սլացք է, սառչուն, խոյանչարժ. բոլոր կենդանութեանց երազն է յաւերժակենսութեան երկինք մը. բոլոր այս այրումներուն նպատակն է լուսավառ անեզրութիւնը ։ Տեւելու, չարունակուելու, անմահութեան տենչ մը կը ժայթքէ հողէն. և անհուն է երկինքը որ վերը կը տարածուի, երկրին գաղջ այտնումին վերևը, բոլոր այս հայեցողութիւններէն վեր կամարուած, լեցուն ու գողդողջուն անոնց ամենուն նոյնութեամբը որ երկինքին մի, անըմբռնելի երջանկութիւնն է ։ Ամէն բան ընծայում մը կ'երևայ. հանրէական տեառնագրում մը կը նշուլէ չորս դին. ամէն բան տոգորուն է երկինքով. ա՛հ, գարունը յաւերժաբաղձութիւն է, որովհետև Սէրն է ։ Ծաղիկները, բեղմնաւորութեան հրճուանքներ, ինքնահմայիչ ներշնչումներ են, լուռ, քաղցր, ու վայրագ՝ ջերին արգասաւորումն ապահովելու, և բոլոր այս ծաղկումներն, այս փափուկ չափրակները կը վերացնեն, կը ձգտեցնեն բոյսերն անվախճան կենդանութեան, որուն լուսաթև անուրջները, որուն հաւատքներն են ։ Թռչունները, թօշ ու վճիտ հունչերով՝ սօսափիւններուն հառաչները, ծաղիկներուն ըղձալիչ երազանքը կ'արցունքոտեն, ան-

Ջրպետին խնկաբոյր սրբութեան մէջ յաւիտենութեան սքանչացումը կը դողդոջեցնեն, ճռուողիւններու պաղպաջուն քայլումներով յաւիտենութեան հեշտութիւնը կը նշուլուեն, կը միւռոնչիթեն, նոճիներուն ամբարձական անվախճան անդրհայեցութեանը մէջ: Ծննդագործութենէն առաջ՝ Անհունին արբշիռ պաշտամունքն է, Սէրը: Բոլոր այս երփներանգ, դաշնաւոր, հեւիհեւ հմայակենսութիւնը, ստուերներու մէջ դողդոջ թեւաբախումները, թռո́ղ, թաքչող սուիչներուն յոյզը, լուսաթռիչը զոր միջատները կ'ելեւէջեն, կը թրթռան, ծաղիկներուն փթթումն ու գունագեղութիւնն, ու գաղջ խռովքը որով էութիւնս կը զեղու՝ սէրն են. յաւիտենական պաշտամունք, հանրէական համակրօնութեամբ մը անհուն կրօնապարի տոփիւն, որուն արձագանգը, խիղճին մէջ, էակին անհունութիւնը կը հծծէ, մանկանացու կեանքերուն յաւերժականութիւնը կը հրաշավիպէ հոն:

Ինչպէ՞ս սէրը յաւիտենութեան զգայութիւն մ'է: Կեանքի ուժը որ կ'աճի, կը զեղու էակին մէջ, ու զայն վսեմ, մերթ ահաւո՛ր կ'ընէ՝ ներշնչեալներու բեռնաւորմամբը, լցմա՛մբն անհունութեամբ՝ տեսլային մէկ զգացումն է այն Յաւերժակենսութեան որու մէկ տոփն է էակը: Բոլոր կենսալի զգայութեանց, բոլոր հանրէութեան հո՛յզը կը թուի սիրելի կոյսը: Եսը, որուն միակ տարակոյսը, հոգը, իր պահպանումն է կարճ կենցաղի մը հորիզոնէն սահմանաւորուած, Եսը՝ աղօտակի, կարծես չլանալով կ'զգայ թէ յաւերժութիւն մ'է, երբ իրեն խորապէս, անիմացապէս ներդաշնակ ա՛յն հոգւոյն խառնուելով՝ ամբողջ, անհուն Ես մը, անեսութի՛ւն մը կ'զգայ ըլլալ, ամբողջութեանց մեծութեամբը, կատարելութեամբը ։ Ա՛հ, Հա՜լքին...։ Սիրային արբշռութիւնը, կենդանութեան անցեալի մը, ու կենդանութեան ապագայի մը մէջ անընդմիջաբար ծաւալած ըլլալու աղօտ ու երանաւէտ դէմյանդիմանութիւն մ'է. երկնային խոստում մը, հաստատութիւն մ'է էակին մշտնջենաւորութեան. ատո՞ր համար արդեօք, Շէլլի, կ'ըսես թէ բանաստեղծին մտունդը սէրն է ու փառքը. — անմահութեան տեսիլնե՛ր, հեռազգայութիւններ որոց երբեք ցանկայ անդրատենչ հոգին ։ Մի՛թէ փառքին ընծայած երկարակեցութեան գիտակցութիւնը կրնա՛յ նմանիլ անհունութեան հաւատքին զոր սիրոյ յափշտակութիւնը կը ներշնչէ ։ Սէրը մասնաւորութեան մահ մ'է տիեզերացման դիւթութեան մը մէջ. ոգեւորի տագնապ մը՝ ցնորագեղ կեանքի մը մուտքին վրայ. մահուան ու կեանքի զգայութեանց՝ յոյզի մը, արբեցութեան մը մէջ խտացումն է, այսինքն յաւիտենութեան բնազգացումը ։

Հա՜լքին . . . ։

Մեղմ, մշտաձայն շշնջիւնին, մեծ կոհակներու անբացատրելի շշնջիւնին մէջ զոր անոսր հովը նոճիներէն կը հոսեցնէ միջոցին մէջ, զոր սրտէս կ'անցունէ վեհաշուք սրբութեան մ'անցքովը, Իւենա՛, կղզիին յիշատակը անեղծ, կը յառնէ էութիւնս լեցնելու, ինչպէս արցունքի շիթ մը կ'ելլէ բիբը կ'ողողէ ։

Եւ ի՜նչ տարօրինակ դիւրութեամբ կը յիշեմ ամէն բան, ամէն բան . . . ։

Շոճիներուն անտառը . . . գօս չիւղերով լպրծուն, անելանելի ոսպութիւնները, որոցմէ վեր ելանք ձեռք ձեռքի․ մտախոհ․ խռով։ Հետզհետէ աւելի վեր, չոճիներուն տակէն, ծիրանեմոյգ, պորփիւրային բուներով․ մինչև վերի չոճիներուն վայրենի տեղուանքը․ — յետոյ մինչև ալ աւելի վերի չոճիները, որոց խիստ կոճղերուն կը կառչէի, անոր օգնելու համար։ Մինա՛կ, չչնչող ամայի անտառին մէջ․ անկոխ թաւուտներու խօլ յոյսովը վարերէն հեռու, հեռո՛ւ․ կորսուելու երկչոտ բաղձանքներով։ Յետոյ այն տեղը զոր ընտրեցինք նստելու համար, այնքան ընտրութիւններէ ու լքումներէ վերջը․ — երկո՞ւ, երե՞ք չոճիներու ներքև․ միշտ չիւղերով լեցուն, միշտ կունտուլիկ ու ժայռաքոստ քարերով խառն․ անհաստատ, վտանգաւոր քարեր, որոց կարելի չէր վստահիլ, և որոց ձայնը կարծես կը լսեմ․ կոխուելով, խառնշտկուելով համած խժլղուքնին․ հակիրճ ու կչռալի․ մերթ խուլ կերպով երկարաձգուած, զառիվայրէն վար թաւալմամբ մը, ու մացառի մը ցնցումով վերջացած։ Ինչպէս հետզհետէ կը գեղեցկանար մենութիւնը․ ամայի ռետնաբոյր թաւուտքը զոր Ծովուն հովը կը սարսռացնէր անհատնում շշնջիւններով, իբրև թէ երկինքին կապոյտին մէջ առագաստաւորուէ՛ր ծփծփուն սաւառնաթև կղզին։ Վարերէն հետզհետէ աւելի հեռու, ո՛րչափ աստիճանաբար աւելի սրտատրոփող եղեր էր առանձնութիւնը, վասնզի մէկը չկար հոն մենէ զատ երանութեան կղզւոյն անտառին մէջ․ անտառին ալեգոյն ներբարձունքը․ — տարօրինա՛կ բան, ինձմէ ու անկէ զատ ո՛չ մէկը։

— Հո՛ն, անուշաբոյր հովանիներուն տակը երբ ա՛լ դադրեցայ անոր խօսելէ, անորոշ, անհասկնալի ատեն մը լուռ մնացինք իրարու զմայլման մէջ կորսուած, ե՛ս, անոր հայեցողութեանը մէջ կորանցուցած ամէն աշխարհայնութիւն, [illegible]. մինչդեռ չոճիներու լուսաշող անտառը կը [illegible]: Ուրեմն իրօ՛ք այն անրջակերպ ժամերը ներելի, կարելի եղեր էին ինծի: Ընդերկար սրտատրոփ ու լուրկ մնացի ապշած, սքանչացած. այնքա՜ն գըրկանքներ կրեր էի: Ծառերը կը շշնջէին. անհամար սարսուռներ մեր բոլորտիքը կը խլրտէին չոճերէն ինկած գօս շիւղերուն մէջ, պզտի բոյսերու ցանուցիր կանանչներուն մէջ. ու չոճերուն թուխ ճիւղերուն մէջէն անտառը կը շշնջէր յամրօրէն, կղզիին զառիվերներուն վրայ առկախ, վերի անհետ խորութիւններէն մինչև վարը դիզուող թաւուտները, կը շշնջէր անվերջ, անծանօթ մեղեդիներով:

Ճառագայթ մը, կարծես անաշխարհային, անոր ճերմակ շղարշը կ'ողողէր ետևէն, վերէն, կողմնակի. իր ուսին վրայ կը խաղար, իր կուրծքին վրայ կը մարմրէր, ու իմ՛ ճակտիս վրայ, արտևանունքիս եզերքը կը նշուլէր, տեսողութիւնս լուսաղօտելով. անոր կերպարանին թափանցիկ ստուերը կ'ընդխառնուէր լոյսին հետ որ անոր վերևէն կ'իջնէր, և կարծես իր այերային, նեմփային ստուգութենէն հոսող կենդանութիւն մը, քաղցրութիւններու հոյզ մ'էր զոր կը շնչէի, անձայն. իր ծունկերուն առջև կիսով պառկած. իրեն սևեռուն, հիացումամբ, երանութեամբ. անցեալ, ա՛լ անցեալ թըշուառութեանց ջնջումէն, անիրացումէն շնչասպառ. ի տես անոր, անտառին ամայութեանը մէջ, զինքը մտմտալով, զինքը գիտնալով անվերջօրէն, չկրնալով ժպտիլ. զգացածիս անհունութենէն անշարժ, արցունքով լեցուն: Մինչդեռ իր ժպիտին տխրանուշ փթթումը կ'ընդնշմարէի իր կերպարանին ստուերային, անհպելի՜, անշօշափելի հալքին մէջ, իր անպատում գոյութիւնը կը խնկանար․ այն լոյսն ըլլալու համար, ճառագայթին բոյրեղէն կերպաւորումը դառնալու համար։ Եւ դեռ կը նայէի անընդհատ անոր․ իր անձէն ինծի իջնող ստուերալի լոյսին երանաւէտութեան մէջ յառած, սուզուած, խաղաղութեան անորակելի զգայութենէ մը արտասուագին, յուսահատ։ Որչափ անուշ էր, որչափ ինքն էր, ի՛նչ անասելի երանութեամբ Իւենան էր անիկա․ ա՛հ, ի՛նչպէս կա՛ր անիկա։ Աչքերուս մէջ արցունք մը կ՚ելլէր, մեղմիւ․ երկինքին ճառագայթը կը դողդոջէր և անշրջագիծ, տեսլային էութիւն մը կը թուէր իմ թերահաւատ ու տառապած հոգւոյս ծարաւին։ Խենդի, հաշշակերի աչուըներով ու մերթ արցունքոտ, ցաւագին երկարաձգուող ժպիտով մը յիմարացած՝ տարօրինապէս կը նայէի իրեն, իր տեսլեանը խորհուրդին․ իր առջեւը գալարուած, պրկուած․, դէմքս իր քաղցր, իր արբեցնող ճշմարտութեանը բարձրացուցած, իր բոյրին, լոյսին սրտատրոփող գաղջութեանը կարօտ․, նշմարելով կեանքիս կախումը, Եսիս վերաստեղծումը, հոն, անոր անձէն․, անոր հեշտութենէն, անոր կեանքին լուին մեղեդիէն էջքն իմ տրոփիւններուս՝ անծանօթ նեկտարի մը կաթիլներով․, անշարժ առկախուած իր մթնշաղ աննիւթականութեան ճառագայթման մէջ, անշարժ ու արտասուագին կը նայէի իրեն, կոյսին հայեացքին անպատում գիշերին․․․։

Ի՞նչպէս եղաւ որ, անզգալաբար մօտեցած անոր, կորսուա՛ծ շլացուցիչ անուշութեանց հեւքի մը մէջ որ իրմէն կը բխէր ու կը պարուրէր, կը ցնորեցնէր զիս, անդամներս խուլ կերպով դողդոջուն, ու կորովի, ռունգերս, շունչս սարսռագին՝

միստիք ու զառանցող արբշռութեան մը՜ յամր ու եղերական խոյացքին մէջ տարուած՝ ի՞նչպէս եղաւ որ շրթունքս հպեցի իր շրթունքին, իր բերանին նեկտարինէն իր անուշաբոյր հոգին ծծեցի․ ընդհատաբար, ծանրախո՜հ, անյագ․ իր անծանօթ մարմնոյն, այտերուն, պարանոցին ջերմութենէն, բուրումէն, իր շուրթերուն հաղորդութենէն մոլեգնօրէն վերացած, իր իսկութեանը հեշտութեան մէջ ընկղմած, թեւաւորուած իբրեւ անդրաշխարհի վայրկեանի մը մէջ․ իր կնութեան կուսութիւնէն դողդղալով, փաւոնի մը պէս վայրագ, իքոնա մը պագնող տղեկի մը, ճգնաւորի մը պէս սուրբ։ Մատներս, մեղմիւ, վախով, իր այտերուն ստուերայնութեանը կը հպէին․ կիսաբաց շրթունքով կը շնչէի զինքը․ իր անհատնում քաղցրութիւնը կը ներհառաչէի․ ու կը ծծէի, սարսռագին, դանդաչոտ, անոր անբացատրելի գաղափարը, զինքը, երազային համբոյրներու մէջ․ ու մեր միատարրուող հոգիներուն առաջին սոսկալի ընդխառնմամբը կը դղրդէր․

— Եւ ներսէս ծիծաղներ կը խուժէին, ներքին հեծեծիւններու ծիծաղկումներ, զառանցանքի տխուր, անանուն հրճիւններ․ Եւ ջղաձգօրէն այն ծիծաղներս կը ժպտէի, անոր գոյութեանը, անոր աննիւթակերպ մարմնոյն յուսահատականութեան մէջ մոլորած․ երանութենէս՝ իբրեւ բանդագուշանքէ մը ցնորակոծուած, իբրեւ առասպելական կախարդանքի մը նենգութենէն յուսահատ երջանկութեամբ մը տարուած․ յանկարծ կորսուելու մօտ, կարծես մեռնելու մօ՛տ․ այն ծիծաղներս հեծեծելով մեռնելու, բայց կը ժպտէի, կը շնչէի, հրեշտակի փոխուող դեւի մը պէս հրճուագին կը ժպտէի դողդոջուն արցունքներուս մէջէն, անվախճան կենդանութեան մը խաղաղութեամբը երազմայլ, իբրև հզօր ու այերային էակ մը. — և վայրկեանը յաւիտենական կը թուէր: Սոճիները կը հեւային. մեծ սօսափիւնը կ'անցնէր. լոյսը կ'իջնէր միշտ, լռելեայն, իր կուրծքին վրայ, իր սրտին վրայ, իմացականութեանս վերև շողալու. անձառ շնորհ ուր իր ստուերը կ'արփանար, ուր առաջին գրկախառնումը կը վերանար. երկնային օրէնքէ մը իջած՝ լուսեղէն յօդումով մը չքեղ անմարդաձայն անտառին ճառագայթը մեզի յաւերժապէս կ'էախառնէր իրարու, ու մեր տարփանքը լոյսով կ'օծէր, իբրև Անեզրութեան ժպիտովը, ներկայ, խաժ, չընջալիր Անեզրութեան զգայութեամբը: Արբշռութեամբ կը դիտէի երկնային ճառագայթէն ինծի ընծայուո՜ղ էակին բարի՛ կենդանութեանն ուրուանուչային ձեւը, անպատմելի բովանդակը (ens.): Ո՛չ զգայարանքներ այլեւս, ոչ մտածումներ ունէի, այլ զանոնք յօրինող կենսաւէտութիւնը. ճշմարիտ դէմյանդիմանութիւնը որով կը ըմբռնէի, կը ճաշակէի իր բոլոր եթերեղէն իսկութիւնն ուր Անհունը կը հոծուէր. առանց զայն զգայարանացնելու, գիտնալու՝, անապական ստուգութեամբ մը, գերագոյն ճանաչման լուսարբեցութեամբը կը ճանչնայի զինքը: Ճշմարտութեամբ օծում, սրբացում էր ան: Եւ սակայն դեռ աչուըներս կը լեցուէին ... երանութենէս ահարեկ ու տառապագին մարդկայնութիւնս խուլ կերպով կուլար: Եւ խնկաբոյր անտառը կը մրմնջէր, ծովաձայն անվախճան սօսափիւնով: Յաւիտենութեան չքեղութիւնը կ'զգայի. վայրենասուրբ Անհունին փառքը: Եւ միշտ լռէինք. վերջնական երանութեանց լռութեամբը, մահուան, անդրաշխարհի, Աստուծոյ լռութեամբ ուր բոլոր մեղեդիներն անդրիտէական դաշնակութեան մը մէջ անձա՛յն են։

Ամէն օրերու պէս անցաւ, թէև ներկայ է յաւերժութեան մէջ, ամէն բանի՛ պէս անցաւ այն օրը․ իբրև թէ կարելի կատարելութեանց հոծ հնարաւորութիւնը, երանաւէտ նախագաղափարն եղած չըլլար։ Եւ անցա՛ւ այնպէս եղած ըլլալուն համար։ Տարփանքին ա՛յն նախամբողջ լիութիւնը խաղաղաւէտ անմարմնացման մը տօնը եղաւ իմ չարչրկուած մարդկային կեանքիս մէջ․ ուստի անցաւ այն օրը․ այն ճառագայթը վերադարձաւ երկինք։

Ահ, կապոյտներ, երկնային կապոյտներ, մտածումներէս վեր պարզուեցէք ա՛լ աւելի խորունկ․ միշտ աւելի բարի որքան աւելի անմատոյց․ և տակաւին անցէք հոգիէս, շշնջիւններ, անբաւ սրբութիւններէն իջնող այն ճառագայթը երգելով։

ԼՈՅՍԵՐԸ կը ծփծփան, ալքոլէն բռնկած, ու խժացող ծխալի վայրին մէջ Խնճէ-Սազը յափշտակութեամբ կը տրոփէ իր դափին կշռոյթը, բզզուն ու խորին։ Օղիի գաւաթիս մէջ լոյսի կայծեր կան. ադամանդի պէս կը վառին. մինչդեռ չէկ ու գաղջ խտէզոլորտի մը մէջ կը սուզիմ պղտոր, չլացած յառումով։ Միտքս կը ճնչէ ալքոլին կիզանուտ լուսէութիւնը ուր տառապանքի խաւարներ կան հրահալած։ Լոյսի շիթերը որ կը շողան հոն՝ մտքիս մէջ կ՚իյնան պատկերներու վրայ որ տարտամօրէն կը ցաւին. գաղափարներու որ կը թուին այրիլ։ Կիզիչ լոյսը զոր կը կլլեմ, ներսս կը ծաւալի, կ՚եզերագայի հեշտութեամբ, ու մտապատկերներ կը նշուլոտէ ինչպէս ալիք մը որ ծովեզրին կոպիճներուն ու ջրիմուռներուն վրայ կը սփռուի ու լեղի շողիւններով կը գունագեղէ զանոնք։ Վայրենի ափունքի մը պէս խոհունս՝ կը ծծեմ դառն ալիքն ուր աղօտալոյս կոյտերով մտապատկերները կը զայրագրգռին, և կը տեսնուի թէ ո՛րքան տենչանքներ են անոնք։ Զգտումներ, երբ հանդարտ ու անշուք էին, տենչեր, պէտքեր են երբ կեանքով լեցուին, երբ զեղո՛ւն աւիւնովը զոր կը խմեմ։ Որքա՛ն իրաւունք ունին տրտմելու անոնք որ լե-

ցուն են մտապատկերներով որք իրագործուիլ կ'ուզեն. — անոնք որոց ներքը յարատեւ ստեղծողութիւն մը կը յղանայ, կը լուսակերտէ զանոնք, ժպիտներու պէս որք թախիծներ են ընդհուպ. կայծերու պէս որք աճիւններ են իսկոյն։ Կեանքը, — տենչացողութիւնը կ'աճի էութեանս մէջ. լուսաղօտ, անշրջագիծ, անհասկնալի տենչանք մ'է ամբողջ իմացականութիւնս։ Ի՞նչ պիտի ընեմ ես բոլոր այս ձգտումները որ կը ծագին, կը յառին, գեղեցիկ ու յուսահատական, տրտում անջրպետի մը մէջ։ Կարծես համադրապէս բանի մը կը հաւտամ. ի՞նչ բանի, ո՛վ գիտէ։ Միթէ կարելի է գիտնալ ինչ բանի որ կը տենչայ ամբողջ միտքը միանգամայն։ Տարտամօրէն ընդնշմարուող, բայց հոգեւին սիրելի, անպատում բան մ'է ան որու կը ձգտիմ։ Միթէ Իռե՛նան չէ՛. որուն գոյութեանը գաղափարը զիս կը խռովէ, կ'ամբառնա՛յ իբրեւ թէ երկնային մահիկը ըլլար ան, իմ մշտածուփ էութեանս կոհակին վերեւ դալկաժպիտ ու հզօր։ — Միթէ ե՛ս իսկ չե՞մ անիկա։ Ե՛ս, զոր միայն ըլլալ տենչամ, վասնզի միտքս իր իրագործումն, իր անձնարին իրականացումը կ'ուզէ, — կեանքը, անպայման, անկաշկանդ։ — Եւ կամ միթէ Անհունը չէ՞ ա՛յն անպատում ու նշուլող համադրոյթը որուն կը տարուիմ էովին։ — Ա՜հ. ասոնք միանգամայն չէ՞ անիկա. և միեւնոյն բանը չե՞ն միթէ. միեւնոյն երազը զոր յուզումներն ու աւիւնները ծաւալեն հեռարձակեն տեսողութեանս։ Շնչառութեանս մէջ այրող վայրկեանները որ կ'անցնին՝ գիտեն զիս, ու կը խուսափին։ Ու լուռ մենութիւնս կը կքեմ շողուն գաւաթին վրայ ուր իր շուրթին հրավառ հմայքը կը բաժակէ արբեւելքի ճերմակ հուրին —

արեւմուտքի խաժ պային քոյրը, — և իր ակնարկին լոյս ալաքը կ'աչէ, իր մռայլ գաղափարը՝ չըլացքով, իր թոյնն՝ իր լոյսին կենսաւէտութեամբ ընծայելով տրտում անդրատենչութեանս: Ի՛նչ ըսել կ'ուզէ իր էութեան ժահրապոյր հանդարտութիւնը նշուլելով աչքերուս: — Զիս խանդով, կեանքով տոգորելով՝ ո՛չ ապաքէն իմ մահս կ'երազէ ան քանի որ համբարուն է, ու Ցաւերժութենէն զգայութիւններ կը մանեկէ, կը դրասանգէ մտքիս, և քանի որ կը հրաւիրէ զիս էութեանս սահմաններն անցնելու:

Եւ Խնճէ-Սազը խռոված կ'երազկոծի. զմայլելի՜ երգ, չողչողուն ու դողդոջ՝ հնչիւններու գոհարներովն արեւելեան նուագին որ երազներու, հառաչներու հնութենէ մը կուգայ ոլորուելու հայեցողութեանս մէջ, արաբոլորուելու. տենդին հետ որ կոհակ կոհակ երբեմն կ'անցնի սրտէս.

Վա՜յլալի, կիւզէլ տիր կէօզլէրին..., պիլլմա՛ նի կիւզէլ տիր...:

Ասանկ կ'ըսէ տարօրինակ, տարօրինակ երգը. անհուն միամտութեամբ մը, սրբութեամբ մը կը հառաչէ. կ'երդնու. ա՜հ, բացարձակ ճշմարտութիւնը: Եւ սիրտս չեմ գիտեր ի՛նչ կ'ըլլայ անուշորմաբար՝ տողին բանաստեղծութեանը մեծութենէն: Եւ մինչդեռ երաժշտութիւնն, անվերջ, կ'ելեւէջէ, կ'իջոստոստէ, կը ծփայ, արցունքներու բիւրեղ հոյլեր կը հրախաղէ. կը հրահոսէ՝, լուսաշիթելով առնաձայն չարգըին մելամաղձութիւնը որ իր հառաչանքին աղուահեղ ժայթքումը կ'աղաղակէ՝, տենդը կուգայ կանցնի կուրծքէս, ու երազանքս արտասուագին ժպիտով մը կ'առկախուի սքանչացած. սքանչացմամբ մը որ կը տառապի՝ կը ցաւի, կը յառիմ թափանցկութեանը պայծառ կիզիչ հեղուկին զոր նորէն շրթունքիս կը տանիմ տենդը տակաւի՛ն յուզելու. — Հաշիշի արբշռութեան՝ ուղեղէն անցնող առաջին սոսկալի սարսուռին պէ՛ս սիրտէս անցնող այս խռովքը, որ հո՛ն կը հոծէ կեանքս, կարծել տալով թէ իմ սիրտս եմ միայն. վասնզի այս յոյզը Իռենան է։ — Ա՛հ, սոսկալի՝ քանի որ բացարձակ համոզումը։ Արիւնը որ յանկարծ կը վիժէ սրտիս մէջ՝ էութեանս բոլոր կեդրոններուն՝ անոր պաշտամունքին մէջ վայրագօրէն համախոհ համոզումն է, անեղծանելի։ Այս յոյզն այն աղջկան գոյութիւնն է։ Անոր գոյութիւնն ու իմ սէրս կապուած են Յաջորդութեան Օրէնքով մը, ակնածելի՝ ինչպէս ամէն բնական օրէնք, որու խորին, բնաստուածային անվրէպութիւնն իր մշտնջենականութիւնը կը պատմէ. և ապահովութենէն անդրեսական, գերմարդկային այն տնօրինութեան որով անիկա՛ մշտապաղձուող պէտքն է իմ կենդանութեանս՝ հիացած կը տխրիմ, հիացման տխրութեամբը, ինչպէս ամէն կարելի բացարձակութենէ։

Երգը կ'ելևէջէ, կը թաւալի, կը թաւալի. ու նորէն նոյն տողն է, նոյն յուսահատ խօսքը որ կը գալարի մրմնջելով, հեւալով, աղօթելով, — և նոյն դողը, գաղջ, հոծ, միակ, որ կը լուծէ ներսս, որ անոր անբացատրելի անձին դէմյանդիմանական ըմբռնումն է որ սիրտէս կ'անցնի առոյգ, առաջին.., զգայարանքներուն քայքայական (décad.) իմացականութեան մէջ չպառած. զգայարանքներուն ճիշդ միացումն, անոնց տրփին հոծումը բաբոյականին մէջ։ Բաժակին նշոյլին մէջէն կը ժըպտիմ Վերթէռին... բայց մանաւանդ ա՛յն իրական արաբ ցեղին՝ որու զաւակները կրնա՛ն եղեր մեռնիլ սիրելէ. և որու պատկանող կրօնաւոր մը կ՚ըսէ թէ (Սթէնտալ) կը մեռնին անոնք «Որովհետև իրենց կիները գեղեցիկ են, և երիտասարդները պարկեշտ»։ Կը ժպտիմ, կը հաւատա՛մ անոնց։ Սրտագին կը յառիմ, երազածուփ, արտասուալից ու ժպտուն՝ այն հրաշավիպական անդրատենչութեան. բաժակիս շողշողուն կայծերն մէջէն կը սուզուիմ ցնորագեղ ոգեպաշտութեան մը մէջ. արաբական հրատապ դաշտերու միաղիք բացարձակին մէջ ուր ամէն ինչ Աստուծոյ մէջ կը զգայ ինքզինքը. — և մինչդեռ արեան ալիքը սիրտս կը հոսի նորէն՝ իր տաք, իժասող ծուփը կը թուի ինծի թէ անապատին մէջ աստուածախառնուած ա՛յն երեւակայոտ ու կամեցող արաբ ցեղի՛ն պարկեշտութիւնն է իմ տժգոյն բարեխառնութեանս մէջ որ սակայն երբեք ճիշդ հորիզոնը չէ սիրային յաւերժական՝ մահացու պարկեշտութեան, իժի մը պէս թունաւոր ու անհուն...։

Ի զուր, ահաւասիկ, կը գրկեմ Իռենային մտապատկերը, ստուերային ներէակին անհիւթականութիւնը կը շնչեմ, կը հոտոտեմ ցնորելով. զմայլումներու անդուլ խնկացմամբ մ՚ի զուր կը պարուրեմ անոր եթերէ ներկայութիւնը։ — Ծածուկ ու տխուր դրականութիւնը որ սրտիս մէջ կը պտըտի՝ կը շօշափէ, կը հաստատէ խռովիչ ստուերին մարմինն, ու բոլոր զգայարանականութիւնը, բոլոր նիւթականութիւնը վերացական սէրերուն՝ որ պիտի քայքային մարմնոյն մէջ։ Գաղափարը պիտի յանգի գործին, և ամէն գործ որքան ալ վսեմ ըլլայ՝ անկուտի է գործին գաղափարին։ — Ի՜նչ տխուր բան, գիտնալ թէ մարմին մ'ունի ցնորքդ։

Ինճէ-Սազը Թալկազին կ'երազածփի և քանոնին վճիտ կայլակներուն մէջ՝ արտասուալից, ջութակին պղտոր ջղայնութեան մէջ՝ հառաչալիր, դափին մութ կչռոյթին մէջ հեծեծելով՝ տառապողներու ցնորքին՝ իրականութեան մէջ խամրումը կուլայ։

Բայց... քովս մարդ մը կայ, կոպիտ, վայրագ, ծեր, որ կը խօսի հետս, անդադար մշտելով գիս, թէև կը նայիմ իրեն։ Իր դղրդալի հագագը վայրենօրէն կը բաղխի երազանքիս, բղխելով իր ալեւոր ու ժեռուտ գլուխէն։ Դէմքը մղձաւանջի պէս ապուշ է. հայհոյութեան մը պէս խելացի. և սակայն բարեմտութեամբ կը խօսի մարդը. անհագին, խոշոր բարեմտութեամբ մը։ Երբեմն չեմ գիտեր ի՛նչ կը խօսի. գինով՝ գլուխը կը կախուի մերթ մարած սիկարին ծայրը նայելու, ուր մոլար աչքը չի կրնար յառիլ։ Ու թեւս, ծունկս մշտելով կը վերսկսի խօսիլ, երախին ու ակնարկին խոռոչը մեծաբաց, խաւարչուտ։

Ի՛նչպէս համոզիչ է այս վայրենին։ Արտայայտութեանը բրտութեամբն իր հուժկու բառերուն իմաստին դէմքը կ'առնէ. իր բառն ականջիս մէջ կը խունտայ. մատներուն բութ հպումը ծունկս կը ցուցնէ. իր անհարկու միմքը նայուածքս կը կափէ։ Իր խօսքը տառապելով, մարդը կը բռնաբարէ ուշս, և անկեղծօրէն, լիովին համոզուած եմ միշտ իր ըսածին, թէև յաճախ չեմ գիտեր, չեմ լսեր ըսածը։ Գինետունը աղմկալի է. գինետունը մարդուն կը խառնուի։ Կը ջանամ, կը տենչամ սուզիլ գաւաթիս լոյսին մէջ որ կը քաշէ, կը ծծէ նայուածքս իր շողիւնին նրբին ճառաւիղներովը։

Մարգը հօրս վրայ կը խօսի ... մեռած հօրս վրայ։

Եղերական բան մը կը բխի մարդէն։ Իր անհաւոր ծերութենէն աղէտի պէս բան մը կ'ելլէ։ Ձայնը կռանային ոյժ մ'ունի, ամեհօրէն մարդկային տրտմութեամբ մը լեցուն, կարծես պաղատագին։ Հայրս մեռաւ, մեռած է, մեռաւ իմ հայրս։ Գինովութեամբ կը լսեմ, կ'իւրացնեմ մարդուն մութ ձայնը որ մեռած հայրս կը պատմէ կոշտ, տառապեցնող ճշդութեամբ մը, և ամէն յոյզի հակամէտ երազանքս կը լեցնէ, տրտմագին, անոր ընդհատներն ու համառօտութիւնները, որոց իմաստն է։ Մարգը կ'ըսէ ինծի թէ ... — յանկարծ կ'ըսէ.

— Լուսերուն մէջը պառկի։

Երեսը կը նայիմ ապշած. գրեթէ սոսկալով։ Ի՞նչ ...։

Թշուա՛ռ, մահկանացու՝ իր խօսքին ենթադրած երազին մէջ սարսռալի մելամաղձութեամբ մը կը տոգորուի։ Կը հաւտա՛յ կարելիութեանն այն երանութեան զոր կը մաղթէ և բացատրել չկրնալուն համար թերեւս կը կարծէ թէ տխուր մեղաւոր մ'է ինքը. երկինքին անծանօթ. իր ժեռուտ ու խաւարին կերպարանէն երազ կը հոսի. օրհնութի՛ւն՝ իր հայհոյող դիմագծութենէն։ Իր բոլոր զօրեղ վայրենութիւնը կը պատկառի, կը խանդաղատի՛ լոյսէն որ գայ մահը եթերացնելու. — Իմ իմացականութիւնս անարժա՛ն է անճառ բաներու երազին. — իմ տգէտ, իմ անբարոյական դրապաշտութիւնս։ Իսկ անիկա՝ անիկա՛՝ սրտագին համոզմամբ, աղէկտուր հաւատքով մը կը կրկնէ իր խօսքը․

— Լուսերուն մէջը պառկի։

Թշուառական, հերի՛ք է․ լոյսերո՞ւն, լոյսերո՛ւն մէջը․․․։ Չե՞ս գիտեր թէ ես․․․ ես․․․

Թէ ես կը նախանձի՛մ։ Այս մարդը կրնա՞յ մտածել թէ ես կը տառապիմ Յաւերժութենէն, թէ իմ անդրատենչութիւնս կրնայ մոլեգին խռովիլ մահուան գաղտնիքէն դէպի լոյսին խորհուրդը երազուած առընչութեան մ'անծանօթէ՛ն․, թէ ես՝ տենչերու կոյտովը իմ մտքիս՝ չե՛մ հանդուրժեր կրօնքի քապալեզուին ո՛և է այլաբանութեամբը քօղարկուած տենչալի՛ իրականութեան մը յայտնութեան որ իմ նախանձայոյզ զգայնութեանս թելադրուի այսպէս․, թէ չեմ հանդուրժեր որ ծածկայուն (lat.) մէկ երազս ուրիշէ մը անտարբերօրէն, անգթօրէն բանաձեւուած վայելուչ հաւատքով մը զոր ես չունիմ զայն բանաձեւելու, արտաքնելու համար, զայն սեւեռախոհելու համար․, թէ ես կը տառապի՛մ իմաստուն կամ ապուշ այն դիւրութենէն որով այս մարդիկը կը հաւտան անչըրջագիծ՝ աղօտ, անհաստատելի չքեղութիւններու, զոր չհասկնալու վհատութիւնս անոնց գեղեցկութիւնը կը տենդոտէ՛․, թէ չըմբռնելով, չբացատրելո՛վ մահուան ու լոյսին առընչութեան հնդկային վսեմութիւնը՝ չեմ կրնար հանդարտօրէն նայիլ անոր գաղափարին՝ որ իր խոյսը, չլացքը, իր վերճեմքը կը փախչտի, անմատչելի։ Այս մարդը, առանց կարենալու երեւակայել իմ երեւոյթիս մէջ թաքուն գալարուն դրապաշտութիւնն, առանց կարենալու կասկածիլ երբեք որ ես իրականութիւնը ժխտել ուզող տեսակէտներու տաժա՛նքն յաճախ կ'զգամ՝ ու գիտեմ, անվախճան արտմութեամբ, ոգեպաշտութեան թշուառութի՛ւնն՝, այս մարդը գերեզմանին դանդիռը կը մոռնա՛յ լուսեղէն ցնորքներու մէջ, ու տատասկներուն ու հողերուն տակը ցուրտ խաւարին մէջ երկնցած հօրս մենաւոր դիակին խեղճութիւնը կը ժխտէ՝ մաղթուած, երազուած լոյսի ծուփերու մէջ, ուր ցնդին թախծալի իրականութիւններն յամր անհետացմանը մարդկային խղճի այն բոլոր անաշխարհային խըռովքներուն որ կը լեցնէին հայրս, և ծանր յայտնութեա՛նն այն ամէն բաներուն որ հօրս մէջ հոգիինն էին, լռին ու խաւարին նիւթինն էին։ Անդրագոյն երանութիւնը կրնա՛յ լո՛յսը ըլլալ ուրեմն. այսինքն ի՞նչ։ Տխմա՛ր, նեխման եղերանշո՛յլ փոսփորը չըլլա՞յ. գերեզմանէն լուսածնած, վաղանցիկ սոսկալի երանութի՛ւնն յաւերժական խաւարներուն։ Ո՞չ։ Ի՞նչ է այդ մոգական բառը որ կը ցնցէ մէջս երկբայամոլ սկեպտիկը և անոր կարծր յաւակնութիւնը կրնայ կակղել իբրև գաղջ արցունքի մը մէջ։ Հայրս, իմ եսիս անցեալը, իմ կարելիութիւնս լոյսերո՛ւն մէջ...։ Հայրս չմեռա՞ւ ուրեմն, աւա՛նակ։

Եւ խորհրդածութիւնը տխուր, ու հեգնոտ, կ'երթայ ճերմակ մահուան, ու նուագին հեծիւններուն հետ կը խարխափէ լոյսերուն մէջ։

Մոլի ումպով մը կը խմեմ գաւաթիս նշուլումը որ հոծումն է, կենսալի, ծիծաղկոտ՝ պայծառութիւններով պղտոր խռովքին տրտմութեան զոր կը հոսէ մտքիս մէջ, — որ պարպուած բիւրեղին մէջ կը մնայ սակայն, իբրև թէ մշտավառ ու անհատնում խնկութիւն մ'ըլլար, անյագենալի։ Լոյսն է, ալքոլին մէջ կիզուած, սլաքուած, ինչպէս իմացականութիւնը՝ յառետեսութեան մէջ. բարոյականը՝ թշուառութեան մէջ: Խե՛ղճ մարդիկ: Անհաւասիկ լուսածուփ, բզզուն գոլորշիին մէջ իրենց քամակը կը ծռեն չողուն բաժակներու վրայ. անոնց անողորմ ճռուողիւնին խառնելով իրենց մարդու պղտոր ձայնը, անոնց հմայական կայծին իրենց տառապած աչքը յառելով: Կը ծիծաղի՛ն, խոշոր խարխլուն ծիծաղներով և սակայն միադիքներ են, վանողի կ'արբենան: Ալքոլուտ ծուխերն առկախ՝ ցաւագին կիսադէմքերու վերև՝ նոյն մշուշին մէջ կ'երանաւէտեն անոնց և իմ մարդկութիւնս, իբրև նոյն մառախլային լուսապսակին մէջ: Եթէ ես կ'արբենամ խորհրդածութիւնը ղուարթացնելու, առնացնելու համար, չլանալու համար չեչտ լուսախուրձէ մը որ ներասքօղ խառոչներ ցայտեցնէ Պէնառի ցոլքերու հեշտալի օտարութեամբն, ու ժպիտի, ներմա՛ն ճշմարտութեամբ մը վերյօրինէ անոնց իրականութիւնը., ներաշխարհին խորերէն վիշտերու ու հրճուանքներու խառնագալար աճման ու ծաղկման մը հմայքը դիտելու համար., նշուլումներու, լուսաւոր կենսաւէտ չփոթութիւններու խաղտանքը ներզգալու, թրթռագին աւիւնով մ'արցունքներու զուարթագին ու թախծալի շողիւններ կրելու համար., կը խմե՛ն անոնք ալ՝ նոյն կենսաւէտման, ալքոլի վիճակին նոյն զեղականութեանը, սիրայնութեանը համար, արտաշխարհէն պարտասած, սպառած: Եթէ բաժակիս կայծկլտուքին թոյնը ծաղկաւէտ աւիւն մ'է իմ երեւակայութեանս մէջ, յաճախ, և կենսաւէտութեամբ ագնուացում մը՝, այս մութ մարդոց էութեան մէջ նոյն բանն է. պայծառութեան բոցեղէն բարիք մ'անոնց հոգւոյն մէջ, խոնջութեամբ վատթար. առոյգ արենորոգում մը. կարծես ազատ հայեցակէտի մը բերկրանքը՝ կենցաղէն պարտադրուող դրականութեան վերև. չարութեամբ ռամկացած իմացականութեան մէկ վաղանցիկ վերացումը՝ ներանհետ քաղցրութիւններու վերածնունդով։ Ալքոլին չողիւնը որ հոգւոյն մէջ կը ծաւալի՝ բացակայող ինքնաբեր բարոյականը, — զուարթութի՛ւնը, բնական ու դժուարացած ծանրացած վերացո՛ւմը կը փոխարինէ կենսաշահութեամբ չարացած, չարչարուած հոգւոյն մէջ։ Խըմեցէք, խմեցէք։ Ա՛հ, յարատև թշուառութեանց մէջ տխրօրէն տատամսոտ տարակոյսով մ’աղօտացած հաւատք մ’է այն։ Անոր լոյսէն վառուող ոգեւորութիւնը խմելու եկած խոնջ ու վհատ մարդը մինթէ անգիտակցաբար չի՞ խորհիր թէ իր բաժակը՝ ոգեւորութեան, կեանքի զուարթութեամբը պիտի ներողամիտ ընէ իր խիղճը՝ ամէն մարդու, ամէն յանցաւորի մէջ խորհող ու մոռցուած արդարութիւնն, իրաւունքն արթնցնելով. — բաժակը քաւութիւն չի՞ հոսեր՝ զուարթութեան զօրութիւնը հոսելով։ Ըմպելիին այս երկիւղալի թափանցկութեան համայնութիւնը մարդուն հանրէական Եսը չէ՞. այս նշոյլը տիեզերական, օրինական ինքնութեան մ’ազատութիւնը չէ՞. այս կա՛յծն՝ աստղափայլ հոծում մը մոռցուած ուրախութեանց, բնական ու զուտ կեանքի մը հրճուանքներուն։ Թող խմե՛ն։ Քաղցրութիւնը որ կը լնու զիրենք՝ անզգալաբար աղօթք, անդրատենչութիւն պիտի դառնայ. զուտ կեանքը հիացում է ամբողջ։ Ալքոլը շեշտում մ’է մարդուն մէջ. և եթէ կրնայ մարդուն մէջ անասունը քստմնել, կրնայ մանաւանդ կոչել, խնկամբառնալ հոն հրեշտակը։ Ցուղում մ'է, — տառապանք ու երանութիւն միանգամայն, — և անհունութիւնը, և Աստուած խորն է ամէն յուզման։ Ալքոլն անոր կը մղէ խեղճ մարդիկը եթէ պիտի տանի զանոնք նաև մահուան։ Կա՞յ զմարդ Աստուծոյ տանող բան մը որ զայն մահուան ալ չտանի։ Վերացումներու մէջ տժգունող միանձնէին սպառման չափ ողջակիզական է անով ինչպէս հաշիշով տոգորուող մարդուն քայքայումը։ Թող ներուին անոնք որ կը խմեն։ Եւ մանաւանդ անոնք որ ստեղծողութեան զուարթութեանը կարօտ են յաւէտ։ Կենցաղէն վեր սաւառնաթև հոգին չի կրնար տեսնել թէ ալքոլով վառուած յայտնատեսութիւնը գուցէ Էտկառ Բօէի դանդաչանքին մէջ պիտի մարի վաղը։ Պէտք է որ ստեղծող յուզմամբը խռովի անիկա. իր յղացումներուն տեսլեանն հայեցողութեամբը խաղաղելու համար։ Եւ յոյզին իբր հառաչալիր սփոփ մ'արտադրութիւնը մտածումն է, որ երբեք այնքան կենսալի չէ քան երբոր ծնի յոյզէն. ի՞նչ որ ալ այդ յոյզն ըլլայ, — իբրև յեղաշրջումներու, տարտամութեանց կորովլի արտադրողութենէն., և որ իմացականութեան մէջ կը ճառագայթէ երբ խռովքին թրթռադին ներշնչողութիւնը կ'անցնի անկէ, քանի որ մտածումը Լոյսին յետին քայքայականութիւնն է, որու վերլուծական, բազմանական ծայրայեղութիւնը կը ձգտի վերջին ու առաջին իտէանիւթական համադրոյթին, Լոյսին, — բաժակիս անյատակ կայծկլտուքին մէջէն անջրպետներուն ու ժամանակներուն մէջ ընկրկած., — Լոյսին, ինչպէս զգայարանական իմացողութիւնը քայքայականութիւնն է (déc.) դէմյանդիմանութեան. զննողութիւնը՝ տեսանողութեան, ինչպէս ղիտութիւնը՝

հաւատքին. ինչպէս ճանաչումը՝ սիրոյ: Վասնզի իմացականութեան կատարելութիւնը՝ իմացականութեան ծագումն ու վախճանը՝ դէմյանդիմանութիւնն է. տեսանողութիւնը, Հաւատք հանճարը, Սէր հանճարն է. և այս բառերը միեւնոյն նիւթին ու միեւնոյն զօրութեան այլազան ըմբռնումներն են միայն, և ուրիշ բան չեն նշանակեր, բայց միայն Եթերը, բայց մի միայն Լոյսն առ որ արարչագործութիւնը կը ձգտի և որով կը թրթռայ, կ'ապրի, է յաւիտեան:

Եւ միշտ կը յառիմ, երազակոծ, յուսահատ՝ ալքոլին լուսաշաւիղներուն որ բաժակին բիւրեղին մէջ կ'ընկրկին, կ'ընկրկին:

Եւ այս անվերջ յուսահատութիւնը չէ՞, մշտանորոգ ու անյագ տենչի այս յուսահատութիւնը որ պատրող բայց սփոփիչ երանութեամբ մը — և ինչո՞ւ պատրող — կը յառէ տեսլականի, գրկեալի, խենդի աչքս ուր որ նշոյլ մը կը փայլի: Թռանցնող կամ կառչող ցոլք մը, անշարժ, հիացական.,
— պղինձ անօթի մը շուրթին, մետաղէ բանի մը կորանքին, եզրին, անկիւնին լուսագծութիւնը., թիակին տակ, նաւառաջքին դէմ, աղբիւրին մէջ բեկբեկող նշուլումը., անտառին մէջ մգլուող շառաւիղը., կոհակի մը ծոցը դողդոջող փաղփիւնը., եկեղեցւոյն մէջ իջնող ճառագայթը., կրակին շառայլը., բիւրեղի մը մէջ ինկած ճաճանչ մը., ադամանդին պաղպաջը., այգամթե կամ իրիկնածուփ ամպի մ'ոսկեփայլիւնը., մենարանին պատուհանին լուսաղօտութիւնը., ծիածանի երանգի մը շողիւնը պրիսմակին մէջ., կաթիլի մը լուսաշիթը., հեռաւոր

լապտերի մը փչփչանքը գիշերին մէջ., Ալտեպարանին բոցը..., Ռիգելին պապղումը., մե՛ծ Սիրիուսին փողփողիւնը..., Լուսաբերին անշարժ արծաթափայլ ջահումն արշալոյսին..., ամէն ինչ որ կը փայլփլի, կը բոցավառի, կը շողալաքէ, կը կայծկլտայ, կը բռնկի՝ ամէն պայծառութիւն որ չի շլացներ աչքն ու կը թուի զմայլիլ, կը թուի սիրե՛լ՝, կը մագնիսէ, կ'ըմբռնէ, կ'ողողէ զիս. ա՛հ, ինչպէ՛ս կը յառիմ լոյսին: Աչքս կրնայ խաղալ· բայց լուսէութիւնս, հոգիս՝ արծիւի մը պէս կը նայի դեռ: Իտէնշոյլներ են անոնք, որոց յառելով կը վերլուծեմ անոնց կիտային անջրպետն ուր կը սուզիմ. որոց կայլակին մէջ կ'ընկղմիմ իբրև ներշնչման լճի մը մէջ. իբրև դէմյանդիմանական շաւիղներու մէջ. Երբայեցի քահանայապետին պէս որ խորանին ստուերին մէջ կը ներշնչուէր նուիրական լանջազարդին տասներկու գոհարներուն փայլատակումէն: Հոգիս կը ծծէ լոյսը. կը կորսուիմ լոյսին մէջ. — ստուերի հեւք, ստուերի երազ: Ամէնուն երկնայնութիւնն է ան և ամէն ինչ անոր կը ձգտի. Լոյսին:

Լոյսին, ուր կ'աքօղի խորհուրդը, իբր անհուն սփինքսի մը մշտնջենաւոր ժպիտին մէջ. և որ ճառագայթումը, զուարթութիւնը, մատուցումն է երջանիկ խորհուրդին, ու մշտաբաղձուած խաղաղութեան բնական ու իմաստասիրական տեսակէտն, ու տեսի՛լը: Վասնզի մի՛թէ անիմանալի յաւերժանիւթը, որու երկնային ընծայումն է Լոյսը՝ առաջին ու վերջին անծանօթ ձևը չէ՛ բոլոր իրերուն որ միջին ձևեր են միայն. — Արփին, ուրկէ քայքայանջատ ու անկատար՝ բղխի տիեզերքն, այլ դէպ ուր յափշտակուի անընդհատ. երանաւէտ նպատակ ամէն վիճակներու, որ խաղաղութիւն կ'երազեն միայն, ամէն կնճիռներուն որ պարզութիւնը միայն կը բաղձան, ամէն խորշոմներուն որ ժպիտը միայն ըլլալ կ'ուզեն։ Դէմյանդիմանակա՛ն Րէ ճառագայթները իսկութիւնն իսկ են արեւուն, արփային ա՛յն իսկութիւնը որ միակ Տարրն է ու միակ Զօրութիւնը, որ Գոյութիւնը կ'ըլլայ, ու զայն կը թափանցէ անընդհատ. — Զրադաշտի յաւերժասուրբ Լոյսը՝ որ կը լեցնէ Ամբաւութիւնն ու Ամէն ինչ, և ամէն բանի հիւլէկոյտը կ'անջատակցէ, ինչպէս անտարակոյս Տիեզերքի՛ն հիւլէկոյտն ուր հիւլէներն աստղերն են, — ամենակալ նիւթ՝ ամենակարող սնունդ ամենուն, ամենուն ծագումն ու գոյութիւնն, ու նպատակը, յաւերժափա՛ռ անդրանկարուած՝ Կէօթէի ոգեարին մէջ։ Անդորրը գերագոյն իմաստութեան ուր տարակոյսը չկայ, և որ վայելքն է ամէն բանի., ու անդորրը գերագոյն համասեռութեան ուր մարմնոյն այլասեռ բազմամնութեան պայքարը չկայ, ուր մարմինները կը միանան զուտ ու իսկական եղբայրութեան մը, հայրութեան մը Եսին մէջ։

Լոյսին. որով աստուածները կերպարանեցան ժամանակներուն մէջ. որու աղօթեցին թերևս «լաւագոյն» (Գօնտօռսէ) դարերն՝ երբ վիճակներու երկնահուսկ կատարելութեան. — քաղդէական գիշերներու պերճ երկնակամարին որ Տիգրիսի խաղացքին մէջ կը հոսի, ու Միջագետքի անհուն անդրհայեցութիւնը կ'ըլլայ. խունկի բլուրներու այրմա՛ն հետ վերթևող անդրհայեցութիւնը. — Միթրական աւազներու Ա՛մմոնին՝ որ Նեղոսի ջուրերուն խաղաղաւէտ բարութեան մէջ կը ցոլայ, ու Հօռոսին՝ որ Բուրգե՛րն յղացող քաղաքակրթութեան մէջ կը ցայտէ. — Զայէնտայի ծփանքներուն մէջ բեկբեկող ու Տէմավէնտի ձիւներուն մէջ պաղպաջուն որմզդական լոյս իմացականութեա՛ն՝ որ իրանեան առաքինութիւններուն մէջ կը վերլուծուի. — Տէվաներուն Ա՛դմային՝ որ Գանգէսի սրբութեան մէջ կը խորհրդափայլի ու Հիմալայաներուն ձիւնափառ գերաշխարհը կ՚օծէ. — Ապողոնին՝ որ Պինդոսի կատարէն իտէական ուղխը կը ճաճանչէ Ելլադան ու աշխարհը լուսաւորելու, թրթռացնելու. — Սինայի ամպրոպներուն փայլակի՛ն՝ որ կը վերածուի կը հմայափոխուի Մովսէսի ճակտին միտքիք կարկառներուն զո՛յգ ճառագայթին. — պայծառութեանը որ Հերմոնի վեհավայրներուն վրայ, Պաղեստինի խորհըրդածուփ լճափներուն վրայ կը սաւառնի, Յորդանանի ջուրերուն օծութեան մէջ կ՚երազէ, ու կը դիմակերպի, կը խորհրդանշանուի Աշխարհի Լոյսին մէջ, որ տեսիլի մը պէս կ՚անցնի մարդկութենէն զոր կը լուսնոտէ, կ՚ամբառնայ. — Եւ կը հոծուի, կ՚էանայ Հոգւոյն մէջ որով կ՚արբենան անոնք որոց անձնուիրութիւնն արժանի է անոր սրբութեան. — Լոյսին, որ Արեւները կը ծնի, — զոր, ա՛լ անմարդաձայն ամայութեանց մէջ, քաղաքակրթութիւններէն հեռու՝ Պաալպէքի, Ոմնի, Թեբայիտի աւերակներուն մէջ՝ տաճարներու ու գաղափարներու փլատակներու մէջտեղ դեռ կանգուն մռայլ սիւներու յայտնատեսական կոթողումները կը սեւեռախոհեն։ Եւ զո՛ր ներանձնական Եսս կը տենչայ էութեանս խորերէն, անդրեսական հանրէութեանս դարերէ՛ն ի վեր։ Այն է սնունդը, գոյութիւնը, ոյժը։ Ահա՛ ինչ որ է բանաստեղծին սնունդը. այսինքն սնունդը բոլոր կենսաւէտութեանց ու բոլոր կենսաբաղձութիւններուն, որոց ամփոփումն է Բանաստեղծը։ Լոյսը չնչել, թափանցուիլ անով.

և զայն ցոլալ, արտաշնչել. ասիկա մեծագոյն իրողութիւնն է. կենդանութիւնը: Զմայլիլն ու արտադրելը հզօրապէս թրթռալ է անով: Բոլոր զօրութիւնները միևնոյն ոյժն են. համատարած, ամենաթափանց Եթերին թրթռումը: Ամէն ինչ կը վերածուի թրթռումին ու շարժման, այսինքն սա բառին. Ձգտում (tend.): Հանճարը, ելեկտրոսանքը, հաւատքը, կամքը, սէրը, ծանրութիւնը (gravita.) բարոյականը, աղօթքը, միևնոյն ձգտումին առումները, պարագայացումներն են: Երանի՜ անոր որ սաստկապէս թրթռագին է, անդուլ թրթռուն է արփով. ահա անիկա է տեսանողը, հանճարը, դիւցազնը, սուրբը, մարտիրոսը: Մարմինները հիւլէկոյտեր են որք ուրիշ բան չեն այլ Եթերի հոծոյթներ, Եթերի եղափոխական, ձևափոխական վիճակներ: Նիւթ ըսուածը խտացած, սահմանաւորուած Արփին է. Հոգին է. և հոգին՝ սահմանազերծ, անպարագիծ Նիւթը. Նիւթին նախնաձևութիւնն ու վերջնաձևութիւնն է: Այս երկու անհուն ձևերն արարածներուն մէջ ժամանակակից են անհունազան չափերով. բոլոր էակներն այս երկու ձևերը միանգամայն կը կրեն: Երանի՜ անոնց որ կարող են զեղման, անեսականութեան, և կրնան թոյլ տալ Արփին՝ յորդակոհակ թափանցելու զիրենք. որոց մէջ հիւլէկոյտերն անօսր են, որոց հիւլեդրութիւնները լայնածիր են և ամբողջին թրթռացումը մեծ է. — վասնզի հիւլէներուն դարձդարձումը՝ թրթռացումն է մարմնոյ մը բովանդակին, ինչպէս լուսաւորներուն թաւալումը Տիեզերքին ամեհի թրթռացումն է: Հոգիացո՛ւմ, հոգիացո՛ւմ. վերադա՛րձ առաջին և վերջին ձևին: Զոյգ անհուն ձևերուն մէջտեղ մէկը կայ, անպատում էակ, որ փոխանցումն է

Նիւթէն Հոգւոյն, Նիւթին տրամութեամբը դեռ լի. Հոգւոյն երանութեամբն արդէն զեղուն. և յամրօրէն կը բարձրանայ, դէպի Նիւթազերծումը, դէպի աստիճանական, դէպի արդէն իրագործուող հոգիացումը, դէպի հոգւոյն փառքը. հետզհետէ աւելի քաղցրութիւն կ'ըլլայ, հետզհետէ աւելի Ներում, աւելի սէր կ'ըլլայ, կ'աննիւթանայ, կը վերանայ. Եօշուան է, Եօշուան է, Եօշուան է....։

* * *

ԱՄԷՆ բան լոյս պատկեր մ'է, և պատկերներու այլազանութենէն, թիւէն, ուստի մասնաւորութենէն կը տառապի հոգին որ բնականօրէն կը ձգտի լուսանիւթ ՝երանական համադրոյթի մը, ուրկէ անոնք կը բղխին կը պիտակածնին, և որու անխառն միութեան մէջ հոգին զանոնք ձուլել կը տենչայ։ Պատկերները, այլազան ու անթիւ՝, ցաւեր են հոգւոյն մէջ որովհետև իրենց մասնաւորութեամբը թերի են, ու կը դիմադրեն հոգիին, որ ընդհանուր է իսկապէս, ու իւրացնել, համայնել կը տենչայ։ Խաբէական բաղձանքներ են անոնք, և պուտտայական հրաժարումը բաղձանքներէն՝ խոյս մ'է պատկերներէն՝ — արտաշխարհէն — ու երկրաժեշտ մը՝ մենաւոր հայեցողութեամբ դէպ ի Նիրվա՛նան, կամ Պա՛տհին — մե՛ծ յղացումն ընդհանուր հոգւոյն, որ պատկերներուն՝ անոնց հրապոյրէն ծածկուող մասնաւորութեանն, անոնց անամբողջ, անզուտ, պզտիկ, մահկանացու իրականութեանը բաղխիլ կ'զգայ երբ անոնց երեւոյթէն կը հրապուրուի, երբ անոնց երեւոյթին լոյս պատկերին կը ձգտի. — արգիլուիլ, սահմանուիլ կ՚զգայ անոնց ծածկած նիւթական կերպաւորութիւնէն, — անհուն քայքայականութեան մը յայտակերպում, — և մարդ՝ համադրելու, համադրուելո՛ւ երազով լեցուն, կը բաղձայ ա՛յն գերընդհանուր ու յաւերժական էութեան որ արտաշխարհի այլակերպութեանց մէջ անփոփոխ՝ անոնց նոյնութիւնն է, օրէնքն է, — և այս բաղձանքն յագեցնել կը ջանայ կամ այս բնազգացումը գիտացնել՝ վերջնապէս ընդհանուր յղացումներու մէջ, ինչպէս համաստուածութեան, ինչպէս միաստուածութեան, — ամէն ատեններու աստուածգիտութեանց մէջ....։ Աստուածութիւն մը՝ ի՛նչ ալ կոչուի՝ Օսիրիս, Պրահմա, Բահաղ, Եհովա, Զեւս, Աստուած՝ ամէն բանի ընդհանրութիւնն է։ Այս յղացումները կը նշանակեն ո՛չ միայն նախապատճառներն՝ այլ նաև յաւերժապէս անփոփոխ էութիւնները տիեզերքի երևոյթներուն. անոնց ներասքօղ յաւիտենութիւնը. ա՛յն ընդհանրութիւնը որով ամէն բան կը մատուցուի առ հոգին որ իւրացնել միայն կը տենչայ, որովհետև խորապէս ընդհանրական է, նմա՛ն Ամէնուն, — և իմացականօրէն ըմբռնումն առաջին ու վերջին ձևն է նիւթականօրէն իւրացման։ Մարդուն մեծագոյն գիտութիւնը եղբայրութիւնն է....։ Եւ եթէ Աստուած Բարին է՝ անոր համա՛ր է որ Ամենագիտութիւնն է։ Ամբողջ արտաշխարհը ձգտումներու, երազներու քաոս մ՚է հէք իմացականութեան մէջ որ անկարող է զգայարանապէս անոնց թիւն ու նիւթը իւրացնելու և յուսահատօրէն կը նայի անոնց, քանի որ եթէ ընդհանուր է իբր էութիւն՝ մասնաւոր է սակայն իբր անհատականութիւն, մասնաւորութեան թշուառութեամբը տրտում։ Ամէն բան հեռո՛ւ է. ամէն բան տխրեցնող. որովհետեւ ամէն բանի մէջ իմ սահմանս կը տեսնեմ։ Ի՞նչ է անեզրութեան բնազդայական նշոյլը ցաւագին ու կորստական մասնաւորութեանս մէջ, իմ մշտնջենաւոր կուրութեա՛նս՝ որով չպիտի ճանչնամ, չպիտի ունենամ արտաշխարհը, քանի որ չպիտի տեսնեմ արտաշխարհի իրերուն յետին ու ճիշդ ընդհանրութիւնը, և անոր խաղաղութեան մէջ չպիտի հանգչիմ։ — Ըմբռնումի, իւրացման այս ձգտումին յագո՛ւրդն է որով միտքը կարենայ երբեք անդորրիլ ամէն բանի մասնաւորութեան՝ թիւին մէջ որ ա՛լ Ամենայնին ծաւալն եղած ըլլայ միայն., յագուրդ՝ ուր տենչերը կը դադրին, քանի որ երեւոյթները կը բացատրուին ու կը ջնջուին ա՛լ բաղձանքներ ըլլալու անկարող., և որու համատեւ, միապաղաղ ընդհանրութեան երկի՛նքը կրնայ հեշտիւ իւրացուիլ հոգիէն., — և որ թերեւս ոգեպաշտներու պատմած մահն է։ Վասնզի եթէ ոչինչ կ'իւրացուի ցորչափ ընդհանուր գաղափարով մը չի մատուցուիր, ցորչափ տեսակէտն ընդհանուր չէ՝ նոյնպէս ոչինչ տեւական է՝ ցորչափ ընդհանուր գաղափարի մը մէջ չանհետիր։ Ամէն ինչ իր մասնաւորութեամբը միայն կը մեռնի, և անմահ ըլլալու համար պէտք է ընդհանուր ըլլայ։ Ահ, կրօնքներուն նպատակն է, քրիստոնէութեան նպատակն է ընդհանրացնել զմարդ։

Մասնաւոր, զգայարանական մարդուն յղացումները՝ սահմանափակ հանրացումներ՝ չեն բաւեր մարդուն ներքին հանրականութեան զոր քիչ մը կ'սփոփեն թերեւս։ Աչքը կ'ընդնշմարէ, կը տեսլահարի միայն։ Ցորչափ զգայարանական է մարդ՝

և իրերուն մասնաւորութեան կարօտ՝ այսինքն ցորչափ ֆիզիքական պէտքեր ունի, չի կրնար տիրանալ գերագոյն ընդհանրացման, զոր զգայարանքները՝ բուն իմացողութենէն այլացած (différencié), ու անկախացած՝ կը մերժեն արդէն: Ո՞ւր է, ո՞րն է հուսկ ճշմարիտ ընդհանուրը որու պայծառութիւնը չպըղտորի՛ մարմինով մ'արգիլուած մարդուն դրական տարակոյսէն, որու փառքին դէմ չօձապտուտքի՛ թշուառութեամբ· Սիրբ Ինչուն իր տեսանողութեան աղքատութենէ՛ն գիտականացած մարդկութեան: Իրաւո՛ւնք ունին անոնք որ կ'երազեն անդրաշխարհի կեանք մը՝ Ա՝ երանութեամբը բացարձակ վայելքին որ Ամենայնին անպատրուակ տեսողութիւնն է, ճշմարիտ իմացողութիւնը. — իւրացումն է, համայնացման ենթադրած ու արտադրած ճանաչումը:

Կրօնքը, բանաստեղծութիւնը, գեղարուեստը, կ'երթան մինչև իրենց հանրացման վերացականութիւնը թանձրացնելու մասնաւոր պատկերներու մէջ, — եթէ թանձրացած մասնաւորութիւննե՛ր գիտութիւնը կը հանրացնէ գլխաւորաբար: Հանրացումներուն՝ իրաձև դիմառութիւններով վերստին նո՛ր թանձրացման մէջ կայ կորնչական, մասնաւոր մարդը, որ կ'ուզէ իրակերպել, մարմնաւորել անմարմին վերացականութիւնն ընդհանուր գաղափարներու: Զգայարանքներու մարդը պէտք է պատկերացնէ՝ զգայարանական ընէ ինչ որ իմանալի է, և անշրջագիծ. զայն մատչելի դարձնէ իր արտաքնութեան (մարմնաւորութեան) և ինչպէս Կրօնքը՝ Գեղարուեստներն ու Բանաստեղծութիւնն ալ խորհրդանշանական են այսպէս, ամէն ժամանակներու, ամէն դպրոցներու իսկ մէջ, և իրենց իմաստասիրական արժէքը համեմատութիւնն է որով իրենց ստեղծումներն ըլլան այնքա՛ն մասնաւոր իրենց երեւոյթով՝ որքան իրենց իմաստով յարաբերաբար ընդհանուր․ զգայարանականութեամբ այնքա՛ն մարդկային՝ որքան ոգեկանութեամբ յարաբերաբար տիեզերական, աստուածային։

Հանրացնող մտքին անդրհայեցութիւնն, այսպէս, որ կը թափանցէ արտաշխարհի կերպարաններն ու կ'անրջաստեղծէ զանոնք իրենց ենթակայական իմաստին, ընդհանրութեան մէջ՝, անմատչելի, անիւրանալի իրականութեանց հանդէպ հոգւոյն իւրացնելու խորին իղձն է, որու հզօր յայտակերպութիւնը, որու խանդավառութիւնն է ամէն ժամանակներու գաղափարի թէ կիրքի միստիքականութիւնը։ Ո՛հ, ո՛չ, անսամանական չըլլալուն համար կարելի չէ՛ ըսել անոր մասին ինչ որ Նիցչէ հանդիպած եմ թէ կ'ըսէ Քրիստոնէութեան նկատմամբ որ այդ միստիքականութեան մէկ բանաձեւումն ու թերեւս կատարելութիւնն է. — «Հիւանդագին» վիճակ մը չէ այն, երբոր ապաքինում մը, առողջացում մ'է Եսէն։ Եւ յետոյ ամէն վիճակ կրնայ բնականոն ըլլալ։ Զգայարանքներու դրապաշտ գործունէութիւնը չի բաւեր գիտակցութեան․ փորձին սահմանափակումը չի գոհացներ մտքին դէմյանդիմանութիւնը, և մարդ խորհրդածել սորվելէ առաջ կը զգայ։

Եթէ անդրհայեցութիւնն իրականութիւնները կը տեսնէ անիրական, ու խիստ յաճախ չա՛տ ենթակայապէս ընդհանուր յղացքներու մէջ, խորհրդանշականութիւնը որ անոր գործնականացումն է, կարելի է ըսել ծէսը՝ զանոնք կը մարմնաւորէ մասնաձև, իրաձև ստեղծումներու մէջ կամ նոյն իսկ ա՛յն իրերուն՝ որոնց պատրուակին կը կարծէր թափանցած ըլլալ: Եթէ առաջինը երեւակայական կամ բնազանցական վերլուծում մ'է իրապատկերին՝ խորհրդանշականութիւնը անոր գաղափարին մէկ համադրութիւնն է՝ պայմանադրական պատկերի մը, կամ նոյն իսկ իրապատկերին մէջ: Բանաստեղծին անդրհայեցութիւնն իրապատկերը վերլուծելով կ'արտադրէ հոյլ մը ենթակայօրէն ընդհանուր մտածումներու, (եթէ ո՛չ տիեզերապէս կամ առարկայապէս ընդհանուր, վասնզի այն ատեն բանաստեղծը կը շփոթուէր տեսանողին հետ, թէպէտ աւելի կամ նուազ՝ բանաստեղծը նախահոմերեան վաղէ մ'է ներքնապէս,) որոց ձեւային ամփոփումն ու մանաւորումն էր այն իրապատկերը, թէեւ դրապէս թերեւս անոնց առիթն էր միայն, որուն՝ արտաշխարհային վայրկեանն ու մանաւանդ բանաստեղծին հոգեկան րոպէն միջավայր ու պայման եղած ըլլար:

Կրօնքներն ու Գեղարուեստները խորհրդանշականութիւններ են. աւելի կամ նուազ կատարելագործեալ աւելորդապաշտութիւններ: Եգեան Ծովին մանիշակագոյն տեսիլներուն մէջ, հնդկական անտառներու, սկանտինաւեան թանձրամայրիներուն մէջ հետակորոյս են աստուածները. և բանաստեղծին տեսողութիւնը՝ փոխանակ անոնց ուժգին ուրուապատկերին (silh.) տիեզերական ձգտումներու թրթիռ մը կը փնտռէ տիեզերքի տեսիլներուն մէջ: Ամէն բան աստուած մ'էր. ամէն բան աստուածային է միշտ: Բանաստեղծութիւնը՝ բնազանցութենէ անխառն իսկ նկատելով՝ միշտ հոգեդաւանութիւն մը, մարդակերպութիւն մ'է, ինչպէս հիներուն մարդակերպութիւնն անոնց մէկ մեծ բանաստեղծութիւնն էր։ Մարդը փոխանցում մ՚է ձեւէն դէպի իմաստը, տեսիլէն դէպի խորհուրդը, Թիւէն դէպի Անհունը, Իրականութենէն դէպի Գաղափարը։ Իմաստասէրին բառով՝ ցո՛լք արտաշխարհին՝ միտքը կը ձգտի անկախամէտ ու հզօր՝ անկէ հմայափոխուելու գաղափարական, իմաստային տիեզերքի մը. Ներաշխարհին կատարելութիւնը որ հնար ըլլայ երբեք, և որ սակայն ուրիշ բան չի կրնար ըլլալ վերջապէս՝ քան համայնէն իւրացուելու յուսահատօրէն համեստ, պուտային իղձ մը, և որ կրնայ վերջ ի վերջոյ ըսել տալ Անհունին առջև կեցող մարդուն. Եթէ դուն չեկար ինծի՝ ե՛ս ահա քեզի կուգամ, — էտնային վիհը նետուող փիլիսոփային պէս, — եթէ ո՛չ, գուցէ, յիմարութիւնը . . . ։

Եւ եթէ խորհրդապատկերները ցաւագին եղանակներ են արտաքին մասնաւորութեանց ետև թաքուն ընդհանրութիւններ իւրացնելու, տրամութեան աղբիւրներ են զգայարանքներուն առջև որ կը մերժեն զանոնք. վերացող հոգւոյն մէջ սքօղուած դրականութեան որ խորհրդապատկերներու յօրինուածին կապերը կը լուծէ, որ իրերը կը տեսնէ ինչպէս են ընդհանրապէս։ Մտքին ամէն գործերուն մէջ նիւթական մարդը կայ։ Եթէ սողը սաղմնաբար թռիչ կը պարունակէ՝ նախկին սողը թռիչքին մէջ անհետ չէ՛, և կեանքը դրական է յաւէտ։ Այն ատեն… այն ատեն պէտք չէ՞ խենդ ըլլալ միայն, խենդութեան տխուր ազատութեան հասած ըլլալ, հաւատալու համար ներաստեղծուած տեսիլին շրջապատող, ներկայ իրականութեան։

Եւ արդէն, եթէ բանաստեղծին, արուեստագէտին խորհրդապատկերը, կրօնաւորին խորհրդանշանը, ռամիկին բժժանքը, ինչպէս նաև գիտունին տիպարը, կամ տեսակը, գաղափարներու մատչելի հոծոյթներ են՝, խենդին մտապատկերը նոյն բանն է։ Վասնզի խորհրդանշականութիւնը որ մըտքին պայմանն է, քանի որ լեզու մը անհրաժեշտ է մտքին՝, — պայմանն է նաև խենդութեան . . .։

Ամենէն աւելի ազատ ու անձնական խորհրդապաշտն է Խենդը։ Ամենէն աւելի, որովհետև սանձարձակօրէն կ'իւրակերտէ արտաշխարհն ու կ'ընդխառնուի անոր։ Իր տեսած կամ մտածած պատկերներուն մէջ երևակայութիւնն անհուն բաժին մ'ունի. իր տեսածը կ'երևակայէ ան. և իր երևակայածը կը տեսնէ։ Եւ գուցէ, եթէ բնօրէն (norm.) իմացականութեանց մէջ խորհրդանշականութիւնը մտքին մէկ պէտքն է մանաւանդ՝ խենդին մէջ իմացականութեան բնութիւնն է այն։ Իր քայքայուն ու գերազանցօրէն անկապ, կամ խօլօրէն յօդակազմուած միտքը չի ղեկուիր ա՛լ յիշողութենէն որ խանգարուած է յօդերու քակտումով, որովհետև մանաւանդ ա՛յն ըմբռնողութենէն որ առողջ մըտքին բոլոր տարասեռութիւնները կը կեդրոնաձգէ, այն ներքին միութենէն որ ամբողջ բնօրէն իմացականութիւնը ներդաշնակութիւն մը կ'ընէ, և որ Գիտակցութիւնն է., իր միտքը հանգիտութեանց, նմանութիւններու, յանկարծական պատկերներու դիպուածայնութեամբը կը վարուի՝ ու ազատ է այն չափերէն որոցմով մարդ արտաշխարհէն անջատ կը մնայ, և որոցմով իրականութեան ու տեսիլներուն համեմատութիւնը գիտէ։ Խենդը՝ արտաշխարհն ու իր իսկ մտապատկերները կը տեսնէ սովրուած տեսակէտներէ գուցէ երանաւէտ անկախութեամբ մը։ Ո՞ւր կը վերջանայ արտաշխարհը, և ո՞ւր իր միտքը կ'սկսի. միթէ գիտէ՞ ատիկա. միթէ ատիկա հո՞գն է իրեն։ Իր տեսիլներն իրականութիւններ կը թուին. տեսիլներու պէս կ'իւրաստեղծէ իրականութիւնները, որովհետև անոնց անձնական ու տարօրէն իմաստներ կ'ընծայէ։ Իր ընդհանուր տրամադրութիւնը, իր հիւանդութեան պատճառը, իր վայրկեանները կը վարեն այդ իմաստները, որ կը զայրացնեն զինքը կամ կը ծիծաղեցնեն։ Ա՛հ. ի՛նչպէս կը խնդայ և ինչպէս ազատ կ'երևայ։ Կարծես ժպտիլը, խնդալը յատուկ ըլլար խենդին։ Աստուած, որ արդարութիւնն է, և արդարութիւնը տրամաբանութիւնն է միայն՝ խաղաղութիւնը իմաստունին կուտայ և ժպիտը՝ խենդին։

Բայց ես չեմ գիտեր ինչու կը սիրեմ խենդը։ Կ'արգահատի՞մ անոր թշուառութեանը — վասնզի թշուառութիւն մ'է այնքա՛ն ծիծանուտ, այնքան բազմակեդրոն, այնքան զուրկ ըլլալն այն հաստատ և անորակելի առանցքէն որ նեցուկն է բնօրէն մտքին, ու անոր կանոնաւորութեան հանդարտութիւնը՝, քաղցրութիւնը կ'արտադրէ։ Եւ կամ կը հետաքրքրուի՞մ անով իբրև տարօրէն էակով մը որ առանձնաշնորհն ունենայ այլապէս տեսնելու ծանօթ արտաշխարհը. որ տարբեր, անհնարին նշանակութիւններ զգայ անոր երևոյթներուն մէջ, և իր ըմբռնումներուն համաձայն ապրի առանց ամօթի, պարտադրուած կանոններէ, վարմունքներէ զերծ։ Իր մտապատկերներուն անկախութիւնն իր կենցաղին ազատութիւնը կ'արտադրէ, թէև ինքը չզգա՛յ ո՛չ անգիտակցութեան երանաւէտութիւնը, ո՛չ ազատութեան երջանկութիւնը։ Իր տեսողութեան տարականոն կերպով, իր մտածումներուն դէմյանդիմանական հանգամանքով մերթ ճշմարտութեան կը հանդիպի որու կը հաւտայ առանց զայն գնահատել կարենալու, — եթէ սո՛ւտը մանաւանդ կը բնակաւորէ իր իմացականութիւնն ու կը չփոթի հոն ճշմարտին հետ։ Ընտանի աշխարհէն իր զերծման մէջ՝ ահա ներշնչուած խօսքեր կ'արտասանէ որ կը խորհրդաւորեն իր արտառոցութիւնն, ու իր խենդութիւնն ակնածելի, նուիրական կ'ընեն. որ զԱստուած կ'զգացունեն իր կերպարանքին մէջ մեհենագրոշմուած։ Կը թուի ըլլալ այն տեսանողներէն որք Անեզրութեան հետ ներդաշնակ ըլլալով անոր մէջ ազատ են. որոց տարամարդկային ընթացքը կը հաւաստացուի Անեզրութեան հետ ընտանութեան մը հետեւանքն, յայտակերպումը։ Անհունին հետ կը թուի հաղորդակցի՛լ. ուստի նուիրական է մոգի մը պէս. առանց դադրելու կարեկցելի ըլլալէ, ինչպէս մարտիրոս մը։ Ո՛հ. կարծես արեւելցիին յարգանքն ունիմ ես անոր նկատմամբ....։

Բանի մը, պարապին կը նայի ու կը մտմտայ խենդը յաճախ։ Ես ալ իրեն կը նայիմ մի եւ նոյն կերպով. ա՜հ. թերեւս մի եւ նոյն կերպո՛վ։ Եթէ իմ տեսածս խենդ մ'է՝ անոր տեսածն է խենդէ մը տեսնուած բան մը. խենդի բացատրութիւն մը։ Եթէ իմս իր խորհուրդն է միայն որ զիս կը հմայէ, կը յուզէ, կը հիացնէ, անոր տեսածն իր վերլուծումն է։ Իր այլատես ուշադրութեան նախանձելի յառումով ի՞նչ այլանդակ ու թերեւս նորօրինապէս խորին հանգամանք կը յղանայ արտաշխարհին մէջ. իր մտապատկերներուն խօլանկարմանց միջեւ ի՛նչ հանճարեղ ազերմներ կը դիտէ. իր ազատ երեւակայութիւնն ի՞նչ հաշշային խառնուրդներ կը ցնորակերտէ իր աչքին։ Ի զուր կը նայիմ իր նայուածքին. իմ հասարակ աչքերս անոր իրազանցական տեսիլները չեն տեսներ. անոնց անհեթեթ վիպականութիւնն, անոնց ճշմարիտ քայքայականութիւնը չեն կրնար վայելել։ Ի զուր կը հարցաքննեմ զինքը. ոչ իսկ կը լսէ զիս. և մերթ, եթէ սկսի իր պատասխանը՝ չի կրնար զայն վերջացնել։ Եթէ յանկարծ ուշադրութիւն և յիշողութիւն տրուէին իրեն՝ հանճարի կը փոխուէր խենդը։ Եւ ես կը յամառիմ, սեւեռած իրեն, սպասելու իր մոլար, իր ցնորական իմացականութեան մէջ երբեմն ցայտող նշուլումներուն, պշրանքներուն հմայքին. իր՝ կամեցողութեան, ուշադրութեան, ամփոփման անկարող մտքին մէջ նմանութեամբ կամ համասեռութեամբ զիրար ձգող գաղափարներու յանկարծական հանճարեղութեան հրապոյրին. իր խորհրդածութիւններուն ներշնչական վիճակի անգիտակից, անեսական կատարելութեանց, յարատև կեդրոնազրկութեան մը եղկելի շաղփաղփումներուն մէջ ծագած, վաղանցիկ։

Կը թուի ինծի թէ խենդութիւնը, կեանքի տեսակէտէ մը նայելով, —տեսակէտ՝ ուր բոլոր գեղագիտական տեսակէտները կը ձուլուին, կը կորսուին, — կենսական ուժի ապակեդրոնացում մ՚է։ Յիշողութիւնը, գիտակցութիւնը, կամեցողութիւնը, Եսը, բաներ՝ որ թոյլ ու քայքայուն են խենդին մէջ, պարզապէս յայտակերպումներն են կեդրոնաձիգ զօրութեան մը որ կենսական ուժն է, անշուշտ ուղեղին անորոշ ու խորհրդաւոր ներքին մէջ հոծուած, և որ մայր կեդրոն մ'ու առանցք մ'է գաղափարներու մօտաւորապէս մոլորակային գրութեանց թաւալակոծ բովանդակի մը, որ հոգեկան ու մտային տրամադրութեանց պարբերականութիւնը կը ծնի։ Հիացմամբ կ'զգամ թէ միգամած մը, տիեզերք մ'է միտքը, ինչպէս Տիեզերքն եթէ թերևս կեդրոն մը չունի՝ ոչ թէ անհուն հանճար մը, այլ գուցէ անհուն խենդութիւն մ'է։ Մտքին մէջ երկրորդական դրութիւններու գերակշռութիւն մը, ինչ ինչ մտապատկերներու գերաճմամբ ու կենսաւէտմամբ, պիտի տրամադրէր կեդրոնական ուժին նուազումը, քայքայումն ի նպաստ այդ մասնաւոր կեդրոններուն, որք, ա՛լ տարակշիռ (déséquil.)՝, յարաբերական անկախութեամբ մը պիտի իւրագրաւէին կենսականութիւնը, Եսը, և սևեռախոհանքներ, ու անիմաստ որովհետև բնօրէն Եսի գաղափարին, ինքնապահութեան գաղափարին հետ անհաշտ գործեր պիտի թելադրէին խենդին, — և որք, արտուզօրէն և տարակշռօրէն բորբոքած այդ մտապատկերները, թէև ատեն մը պիտի շարունակէին նախաստաց զօրութեամբ մը վառել ու կենդանացնել իրենց ոլորտները՝ բայց պիտի սպառէին աստիճանաբար, քանի որ կեդրոնական կենսական աղբիւրը փճացած պիտի ըլլար․ — ինչպէս նաև պիտի ջնջուէին, կամ տկարանային, եթէ Եսը բովանդակին անհամեմատ կերպով զարգանար և ըլլար մեծաբաղձութեան Եսը։ Խենդը որ այս քայքայանկախ վիճակը կը ներկայացնէ ուրիշ բան չէ այլ հանճարին ինկած ձևը․ հանճարին կեղծը։ Այս երկու մտային դրութիւններն, ինչպէս ըսուած է կարծեմ, մեծապէս նման են իրարու, ըստ արտաքին երևոյթին, կեդրոնական իրողութիւնն ի բաց առնելով։ Այն ստուգութիւնը թէ հանճարին և խենդութեան սահմանները շփոթ են, իրողութիւն մ'է մտքի ուրիշ աստիճաններու ալ համար. քանի որ տրամաբանական շեմա մը կարելի է գծել շրջանակով մը որ սկսի օրինակի համար մտային խոնարհագոյն աստիճանէն, ապշութենէն, և դառնայ աւարտի ապշութեան մէջ՝ անցնելով բնօրէն մտքէն, յետոյ հանճարէն, յետոյ խենդութենէն, ներկայացնելով իմացականութեան աստիճաններու այն բնական կարգը՝ ուրկէ կարծեմ թէ կ'անցնին արդէն մարդիկ, մանկութենէն մինչև զառամութիւն՝, այդ հանգրուաններուն մէջ խիստ զանազան չափերով կանգ առնելով։ Այնպէս որ իւրաքանչիւր վիճակ իր երկու մօտաւորագոյն դրացիներուն միջինն է, անոնց խառնուրդն ըլլալով։ Հանճարն, այսպէս, կը խառնուի խենդութեան այնքան որքան բնօրէն մտքին, որ իր կարգին այնքան դրացի է հանճարին սեպհավայրին՝ որքան ապշութեան բաժնին հետ։ Այս կերպով հանճարին բաղդատութիւնը նոյնքան կարևոր կամ բնական է հասարակ մտքերու հետ որոնցմէ կը հեռանայ՝ որչափ խենդութեան հետ՝ որուն կը ձգտի։ Չեմ գիտեր ինչ որ մարդաբանները կ'ըսեն նկատմամբ հանճարին և խենդութեան մէջ տիրող տարբերութեան, բայց կարծեմ թէ անհեզ տարբերութիւն մ'է այն։ Վասնզի խենդին կը պակսի կեդրոնաձիգ ու կենդանարար ա՛յն ույժը որ իմացական տարրերու ահագին այլազանութիւն մը ներդաշնակութիւն կ'ընէ՝ անոր խորին միութիւնն ըլլալով, և որ, կարելի է ըսել թէ Ես կոչուելէ դադրելով կրնայ Անեզրութիւնը կոչուիլ։ Եւ սակայն ոչ ոք, կարծեմ, հանճարի աստիճաններու այս գերագոյն միջնակէտը ներկայացուց քան Անիկա. Ան ... — Նորէ՛ն ...։

Բոլոր անոնք որ անցան այդ կէտը դէպի անկում՝ անո՛նք, աւաղ, մատչելի են մարդկութեան. այն բարձրութիւնը պտոյտ կուտայ մարդուն. սոսկալի բա՜ն. որպէս զի միտք մ'իր հանճար տայ՝ պէտք է որ հասած ըլլայ դեռ հոյապանծ բարձրակէտին, կամ արդէն հակի՛ տխուր զառիվայրին վրայ. վասնզի լեգէոններ, լեգէոննե՛ր կարողութիւն չունին երկարօրէն յամելու հոն. և ահա Լուկրետիոսն են, Սուիֆթը, Բասքալն են, Տը Նէռվալը, Մոբասանը, Պոտլէռը, Նիցչէն կամ Ռուսօն։ Ա՛հ. երկարօրէն կը նայիմ խենդերուն. կը խոնարհիմ այն թիւր, տարականոն բանին առջև որ անոնց դիմագծութիւնը կ'որոշէ, որ գուցէ նախապաշարում մ'է, իմ նախանձաւորութեանս մէկ տեսլահար երևակայութիւնը, և որ սակայն իրենց աղէտին սևադրոշմն է, իրենց ազատութեան նիշը, իրենց անդրաշխարհի ցոլքն է, իրենց ընտրեալի սպին, իրենց ներքայքայման արտաքին նուրբ ու ահաւոր ծերպը. իրենց խորհուրդին կնիքը՝ որու առջև կը խոնարհիմ, արաբի՛ ողջոյնով։ Մտքիս մէջ խենդի կերպարաններ կան, որ կը նային, կը ժպտին, կը զայրանան, ու կը նային, կը նայի՛ն։ Ընդերկար սուզուած եմ իրենց լռութեանն, իրենց թշուառութեանը հայեցողութեան մէջ. ձգտելով, իրենց աւերին մէջէն՝ այն գէթ խուսափուկ հանճարեղութեան, մեծ վշտի մը ցունցին տակ հաւանաբար ծայրագոյն ու հուսկ կենսաւէտութեամբ մ'արտադրուած. և ընդհուպ դէպի խենդութիւն զառածած ու քայքայած — որքան իրենց խօլ ու միայնակ երևակայութեան տխուր հանճարին —, թերե՛ւս վասնզի կրցած չեն տանիլ այն վայրկեանին անհագնութեան. ինչպէս այն մեծանուն հոյլը յիմարացած հանճարներուն, որ աստիճանական կամ յանկարծական անհաւասարակշռութեամբ մը տատանած իմացականութեան մը բեռին կրցած չեն տանիլ, տմոյն ատլաննե՛ր. և անոնց հոյակապ փլատակին տակ անէացած են — դիւցազնական հոգիներ, խուլ հսկայամարտի մը մէջ իրենց աստուածայնութենէն տապալած:

Մին այն հասարակ խենդերէն որ յիշողութեանս մէջ կը նկարուին յաճախ, տարտամօրէն ու թախծօրէն լուսապսակուած՝, լռասէր մարդ մ՚էր, որ վերջապէս կապուեցաւ ինծի, հէ՛ք մարդ, ստրկային բարեկամութեամբ մը, — Նաև այն պանդուխտ բարեսիրտ երիտասարդին որ իր չահած քիչ մը դրամէն բաժին կը հանէր, տարօրինակ, անհեռատես վեհանձնութեամբ, աղքատ խենդը կերակրելու: Ասդին անդին, մենաւոր, այրելով կէսօրուան արեւէն, խենդը կը դեգերէր ժամերով, աչքը գետնին: Յանկարծ կը ծռէր, և երբ նորէն կանգնէր՝ ձեռքին մէջ բան մը կար: Ոչինչ բան մը, որ փայլուն էր, կամ դունագեղ, կամ ձեւաւոր, որկարեւոր երեւոյթ մ՚ունէր, և պահ մը կը կարծէիր թէ կրնար բանի մը ծառայել, բայց անողոքելի կերպով անօգուտ ոչնչութիւն մ՚էր. աղտոտ, երբեմն փայլուն կոճակ մը, համրիչի հատ մը, խեցիի մը փշուրը, խիճ մը, — որու կը նայէր սակայն խենդը, մտածելով: Յետոյ բաճկոնին վերի գրպանին մէջը կը պահէր զայն, անանուն իրը, որ բան մ՚էր հոն, թախծալի գրպանին մէջ, և կը շարունակէր դեգերիլ, գետինը նայելով, աւազին, աւլուքի կոյտերու զոր կը գտնէր, որոց չուրջը կը կենար, աղբիւսի այն խամրած, չքացած տուարկաններուն որ կը ժողխէին, հոն, անկիւնները․ որ լքուն չողիւնով կը բեկանչուլէին, կը խեցեփայլէին, կը վառէին, ու կը դիզուէին, ու կը չորնային արևին մէջ․ — գետինը նետուած անօգուտ ու պզտիկ բաներու, այն մանր մունր, գօս, ժանգոտ ոչնչութիւններուն որոցմով խառնուած է գետնին մակերեսը։ Գիտէի իր հնասէրի անցեալ ճաշակը, որուն հիւանդութիւնը, զառածումն էր այժմ այդ հետաքրքրութիւնը․, որքան փշուրներու, բեկորներու, քայքայուն բաներու այդ խուզարկութիւնը գործացումն էր իր քայքայուն մտքին, իր ա՛լ մանրամասնութիւններ, անկախ մասնաւորութիւններ միայն տեսնող անկապ իմացականութեան։ Ի՞նչ խռովչաւոր կարևորութիւն, ի՞նչ գլխիվայր, ծուռումուռ նշանակութիւն կը նշմարէր, չիլ դէմյանդիմանութեամբ մը, իր մատներուն մէջ առկայծող աղբիւսի տխուր առարկային մէջ․ ո՛վ գիտէ։ Կը թափառէ՛ր, ինչպէս կը նայէր, երբ նստած բլլար քովս, տեղ մը։ Եւ արևին տակ իր յամր յածումը կը տեսնուէր տակաւին։ Պարոն Դէօրգ էր անունը․ պարո՛ն․ նիւթապէս անժառանգներուն յատկացուած տիտղո՛սը, հաւասարապէս մտքի անժառանգներուն ալ յարմար դատուած, իբրև թէ այդ բառը ներյատուկ պատշաճութիւն մ'ունենար թշուառներուն։ — Ախպար բառին պար վանկը չէ՞ որ անոր մէջ անգութ արգահատանք մը կը դնէ արդեօք։ Կը յիշեմ իր հէք յառումներն երբ երազուն կը մնար․ իր երկբայաղօտ, հանճարեղ, խենդի ժպիտը, իր անչափելի ձանձրավիշտի՛ն մէջ երևցած, որ յանկարծ կը պղտորէր, կը պայթէր արբշիռ ծիծաղներով, սանձարձակ թախծալի քրքիջներով՝ զոր իսկոյն ամօթահար կը ջանար զսպել, առանց կարենալու խնդալէ դադրիլ, և որոց խաբեբայութիւնը կ՚ուզէր ջնջել, խղդել իր տրտմութեան մեծ իրականութեանը մէջ., յետոյ իր բացարձակ դատարկապորտութեան դանդաղ քայլը որով կը քալէր կ՚երթար աննպատակ., իր անօգտակարութիւնը, որ իր տնանկ, անտէրունջ մարդուսպասումներուն մէջ կ՚երևար անողոք., Եգիպտոսի արևէն այրած ու ցաւագին կերպարանովը արտայայտուող տառապանքը, երբ իր ընդհատ, հաշշակերի գիտակցութեան աղօտ լոյսին մէջ թանձրօրէն սևանկարուած թշուառութիւնը կ՚զգար., յետոյ, իր ահաւոր զայրոյթները, առաւօտէն ի վեր պատրաստուող յանկարծական կատաղութիւնները հրատապ օդերուն. անլուր ու տառապեցնող կատաղութիւններ, զոր մենաւոր տեղեր կ՚երթար ոռնալու, զոր կ՚ելլէր կ՚երթար պոռալու, փրփրալու, մոլեգնօրէն հաչելու, ցաւատանջ հայհոյչներու հեղեղումներով. կեդրոնացման, — լոյսէն, արևէն գերագրգռուած կենսականութեամբ մը՝ Եսի, գիտակցութեան, արժանապատուութեան կեդրոնացման ծայրայեղութիւններ, փոխարէն ու համեմատակա՛ն՝ նախորդ եսացրման մը, և յառաջիկայ պրկատում մը, ինքնակորուստ մը տրամադրող., մեծաբաղձային մոլեգնութիւններ ա՛յնքան յիմարական որքան էին նախորդ ստրկային համեստութիւնները, լռին, ամօթահար, — կծկման ու ծաւալման կենսական հանդարտ շարժումին հեռաւոր մէկ խօլանկար չափազանցութիւնը, որով իր հոգին անկարող էր միջին ու բնօրէն կենդանութիւն մը տրոփելու։ Յետոյ, իմ բարեկամութի՛ւնս. որ խորին յարակցութեանց արտաքնումն ու նշանն էր.,

— և հարցումները զոր յաճախ կ՚ընէի իրեն, իր քաոսին մէկ զգայութիւնը որոշակի ունենալու, իր հոգւոյն թափանցել փորձելու համար., ուշադրութիւնս իր ընդհատ պարբերութիւններուն, իր մերթ այնքա՜ն հիակազմ ֆռազներուն, իր բառին՝, որ կ՚զգայի թէ խիտ էր ու խորունկ երբեմն, թէ ահագին բաներ կը ծածկէր ինչպէս գիտունի մը, փիլիսոփայի մը բառը, — տրամաբանական ու գիտակից համադրոյթ գաղափարներու, — և ինչպէս հաշիշով արբշիռ մարդու մը բա՜ռն, անլուր հոծութիւն դէմյանդիմանական գաղափար—տեսիլներու, — և լռասէր խենդը ասոր համա՛ր քանի մը բառ ունէր միայն։ Եւ տարտամօրէն կը վերզգամ մեր յարակցութիւններէն արտադրուող այն խռովքները որք կը սրսփային լուռ ուշադրութեանս մէջ որ պիրկ ու թրթռական երեւակայութիւն մ՚էր., մանաւանդ խորհրդամոլ, դիւաստուածապաշտ երեւակայութիւնն այն ուշադրութեանս զոր խենդը հարկադրեց ինծի, անտեղեա՜կ իմ սարսուռներէս, փոթորկալի ու գաղջ գիշեր մը...։ Հովը դիւահար արմաւենիներուն մէջ կը սօսափէր, անհատնում. տարօրէն լուսնագիշերին բարձունքէն փեռեկտեալ ամպեր կը սուրային. արմաւենիները կը տատանէին, հերարձակ։ Եկեղեցւոյն մեծ, ամայի պա՛րտէզին մէջ կեցած էինք, ան, և ես. ու անհատնում սօսաւիւններուն տակ, խենդը կը խօսէր ինծի, անսովոր կերպով կանգնած, ուղղաբերձ, լուսնին դալուկին մէջ կերպարանքը տարտամօրէն խոլաժպիտ, մութ ու խորին, երեւակայութիւնն անցեալի անկապ յիշատակներու խորը մոլորած, ու բազուկը մերթ հանդարտօրէն կարկառելով մրրկալի գիշերին մէջ։

Ա՛հ, այլեւս կը խօսէր հեռու, կրցածին չափ երկարօրէն, և ես հաճոյքը կ՚ունենայի տեսնելու իր ինքներկբայող, հիւանդ արժանապատուութեան ուղղաքամակ ու հանդարտ վերերեւումն, երբ կ՚զգար որ մէկը կը սիրէր, կը յարգէր, չէր քամահրէր զինքը., երբոր կ՚սկսէր, վաղանցիկ հաւատքով մը դեռ արժանի նկատել ինքզինքը մարդկութեան։ Ինչպէս հաճոյք կ՚զգայի՜, երբ նշմարէի յարգանքիս, բարեկամութեանս բժշկողութիւնը, որ սակայն կրնար յարատեւութեամբ աճիլ, ՚նշանակելի դառնալ, — իմ սիրոյս յարատեւութեամբը որով շարունակէի դրդել անուղղակի իր արժանապատուութիւնը՝ կեդրոնանալ, կեդրոնանալ, զօրանալ, վերստին իւրագրաւել իր ցրուած ոյժը, և ձգտիլ հին միութիւնը, հին նեցուկը դառնալու իր քայքայուն, թափառական մտքին՝ եթէ՛ զինքն ընդերկար և կանոնաւորապէս սիրելու չափ վեհանձն եղած ըլլայի., եթէ իմ յարգանքիս կանոնին (régime) ենթարկէի իր թշուառութիւնը. — Թէև արդէն մեկնեցաւ ան օր մը հոնկէ, ուրիշ քաղաք մը երթալու, ուր երկար ատեն փափաքեր էր որ ղրկուի, չեմ գիտեր ինչ տեսակ յոյսերով՝ որք այն քաղաքին անունը կրկնել կուտային իրեն, իր հոն երթալու անկարողութեան հայրենախտային տրտմութեամբը. — մեկնեցաւ, կարելի եղա՛ւ իրեն մեկնիլ, այն առտուն, երբ շտապելով գնաց, թշուառը, զինքը շոգենաւը տանողներուն ետեւէն հասնելու, լօդիկին քղանցքը ծփուն, իր երկար ատեն չգործածած ֆէսը, ճմրթկուած՝ գլխուն գագաթը, — գրեթէ սարսափահա՛ր, անորակելի ճամբորդը...։

Գիշերները երբեմն գացած եմ մեր թաղին մէկ

գռեհին ծայրը գտնուող տնակի մը փակ դուռին առջև հակելու, մտիկ ընելու համար այն միակ ձայնը, բրդոտ, անհունչ, ու գահավէժ, որ անոր ետևէն կը լսուի, ուշ ատեն, ամայի գիշերին մէջ։

Խրճիթը, առանց ոև է պատուհանի, գրեթէ միշտ գոց միակ դուռով մը մէջտեղը՝, առաջին ու վերջին քովընտի նայուածքով մը հոն նայող անցորդէն տախտակորմ մը կը կարծուի. Թէև Թաղեցիները գիտեն թէ ինչ է այն։ Ցած տանիքը, որու ետևէն բարձրացած քանի մը ծառեր կը տեսնուին՝ կը գուշակուի փտած քիւին կղմինտրաշարքէն։ Տնակը ետ կքած է. և այս ընկրկումով, ու լուսամուտի չգոյութեամբ ու գոց դուռով զոր ցորեկին, առկախ կողպէքի (cad.) մը պատկառելի ու ծաղրական բացարձակութիւնը կը նուիրագործէ՝ — տնակը կը խուսափի ուշադրութենէ, փողոցէն, Թաղէն կը խուսափի, վայրենօրէն ծածկամիտ ու համր։ Իր միակ վաղեմի բնակիչն է խենդ մը։ Նեպուկի, խլուրդի, խոնաւ խաւարին անկիւնի անանուն ճեւեղիկի մը պէս կը բնակի հոն։

Ցորեկը դուրսերն է. — դրանը կողպէքը կ'ըսէ արդէն թէ տանտէրը հոն չէ. Թէև չի կրնար ըսել թէ ուր է։ Ով գիտէ ուր է, խենդը։ Երբեմն կը տեսնուի, ասդին անդին, խանութներու առջև, ժամուն մօտերը, ժամուն աղբիւրին, Թաղին մեծ աղբիւրին առջև. կամ իր գռեհին ծայրն աւելելու զբաղած, անցորդ ծանօթներու հետ խօսակցելով, այնպիսի բնականութեամբ, ինքնիշխանութեամբ, անանկ լեզուանիութեամբ մը, որ հազիւ փախուկ մը պիտի կրնար կարծուիլ, եթէ ծանօթ չըլլար ամէնուն իր խելացի երևալու, օրինաւոր թաղեցի մը համարուելու հոգը որ զինքը լեզուագար կ՚ընէ։ Ալ միտք չունենալուն համար եսականութեան տեղ սնափառութիւն ունի։ Կը պչրի բոլոր այն յատկութիւններով որոցմէ զուրկ է։ Իր զագիր կերպարանքով բարեձեւութիւն կը ձեւացնէ. ինքզինքին տէր ձեւանալու և ըլլալու համար գլուխը շիտակ կը բռնէ, աջ ու ձախ կը հակէ զայն անհուն արջութիւններով։ Ծռմրկած կլոր ֆէսը սև լաթի մը պիրկ պատատով զսպուած է պզտի ճօճուն ու խռուամազ գանկին վրայ, զայն զսպելու պէս. դէմքը, ճմրթկուած՝ կարծես դիւային ափի մը ճմլումով՝, յեղյեղուկ ու կակուղ միմքով մը ոգեւոր է ու ցաւագին. ծալուտ, մազոտ — թէև կ՚ածիլուի, — աղբագոյն ու անորոշ կերպարանք մ՚է այն. խօսակցելու ատենն իր այնչափ հանրածանօթ յիմարութիւնը ծածկելու համար կերպարանքն ասդին անդին կ՚ուղղէ, և ուշադրութիւն թոյլ չի տար. հպարտութեամբ՝ կ՚ամչնայ. և հպարտութեամբ զգալի չըներ իր ամօթը. կը վախնայ դէմքն ուղղակի երեսիդ դարձնելէ, և այդ դիրքին մէջ բոպէ մը զայն պահելէ. այդ սուզ միջոցին մէջ իր նողկալի, իր յուսահատեցնող դէմքը սոսկալի թըշուառութեամբ մը կը տանջագծուի դէմդ։ Իսկոյն անդին կը դառնայ, առանց խօսելէ դադրելու։ Կը սիրէ խօսիլ, հաւատալով թէ իր լեզուանութիւնը կը հերքէ իր երևոյթին պատմած աւերը։ Եւ կ՚երթայ։ Անկախ, կարող, կարևոր կարծուելու համար այնպիսի քալուածք մը կը հարկադրէ ինքզինքին՝ որ տափատը, լայն ու կարճ, ու բզքտուած, տարօրինապէս կը ծփայ, շարունակ, վտիտ սրունքներուն շուրջը որոց կիսամերկութիւնը կը սուզի կը թաղուի ահագին քայքայուն կօշիկներու վատաբաղդութեան մէջ. մինչդեռ պատառատուն, ծուատ վրանոցին ծայրերը կը կախուին, կ'երերան։ Կ'երթայ, իր թշուառութեանը ճօճուն բանայիրին մէջ։ Ցափրացուած զուարճալիքի արհամարհելութեամբը կ'անցնի կ'երթայ փողոցներէն, և կը թուի իրեն թէ ատիկա տիրացուած պատուաւորութիւն մ'է։ Բայց յաճախ զուարճութիւնն է թաղեցի կնիկներու որ ծրարներ, իրեր կրել կուտան իրեն. փողոցի, պարտէզի գործեր կը յանձնեն., անցորդներու որ յատկապէս կը բարևեն զինքն, իրմէ բան մը լսելու համար, և աւելի յաճախ՝ զբօսանքը դպրոցի տղաքներու որք իրիկուան դէմ աղբիւրէն ջուր կրած ատենը կը հանդիպին, և չեմ գիտեր ինչ կ'ընեն իրեն որ կը տեսնուի թէ բարկացեր է նորէն. ու կը պոռայ, կը խօսի, կը գանգատի, ճամբան գացած ատեն ետին դառնալով. թէ պոռալէն կը տրտնջայ իր խռնաւ ձայնով ուր իր փտուն, բորբոսոտ բառերը կ'ընդխառնուին, զիրար կը հրըմշտկեն, կը դիզուին, կը յորդեն, անհասկնալի., թէ սաստիկ բարկացեր է, ու վար կը դնէ ջուրով լի զոյգ թիթեղ դոյլերն, ու կը կենայ, կը քֆրէ, կը խօսի, կը պոռայ, կը գանգատի, ու կը քֆրէ, — կը դառնայ դոյլերը կը վերցնէ, ու կ'երթայ, մռլտալով, խօսելով, գանգատելով, թէ նորէն ձախ ուսին վրայէն ետին կը դարձնէ գլուխը, կը պոռայ, վշտագին կերպով ապշած, ու կը գանգատի, կը խօսի անընդհատ, նեխած վիրաւոր աղաղակով, թէ նորէն գլուխը կ'առնէ կ'երթայ, տափատը ծփուն, գլուխը տատանելով, թէ միևնոյն բանը կը խօսի դեռ, կը մռլտայ, դարձեալ ետին կը դառնայ, աջ կողմէն, յետոյ նորէն՝, ձախէն, կը կենայ, վա՛ր կը դնէ դոյլերէն մէկն ու թևը երկարած, ափը բաց կը գանգատի, ապշած՝ դպրոցականներուն լրբութենէն, թէ գլխովը յիշոցը կուլ տալու ձեւ մը կ'ընէ պարկեշտօրէն, ու դոյլը կը վերցնէ, ու ճամբան ձեռք կ'առնէ կրկին, կը խօսի, կը խօսի, հեռացած՝ ստամբակներէն որք գուցէ մոռցած են զինքը, գուցէ տուն հասած արդէն, թէ սակայն դեռ կը խօսի, կը կշտամբէ, կտրուկ յիշոցով մը կ'աւարտէ զանգատներուն շարքը զոր կը վերսկսի, գլուխը կը հակէ աջ ու ձախ, զարմանալով, հայհոյութիւններ կլլելով, ապշելով սրիկաներուն ստամբակութեան վրայ, ու կը գանգատի, կը մռլտայ, կը խօսի, կը խօսի, յանկարծ դոյլերը վար կը դնէ, ետին կը դառնայ, բազուկը առաջ՝ կը պոռայ, ու կը կշտամբէ, կը քֆրէ, կը կշտամբէ, կը կշտամբէ, կը քֆրէ, կը դառնայ ուժգին կը վերցնէ դոյլերը որ ցնցուելով ջուրի ապտակներ կը փսխեն իր ծունկերուն, ու կը քալէ կ'երթայ, թեւերը պիրկ, խարխլելով, տափատը մոլեգին, գլուխը ձախ աջ հակելով, ապշելով ստամբակներուն սրիկայութենէն, որ իր երեւակայութիւնը պիտի հալածէ դեռ նոյն իսկ երբ հասնի իր տնակն, ու դոյլերը վար դնէ իր կոպղիզուած դրան խաղաղութեանն առջեւ, մռլտալով, խօսելով միշտ, գանգատելով դեռ, տակաւին ապշած՝ մինչեւ որ սկսի լուալ իր որջին ներսն ու դուրսը, ներսի խորհրդաւոր, անծանօթ խաւարը լուալ, ինչպէս տնակին տախտակորմը, դուռը, տունը ամբողջ, ինչ որ կ'ընէ արդէն յաճախ, մաքրամոլ ու գձուձ խենդը:

Իսկ գիշերները կուգայ վերջնապէս ներս կը մտնէ, ցած երդիքին տակը. անոր մութ ինքնամփոփմանը մէջ հանգչելու, միակ գահավէժ բաբախիւն խրճիթին վաղեմի անշարժութեանը մէջ:

Այն ատեն, երբ ձայները լռած են դուրսը, խեղճ թաղին ամայի գիշերին մէջ, ու իր տախտակորմին քանի մը նուրբ ծերպերուն մէջ ճրագի մը չէկ ճառագայթն, անորոշ, կը լուսագծուի՝ իր ստուերային ձայնը կ'ելլէ տախտակորմին ետեւէն։ Միայնակ կը խօսի հոն, ազատ ու կծկուած՝ ընկրկող խրճիթին մէջ որ աշխարհէն կը մեկուսանայ կարծես՝ աւելի աղէկ պատսպարելու իր ճշմարտապէս անաշխարհային բնակչին ցնորածուփ հոգին։

Անցեալ գիշեր նորէն գացեր էի զինքը մտիկ ընելու։

Ձայնը, մգլոտ, խզդուկ, կ'ելլէր տախտակորմին ետեւէն. մութ, խուլ ձայն մը որ աւելի կը թաղուէր քան կ'ելլէր, և գուշակել կու տար ցած ու սև առաստաղը որ, կախուած, զայն կը ծծէր, ու խաւարին անկիւնները որ կ'ուտէին զայն, — կցկտուր ձայն մ'ուր բառի ծայրեր կ'առկախուէին լռութեան մէջ, յետոյ մերթ տակաւ արագ, միայար, գահավէժ, ուր վանկերը կ'ընդբաղխէին, կը խղուէին, կը ճզմուէին, ոգեւորուած՝ ընտանի շեշտով մը որ չես գիտեր որու կ'ուղղուէր և երկբայիլ կու տար խենդին առանձնութեան վրայ որ ինչպէս միշտ՝ բացարձակ էր սակայն, — մերթ բրդած ու ոլորուած՝ միամիտ հարցականութեամբ մը որ կարծես պատասխանի մը կ'սպասէր, և նորէն կարծել կու տար թէ իրօք մինակ չէր խենդը, թէ խղիկին մէջ, իր քովը, իր երեսը նայող ներպարաններ կային ... մինչ իրապէս միայնակ էր խենդը, տարաբաղդ ամայութեան մը մէջ ուր իր երանաւէտ տանտէրութիւնը կը վայելէր, կը մենըմբոշխնէր, — յանկարծ կասելով, զարմանալի լռութեամբ մը, քիչ մը երկիւղալի ... որ զառանցանքի երանգ մ'էր, խենդութեամբ լեցուն, ամէն դիւային, ցնորական կարելիութիւններով բեղուն, որ գոց դրանը յանկարծակի բացուելուն սպասել կուտար, և իր ուրուային երեւման, ձեռքը փայտ մը ... և որու վրդովիչ տարտամութիւնն ինծի փախուստի սրտատրոփ քայլ մը փորձել տալէ վերջը կը ճշդուէր, կ'արդարանար՝ տեղափոխուող իրի մը խուլ, ապուշ աղմուկով, ու կը մտածէի թէ խենդը նեղուելու չէր լռիկ անվնաս ունկնդրի մը ներկայութենէն, թէ ախորժելու էր նոյն իսկ աւելի թուով ունկնդիրներու անձայն, գրեթէ երկիւղած ուշադրութենէն, — ու շարունակուելով միշտ, յաճախ դադրիլ թուելէ ետքը վերսկսած, երկարաձգուած, նոյն շեշտով որ կը բացատրէր, կը խրատէր, բարեմտօրէն ստորակէտուած հայրականութեամբ մը, ստէպ ինքզինքն ընդմիջելով թեթեւակի յանդիմանական ու պարզամիտ հարցումով մը. «Հասկցա՞ք...» որ անպատճառ ու աւելի որոշ ծրագրել տուաւ ինծի այն միւս անիրական կերպարանները որ խենդին կը նայէին ճրագին լոյսով, և զոր յիմարին աչքը կը տեսնէր, — մինչ յանկարծ խեւ քահքահ մը, թաւալգլոր՝ անփոյթ փակագիծ մը կը խօլարձակէր ողորմելի ձայնին ա՛լ կէտադրազուրկ լրջութեան մէջ, որու անյապաղ վերերեւումէն կը խղդուէր շուտով, ցաւագին կերպով կտրուկ, վաղանցուկ, նորէն ցայտելու համար, յետոյ իսկոյն նորէն, շնչասպառ մենախօսութեանը, քարոզին տենդին մէջ որ գիշերին մէջ կը թաւալէր խորունկէն, և զոր գռեհին մէջը մինակ, կը լսէի փակ դուռին հակած, իր արտաքնուաղ տեսիլներուն մէջ ապրող, ազատութեամբ առանձին խնդրին երանութեանը գաղափարին տակ կարծես կքուն։ — Գիշեր էր, և իր տնակին մէջն էր այն. հանգչելով ապրուստի տաժանքներէ ու օրուան ստորնացումներէն. Իր ճրագին ստուերալի լոյսը կը լուսաւորէր անոր քայքայուն ու միսդիք Եսը, չափերէ, սահմանումներէ ազատ։ Իր մնափառութիւնը՝, ցորեկուան մարդոց «գերազանցութեան» տեսարանէն անկաշկանդ, նաև խղիկին — որ իրենն էր, ու թաղն ու աշխարհը կը ծածկէր իրմէն, — խղիկին սեղմողութենէն, կեդրոնացուցչութենէն ամփոփուած, բռնի ու երանաւէտ արժանապատուութիւն մը կ'ըլլար, ու կը յագենար մտացածին ունկնդիրներու հլութեան մէջ. յանդիմանելու, խրատելու, բարոյախօսելու, բարեմաղթելու աւիւնով մ'ուր կը տրոփէր իր խորհրդանշականի, խնդրի միսդիքականութիւնը, — կրօնական լուսանշոյլ գաղափարներու անդրաշխարհին մէջ իր յափըշտակումն, արտայայտուած՝ եկեղեցական բառերու երջանիկ ազաւաղմամբ որու շեշտը բուն բառերուն աղօտ ու լուրջ իմաստին ոլորակն ունէր ու զգայութիւնը կուտար, և կը բաւէր խնդրին, ու իր ունկնդիրներուն, — և գրաբար ձայներու, գրաբար վանկերու խունկ փշրանքին մէջ վիժուած, խեցբեկուած չարունակ։ Իր արտայայտութեանը խորշումները կը սուզէր իր անաշխարհային տեսիլներուն հաճոյքին մէջ, որոց՝ լռանդորր գիշերը թոյլ կուտար ծնիլ իր թշուառութենէն, հիւղին մէջ արտանկարուելու ճրագին լոյսով., որոց լուսեղէն հմայքին մէջ կը նստէր, կը զուարճանար, կ'աղօթէր, այնքան միօրինապէս ու երկարօրէն որքան խօլական ու քրքջեցնող տեսիլներու փախչկոտ կամ դեռկայուն երեւումները կը թոյլատրէին։ Մտիկ կ'ընէր անոնց անցքէն ետքը վերստին երկարաձգուող իր մեծ բառերը, որոց անհունութիւնը կրնար բայց մ'ընդգրկուիլ իր մենաւոր տեսլականութենէն, իր ջղագար լուսաջիղ արբշռութեամբ, իրենց անկապ մտապատկերի անյարաբերականութեան ուժով. և կը նշմարէի իր ակնայեռ ունկնդիրներուն աչքին կայծն, երբ իր բառերու ողորմուկ խառնաղանճին, աւլուքին մէջ լուսաւոր իմաստներ կը ցայտէին ու կ'անցնէին։ Իր անյօդ, իր անվերջանալի, անընդհատ վերջաբանող, ուրեմնաբանող, և անզգալաբար ետ դարձող ու վերսկսող քարոզը որքան յատակերպումն էր իր անկախացմամբ մարդանալուն՝ նոյնքան պատրուակ մ'էր իր խեղճ գոյութենէն լուսածնող ըղձանկարուող տեսիլներու, զոր կը յայտնէր, կը ներբողէր, զանոնք ըմբռնած ըլլալու դիւրութեամբ, անոնց երկնայնութեան արժանի եղած ըլլալու, անոնց վերաբերելու անկասկած վստահութեան ընտանութեամբը, հեշտագին ու անյագ, իր փտտած ու մութ ձայնով, դէմքին խորշոմուտ դիւայնութիւնն ուսերուն մէջ անշուշտ կծկած, արբշիռ.

— Աստուածամար... Սուրբ Աստուածածին... կ'ըսէր աղբիւսոտ ձայնը, տախտակորմին ետեւէն։

Եւ պահ մը լռելէ ետքը, լուսաղօտ գաղափարը կարծես լաւ եւս ճաշակելու համար, մեղմաձայն կրկնեց.

— Սուրբ Կոյս...

Եւ, այն կարճ, հիացական լռութեան մէջ որ առանձնացուց այդ բառը որ լռած՝ դեռ կը լսուէր, յիմարը կը թուէր ըմբռնել Կուսութիւնը... լուսեղէն միութիւնը, լիութիւ՛նը, և իր ճեւեղիկի յառումով, իր կիսախուփ թարթիչներուն մազմզուքներով, իր խորշոմներուն ծծողութեամբը, իր անդրատենչ խոհալքին գաղջ խոռոչներով կը թուէր ներհոսել, ներմզել, ըմպել ինչ վճիտ երանութիւն որ կը թրթռար կուսութեան շուշանաստղային գաղափարին մէջ, կոյսին գեղեցիկ սրբութեանը մէջ, կոյսին անձին մէջ, զոր խենդին աչքը տեսաւ թերեւս ազօտ ու լուսաշող փայլակի մը յամր քըթթումով: Եւ մինչդեռ ես, անոր ցնորածուփ միսդիքականութենէն տարուած, անորոշ սարսուռով մը կը նայէի գիշերին բարձունքը, կապոյտ անեզրութեանց մէջ շողացող աստղերուն, զգայարանքներս բաժնած՝ տիեզերքին ու խենդին միջեւ՝, անոր խորհրդանշական անբացատրելի բառը՝ կո՛յս՝... տարտամ յափշտակութեանս վերեւ կը ծըփար, — ինչպէս կը ծփար, կը ծխառկախուէր, նուաղուն՝, լռութեան թափանցկութեանը մէջ, տարօրինակ, ու ապշեցնող՝ անհուն անշշունջ գիշերին մէջ միայնակ արձակուելով երդիքին խուլ պառուանցանքէն, գիշերին անշշունջ անհունութիւնը լեցնելով իր միակ քաղցրոլոր վանկին մէջ հոծուած իմաստին եթերայնութեամբ որով կը ծաւալէր, կը վերանար, գիշերին վեհութիւնն օծելով սրբութեան շունչով մը, հալուէի աներեւոյթ, այերային պարոյր՝ անյայտ ու խօլական բուրվառէ մը հառաչուած, անձայն խաղաղութեանց մեծութեան մէջ ամօթլեած դշխոյութեամբ մը մոլորուն...:

* * *

Սակայն այս խենդը նաեւ մեռելի կ'երթայ: Թաղին եկեղեցւոյն ամէն մեռելներուն կ'երթայ, և այդ ամէն «ննջեցեալ»ներուն երկիւղած յուղարկաւորն է։ Չի ճանչնար զանոնք, յաճախ։ Կը բաւէ գիտնալը թէ երէկ ապրող մարդեր՝ ա՛լ մեռած են այսօր։ Իր մենակեաց քրիստոնէի ու յիմարի անդրատենչ զգայնութիւնը կը հետաքրքրուի մահուան խորհուրդով որ մեռելներուն մշտանոյն դալուկին մէջ կը լռէ իր անհունութիւնը, և որու հետ ժամու մարդոց թախծալի, սոսկալի ընտանութիւնն ունի. և աշխարհէն իսկապէս անջատ խենդը իր տնակէն կ'ելլէ կ'երթայ նայելու աշխարհէն մեկնող մարդը։ Թերևս ոչ ոք անոնցմէ որ մեռելին պիտի գացած ըլլան՝ այնքան խորապէս պիտի զգան Մահը որքան ինքը, որովհետև մեռնողն անծանօթ է իրեն. ընդհանուր մեռել մ'է. մեռելն է։ Յուղարկաւորները կը տխրին. իրենց զգալու եղանակը կը տրամադրուի աշխարհէն որու կապուած են դեռ, և որու համեմատ կը դատեն անկէ անջատումն ալ։ Միստիք ու խորհրդանշական խենդը կը յառի մահուան՝ իբրև նոյնութեան, ամբողջութեան, խաղաղութեան անդրաշխարհի մը, անքայքայելի միութեան մ'ազատութեանը ձգտող սրբացման մը, քաւութեան մը, կարծես կուսացման մը։ Աստուծոյ կատարելութեանը գացող մեռելին չուն պատշաճագոյն անդրուվար մը կ'ըլլայ իր անդրհայեցութեան, և կ'երթայ, անփոփոխ կերպով, ուղեկցելու տմոյն ճամբորդին, երբ իր երդիքին ետեւէն մօտակայ ժամուն մեռելական զանգակին իր առաջին զօղանջը նետէ։

Կը սիրէ թերևս դիտել զանգակատան բարձր պատուհանները որոնց մէջէն կապոյտ երկինքը կ'երևայ, երկինքի պատառ մը, ողանկարուած անդրաշխարհի ուր կը ծածանի ու կը թռչի՛ զանգակը. և թերևս կը մտածէ թէ որքա՛ն խորին է հոն երկինքը, զանգակատան պատուհաններուն մէջէն. Թէ որչա՜փ ա՛ն ըլլալու է բուն երկինքը; ուր թեւող զանգակը՝ դէպի հոն, դէպի երկնային անդրաշխարհը մեծ ձգտումի մը խաչակնքող թեւատրոփումը կ'երգէ, — վասնզի ամէն առիթներուն մէջ ուր զանգակը կը հնչէ՝ նոյն ձգտումը կը բաբախէ միայն, և տօներուն լուսաշող բերկրանքը, աղօթքներու ամենօրեայ վերառաքումը, աղէտին սոսկումը, մահուան խորհուրդը զոր կը պատմէ զանգակը՝ անդրաշխարհին ձգտելով անոր երանութեանը մէջ կը միանան, ինչպէս կը միանան զանգակին հնչիւնին իսկ մէջ, որ անոնց առերեւոյթ զանազանութիւնը կը ջնջէ իր մարդկայնօրէն օտարական աղաղակին մշտանոյն ղօղանջով., որ աղէտին՝ ինչպէս տօնին երկրաժեշտը պատմելով մա՛հը միայն կ'աղաղակէ իր զարկին մեռաղ ու ահաւոր լաւատեսութեամբը., մեծ վերադարձին փառքը կը վիպէ իր զարկին թրթռագին ու խորին այերհալմամբ, ու եթերին մէջ արձակուած իր երկնաչու կչռոյթին խելայեղ երանութեամբը վերադարձի գաղափարին յաղթանակը կը ճօճէ., որ երեւութապէս ազդարարութիւն, հրաւէր, հառաչանք՝ յաւէտ կը խուսափի կեանքէն., որ յաւէտ՝ յաւերժական նոյնութիւնը կը փառաբանէ միայն., որու անձնիւր հունչը չքեղ, անսահման թեւաբախում մ'է Նոյնութեան մէջ., եկեղեցւոյն անփոփոխ, ու խուսանուագային (fugué) աւա՜չը, խորհրդագէտ, ու գերմարդկային, որ ցաւատանջ հարցումներու կրկնապարոյրներուն՝ իր ձայնին մէջ դալկահար պարզումով ցնորափառ՝, ու ալեւոր անմեռ համոզման հզօր սարսուռով դողդոջուն, և անդրատենչութեամբ մոլեգին պղինձ արցունք՝

կ՚իյնայ, կ՚իյնայ մտքիս մէջ, ու խենդի՛ն ալ հոգւոյն։

Երբոր յուղարկաւորներէն մէկն ալ ես եմ՝, եկեղեցին, բազմութեան մէջ կը փնտռեմ խենդին գլուխը. ինչպէս կ՚սպասե՛մ Դաստեան, Տէր ին։ Եթէ չերեւար՝ ըսել է պիտի գայ դեռ կամ ըսել չէ թէ եկած չէ։ Յանկարծ կը տեսնեմ զինքը, մեծ պատուհաններէն մէկուն առջեւ, պաղ ճերմակ լոյսին մէջ խօլանկարած իր կիսադէմքին մութ դիւայնութիւնը։ Ֆէսը հանած է. բայց իր թաւ գլուխը կը ցցուի՝ ֆէսին կաղապարումէն ծածրակին վրայ տղուն ու գագաթին վրայ խռուադէզ մազերով որոց տակ կը կծկուի իր կիսադէմքին տափ ու կծու կնճիռը, գլուխներու բազմութեան մէջէն դէպի մթին խորանը կամ խնկալի արարողութիւնը սեւեռեալ։ Երբեմն ետին կը նայի, գլուխը ծուռ՝ բազմութեան լրջութեանը մէջ երեւցնելով արտայայտութեանը քստմնած ցնորքին զաւեշտական ու ողբագին անակնկալը. ու կը դառնայ նորէն, առջի դիրքին հայեցողութեանը մէջ սուզուելու, կրցածին չափ հետեւելու սաղմոսերգութիւններուն ծանր ոլորակին որ բուրվառուած խունկին վերճեմող ծփումներուն բաղհիւսեալ՝ կը պատէ, կ՚ամպհովանաւորէ ու կը վերացնէ մեռելին խաւարը, միացող կերոններուն վսեմ այրման տակ պառկած, իր մթութեան տօնէն, իր ոչնչացումէն արբշիռ։

Մեծ պատուհանին լոյսին մէջ կը տեսնուի խենդին խաչակնքող բազուկին ելեէջը, քանի մը անգամ։ Իր հոգին կը մոլորի, կը պարէ, գորշ, խնկաբոյր, սոսկալի, երանաւէտ բաներու մէջ։ Տարտամօրէն կը սոսկայ Աստուծմէ. և կը վստահի, կը հաւատայ անոր։ Քահանայ մը գիրք մը կը կարդայ. կարդացածը վճիռ մը, դատապարտութիւն մը կը թուի. օրհնութիւն, սրբագործում, յայտնի չէ թէ ի՛նչ անողոք ու գորովալի բան է այն։ Մեռելին վախճանին մէջէն կատարումը կ'զգայ։ Կ'ուզէ քահանայ ըլլալ. մեռել ըլլալ. առողջ ու անմեղ ապրիլ։ Այնպիսի բաներ կ'երեւակայէ որ յանկարծ չուրջը, ետին կը նայի. կարծելով թէ տեսան զինքը, ըրածը։ Աղօթքներուն վանկերուն մէջ ձայնական ու տարօրինակ իմաստներ կ'զգայ. վերջաւորութիւնները, չեշտերը, կ'երկննան մտքին մէջ, կը լեցնեն զայն. և ամէն ինչ անհետ կ'ըլլայ բըռնաւոր վանկի մը, խազի մը անորակելի ապշութեանը մէջ. կը թուի իրեն թէ անգամ մը պօռաց այդ վանկը։ Յանկարծ կը մարդոտի. կը չտկուի. Աստուծոյ գոյութիւնը կ'զգայ ամէն բանի մէջ. կը պատկառի մեռելէն որ անշուշտ գիտէ զԱստուած, և որ իր փառքը կը վայելէ, գոհ է եղանակներէն, աղօթքներէն, սև յորդ թաւիչէն որուն տակն է. կերոններէն որ բոցեղէն աչքերով եկած կեցած են իր չուրջը, աղջիկներու պէս, հրեշտակներու պէս, ու ճօճանչոյլ բուրվառէն ամպ ամպ ժայթքող խունկէն։ Եւ երբ ապրող մարդերուն վերջին աղօթքը ծանր ու գերագոյն աղաղակով մը կ'անդրանկարէ եթերային, օրհներգէ ճամբան, երկարաձգուած՝ երջանկութեան անջրպետներուն՝

Ճանապա՛րհ ընդ քեզ եղից…

ուր պիտի մխրճի, ուր կ'սկսի մխրճիլ մեռելը, խենդին հէք անդրատենչութիւնը կը ձգտի վերացող մեռելին փառաւոր անդորրութեան, ու խաչակնքելով կը թուի թէ կ'ուզէ կառչիլ մեռելին պատանքին, իբրև անոր ճերմակ թևերուն։

Դուրսը, դանդաղ թափօրին ծայրն է. յամրաքայլ, մարդու պէս կը հետևի մեռելին՝ որու արհամարհանքը, չքեղ, յաղթական, զուարթ, կը ծածանի լոյսին մէջ, գլուխներէն ու աշխարհայնութիւններէն վեր, ըմբռնելով, ըմբռնելով զանգակին անհուն ղօղանջը և արդէն ողողուած՝ պայծառութեամբը պարզութեան, նոյնութեան գաղափարին, Ամենայնի գաղափարին, որ իւրացնելու անկարող կեանքին տառապանքն է և անդրաշխարհին, և մեռելին երանութիւնը։ Եւ երբ, յամրօրէն ելլելով դերեզմաննոցին ճամբէն վեր, որու բարձունքին պարապին վրայ սեւանկարուած կ'ուղեւորի յուղարկաւորներուն կոյտը, և ուր, երկինքին մէջ, խաչը կը ցցուի, կը հեռանայ, ու մերթ, ճառագայթէ մը կը փայլատակէ՝, երբ թափօրը վերջապէս կը հասնի գերեզմաննոցը և կը խոտորի, կը քայքայի, կ'երկննայ կողմնակի կածանի մը մէջ որու ծայրէն թռչող, երկարաձգուող օրօրին ու յաւերժական անուրջին մէջ մեռելը կը թալանայ,

Դա՛րձ, անձն իմ, զի Տէր կոչեաց զքեզ...

— երբ մարդերը, հեռացած դագաղին ետեւէն դէպի աներեւոյթ փոսը կը դիմեն, դիակին թաղուիլը տեսնելու, այն ատեն թերեւս խենդին սրտի զարկերը քայլափոխներ կը թուին իրեն դէպի յաւիտենութիւն ուր աւելի քան ոչ ոք մօտեցած է արդէն, իր լուծանջատ մտքին միակ անհնարին ձգտումովը դէպի բացարձակ միութիւնը։

ԶԱՆԳԱԿՆ է…

Եւ պզտիկ, մեղմ խանդաղատանքն է նորէն, որ ինծի ունկնդրել կուտայ Շաբաթ իրիկուան զանգակին որ ամբողջ շաբթուան հետեւակութեան մէջ, յանկարծ ահաւասիկ՝ անուշ, խեղճ սփոփանքի մը յոյսը կ'արթնցնէ, կարծես խուլ կերպով սպասուած ու անդորրող նպատակ մը և անոր իրանակացումը միանգամայն բերելով. այնպէս որ վերջապէս կ'ելլեմ Եկեղեցի երթալու, մանուկներուն ու ծերուններուն պէս։

Կիրակամուտքի ղանգակն է, հինաւուրց զանգիւնով։ Ի՞նչ նոր ձգտում կրնայ ըլլալ հիմա Եկեղեցի երթալու մտածութեանս մէջ, եթէ ոչ հանդարտող ու հաւանաբար տխրող կեանքը վայրկեան մը քաղցրախառնելու պէտք մը, մանկական օրերու վերյուշքով., թերեւս շատ կանուխ սկսած ծերութիւնը գաղջ ու խուսափուկ մանկականութեամբ մը բարեխառնելու, լուսաւորելու՝ ինչպէս դէպի արեւմուտք գացող ուղեւոր մը արեւելքին ճառագայթներովը կը լուսաւորուի ու կը տաքնայ, թիկունքէն, մինչդեռ անոնց շլացքէն զուրկ, կամ ազատ, ստուերի մէջ է դէմքը։ Բայց շաբաթ իրիկուան հին թեւաւո՛ր մանկականութիւնները չպիտի սիրէի վերապրիլ երազել՝ եթէ անոնց պարին մէջ ընկրկած անդրանկարուած չըլլար Աստուած., — եթէ ժամ երթալու տրամադրութիւնս խորապէս չըլլար Անոր վրայ խորհելու տիեզերական ա՛յն պէտքը, զոր գուցէ — իրա՞ւ — ժխտած ըլլամ յիմար անփութութեամբ մը. — անփութութեամբն առոյգ հոգւոյ մը որ իր կենսական ուժէն կը չփանայ ու կ'արհամարհէ զայն., հին, մոռցուած — մանաւանդ որովհետև չհասկցուած — բաներու վրայ մտախոհելու պէտք մը., մանկութեան ատենի պարզմտօրէն ստացուած հիմնակէտերու վրայ այժմու թախծութեամբ երազելու, զանոնք ճաշակելու պէտք մը՝ այժմու ակամայ ու տրտմագին ծասքողութեամբ, որով ծծուած իմաստներն էութեան խորերը կը հանին, խորունկ, կարծես անհնարին թելերէ տարօրէն սարսուռներ հանելու: Եւ ասոր համա՛ր կ'ըլլեմ եկեղեցի կ'երթամ, մանուկներուն ու ծերունիներո՛ւն պէս միանգամայն:

Զանգակին ձայնը շուտով կը դադրի զանգակատան կատարը: Հանդիսաւոր օրերու մեծ ղօղանջը չէ այն, հապա միւսը, փոքր, էգ զանգիւնը, կարծես հրճուալի, աղօտակի մելամաղձիկ, որ յաճախ չի լսուիր, որ իբրև ժամհար կ'իմացուի թաղին մարդոցմէն, և որ իր բարձունքին մէջ մրմնջելով կը լռէ: Ամէն իրիկուան զանգակին մշտանոյն ձայնն է, որ սակայն տարտամ ու փափուկ տօնականութեամբ մը կը խորունկնայ, քաղցրութեան թրթիռով մը կ'երկարաձգուի սրտիս մէջ, որովհետև կ'ապրեցնէ զիս անորոշապէս այն անցած գացած ատեններն երբոր պզտիկ էինք ու շաբաթ իրիկունները ժամ կ'երթայինք, դպրոցէն ետքը, վաղորդայնին՝ կիրակիին ստուգութեամբ երջանիկ: Օհ, կիրակին երբեք այնքան աղուոր չէր որչափ շաբաթ իրիկունը. — և, այո, յիշողութեանս մէջ մնացած կիրակամուտքերը կը հասկնամ թէ պայծառ իրիկուններ եղած են, որովհետև մտքիս մէջ անոնց միակ ընդհանուր պատկերը, որ իմ Շաբաթ Իրիկունս է՝ և որու անասելի հմայքին շատոնց ի զո՛ւր կը տենչամ, — և յիշելն ուրիշ բան չէ այլ տենչալ տակաւին, և տենչ ըլլալու պայմանով միայն մտապատկեր մը կը տեւէ, կ'ապրի, — լուսաւոր է, իրիկնամուտի արևին դեղձան լոյսով որ մեծ եկեղեցին կը թափանցէր, կ'ողողէր արևմտեան պատուհաններէն, և որուն պայծառութիւնը կիրակիին գեղեցկութեանն առհաւատչեայ մ'էր, խիստ բնական ապացոյց մը զոր չէինք դիտեր ընաւ, զոր սակայն կիրակիին աղուորութեան ըղձացող սիրտերնիս կ'զգար՝ մետէորաբանի տարակոյսներէ զերծ: Այն ատեն չէինք գիտեր իրիկունէն դատել վաղորդայնը. մեր հոգւոյն ամբծութիւնը մեր յոյսերուն աղուորութիւնը կը յղանար. կը հաւատայինք որ իրիկուան յստակութիւնը որու անուշադիր էինք և զոր կը վայելէինք, պիտի տեւէր կիրակիին մէջ զոր ակամայ գեղեցիկ կ'երևակայէինք, երկինքին անամպութենէն մինչև մեր հաճոյքներն, անպատճառ, ըստ մանկական ա՛յն բանաւորութեան՝ թէ գեղեցիկ բաները միայն, հաճոյալիները լոկ իրաւունք ունենալու են գոյութեան., — և ահա կը տեսնեմ որ կիրակիներուն գաղափարացումն ալ արևոտ է կիրակամուտքերուն ընդհանուր պատկերին պէս՝ թէև երկար ատենէ ի վեր, հակառակ մանկական միամիտ սպասմանս որ ամէն շաբա՛թ իրիկուն երևան կ'ելլէ դեռ՝ կիրակին ա՛լ նախկիններուն չքեղութիւնը չունենայ. ա՛լ ա՛յն տօնը չըլլայ կիրակին երբեք. — զարմանալի՜ բան. կը վարանիմ ըսելու թէ ինչ է այժմու կիրակին...։ Վախնալով որ մանկութեանս կիրակիին անուշութեանը, սուրբ, խնկաբոյր, ծաղկաւէտ, լուսողող ու սո՛ւրբ անուշութեանը հետ չարաչար կը վարուիմ, գրեթէ վախնալով որ «Հա՛յր Աստուծոյ» դէմ, Աստուծոյ դէմ բան մ'ըրած կ'ըլլամ, գրեթէ չեմ համարձակիր խոստովանելու թէ որչա՛փ այժմու կիրակին ձանձրոյթով, զզուանքով լեցուն է. մինչդեռ կիրակամուտքին զանգակը միշտ հնօրեայ վաղորդայնի՛ն երանութիւնը կը պատմէ տակաւին։ — Մշտանո՜յն զանգակը, որ Անցեալին մշտակայութեանը կը հաւատայ, որ իր բարձունքին յստակութենէն կը տեսնէ՛ հոգիներուն խորին նոյնութիւնը, ծանրաբեռնեալ գիտակցութեան յաճախ անզգալի, և մանկութեան կիրակի՛ն կը խոստանայ դեռ, երբ ա՛լ այն մանուկը չեմ ես շատո՜նց։

Այն ատեն իսկ սակայն, այո, կիրակին այնքան աղուոր չէր որքան զայն աւետող շաբաթ իրիկունը։ Կիրակին շաբաթ իրիկունէն կ'սկսէր, թէև միւս օրը պիտի սկսէր, գրեթէ իբրև կիրակի մ'աւելի։ Կիրակին կիրակամուտքին մէջն էր, անսպասելի՝ քանի որ վաղն էր դեռ բուն կիրակին։ Շաբաթ իրիկուան արձակուրդին մէջ էր. դպրոցի վիշտերէ ազատագրուած մեր ա՛յն ոգեւորութեան մէջ, որ բոլորովին մենէ բացակա՛յ երբ դպրոցը առաւօտեան եղանակաւոր աղօթքը կ'ըսէինք, միշտ զարթնում դժկամակութեամբ մը թոյլ, դանդաղ, յուսահատական, իրարու ձայնին մէջ ապաստանելով, չերգելու համար., սակայն կը լեցնէր զմեզ երբ Իրիկուան աղօթքը կ'երգէինք, և որ Շաբաթ Իրիկունը կը սաստկանար, անպատմելի, անհագին, իբրև թէ տղաքներուն թիւը մեծցած ըլլար անհամեմատ, վասնզի ամէնքն ալ կ'երգէին: Կիկին, յետոյ, Իրիկուան ժամերգութեան մէջն էր, որու կը մասնակցէինք եռանդոտ յօժարութեամբ., որու պիտանի էինք, որուն անհրաժե՛շտ էր մեր աղայութիւնը, մեր ա՛լ պղտորած, անճանաչելի, կորսուած մանկականութիւնը: Լոյս–Զուարթի՛ն մէջ. որու մեղմ մեներգէն ետքը՝ երբ կարգը կուգար մեր խմբերգին՝ մեր ճերմակ շապիկներուն, մեր խաչանիշ ուսնոցներուն կարմիրին մէջ աւելի կամ նուազ իւրաքանչիւրնիս ալ ազնուացած, արժանաւորուած, մեր հրճուալի ու միշտ անյաջող կերպով «միաբերան» սկզբնաւորութեան աղաղակով զոր դպրապետին օրինակն արձակել կուտար մեզի՝ ուրիշ բան չէր որ կ'երգէինք, այլ անորոշապէս ու երկիւղածօրէն՝ զԱստուած, և անգիտակցաբար ու խանդավառութեամբ՝ բարի Կիրակին: Տօնը կը տօնէինք մանաւանդ, ինչպէս ամէն մարդ: Բուրվառին բոժժուն ճօճքին մէջ, խունկին մէջ որ ահա կը բարձրանա՛ր, կ'անուշահոտէր եկեղեցին; և որու ծփանքներուն մէջ կը միգապատուէինք հեշտանքով., մեր մոմերուն զարդարանքին, արդուզարդին մէջ, ու լոյսերուն, բոցերուն մէջ, արևին ճառագայթներուն մէջ, գրեթէ հորիզոնական, որ խորանին սիւներուն խարիսխները կ'ողողէին, խաչկալին առջեւի սփռոցը, ոսկեճամուկ, ու տեղ տեղ բեմին մարմարները, մաքուր, կարծես վճիտ՝, անտարակոյս պաղ, մեզի համար անմատոյց, որոց վրայ ազատ էր լուսարարը քալելու, նոյն իսկ անտարբերութեամբ., ու մանաւա՛նդ պզտիկ ծիրանիգօտիններուն մէջ զոր ճառագայթները կը բերէին մոյթի մը վրայ, պատի մը վարը ծփացնելու, որք երկնային բաներ կ'երեւային, իրենց կակուղ՝, քընքուշ գոյներուն սքանչելիքով, անչա՛փ բարութեամբ լի, և որք անշուշտ տակաւ մեծ ջահերուն պրիսմակներէն կը շինուէին, ու մերթ կ'երկննային, կը գունատէին, անպիտանները, ծուռ, պիրկ, պատահաբար, ով գիտէ ինչու: Եւ դեռ ի՞նչ բանի մէջ չէր կիրակին, տէ՛ր Աստուած: Բոլոր այն շաբաթ իրիկուան բաներուն մէջ որ միտքս են. փոխերուն երկարաձիգ վերջաւորութեանց մէջ, որ վրայ հասնող սկզբնաւորութիւններուն մէջ կը կորսուէին., Տէր ողորմեաններուն մէջ, որ ով գիտէ ինչու երբեմն Շնորհեա Տէր կ'ըլլային., տէրպապային ըսածներուն մէջ. «ԸզՏէ՛ր Սուրբն Գրիգորիոս Լուսաւորիչն» եւայլն, և մանաւանդ Հայր գթածին մէջ. «Ճանապարհորդաց, նաւորդաց և հոգւոցն հանգուցելոց»..., մինչդեռ, երգի խուսափուկ վայրկենի մը մէջ՝ մանուկ երեւակայութիւնս այն աղօթքէն կը տպաւորուէր չէի գիտեր ինչո՛ւ...: — Եւ եկեղեցիէն ետքը՝, երբ միւս առտուան պատարագին համար, ծածուկ, պահարանին մինտէրներուն տակ կը թաղէինք մեր շապիկներն երբ մեր հասակին ճշդիւ յարմար ըլլային՝ — բացառիկ բաղդաւորութեամբ մը ձեռք անցուած՝ ժամերգութենէն առաջ, այն խուճապին միջոցին որով պահարանին կողմանոցային խոստովանողութիւնը կը վայելէինք, պահարանին լքուն ու մոմահոտ մեկուսութիւնը՝ կ'ոգեւորէինք շապիկ հագնելու համար, — կիրակին՝, ղուարթ, չարաճճի կիրակին՝ մինտէրներուն մգլոտ հոտի՛ն իսկ մէջն էր:

Եւ մանաւանդ թէ ամէն բանի մէջ էր կիրակին. որովհետեւ ազատ էինք։

Եկեղեցին լեցուն չէ. կիրակամուտքի եկեղեցին է։ Բարեբաղդաբար լուր օրեր կան. անո՛նց համար՝ որ Աստուծոյ փառքէն աւելի անոր բարութիւնը կը սիրեն, ու պաշտումներու հարկադրած հեռաւորութենէն աւելի կը սիրեն այն մօտաւորութիւնը զոր վստահութիւնը կ'արտադրէ., անո՛նց համար որ, փոքրաթիւ, կրնան զգալ թէ համատրոփ հոգիներով կը յառին Աստուծոյ. և թէ եղբայր են անոր գաղափարին, անոր Անեզրութեան մէջ։ Հիմա մարդիկ կան հոս. բազմութիւն՝ չկայ։ Եւ հոս եկած մարդերը գրեթէ ամէնն ալ կամ թաղին մէջ գործ մը ունին, ժամուն մօտերը, կամ ա՛լ գործ չունին. և իրենց աշխարհէ յոգնած ականջը դիւրաւ կը լսէ եկեղեցւոյն զանգակը. վասնզի գրեթէ ամէնն ալ ծերունիներ են։

Միայն, գաւիթին մէջ քանի մը կնիկներ. վտիտ ներկայութեամբ մ'անորոշ. մէկ քանի աղջիկներ, տրտմած. նշմարելի, չքաւոր գոյներով, տաճարին վանդակապատին ետեւը։ Անշուշտ ուրիշ կնիկներ ալ կան նաև վերնատունը. վերի լուսաւոր առանձնութեան մէջ այրի պառաւներու սև կծիկներ։ Բայց մանաւանդ տղաքներ կան եկեղեցին, որ կուգան, դպրոցէն ազատ եղած. կը հասնին. ինչպէս ուրիշներ եկած են արդէն, ծերունիներէն առաջ, ու տակաւին պիտի գան. իրենց ոտնաձայնն ու խժլդուքը գաւիթին մէջ կը խօսի, կը հնչէ. ներս կուգան. այնքան նուազ աղմկալի որքան կարելի է իրենց անկախութեան. ծերուկներուն քովէն, սադիէն անդիէն, կայտառ զապուածքովն իրենց ամենակարող մկանունքին, կ՚անցնին, յաղթական, դէպի դասը երթալով. հոն ուր իրենց նմանները չափիկ հագեր են, և Լոյս Ջուարթը կ՚երգեն.— մեր Լոյս Ջուարթը —. կը քալեն, ոմանք կ՚շտապեն, խայտաբղէտ, անհոգ, գողտր, վայրենի, երբեմն յանկարծ նուազի խարսխօձիքով ու ձեռքերնէն կախ լայնչի յարդէով., ուրիշներ, որ դասագիրք ունին. տետրակներ, բաներ, և մոռ մատներ. յետոյ քրտնած, այրած գլուխներ, որ կը խուսափին, հին հողոտ կօշիկներ որ կ՚աճապարեն ու կամաց չեն կոխեր. և անցնելով մեծ պատուհաններուն առջեւէն որոց իւրաքանչիւրէն ալ կը լուսաւորուին արագօրէն, ամենքն-ալ կ՚երթան դասին բալխատրին ետև անցնելու. դիզուելու, ընդխառնուելու հոն, պահարանը մտնելու, չափիկ փնտռելու, ձայնաւորներուն նախանձելի երամին խառնուելու համար. կամ անոնց քովը կենալու. տէրհայրերուն, բուրվառին, մոմերուն, խորանին մօտ. ժամերգութեան մէջը։ Ժամուն դուռն ալ ազմուկ չկայ։ Տաճարին մեծ լուսաւոր անջրպետին մէջ դպիր տղաքը կ՚երգեն։ Խունկին ծուխերը կը ցայտեն երթեւեկող սարկաւագին մոմին ի վեր, արեւի ճառագայթներու մէջ։ Եւ ծերերն անշարժ կեցած են. հոս հոն, պատուհաններուն առջև, անկիւնները, սուներներու մէջ. գորշ, աղեբեկ, ալեւոր գլուխներով, որոց անյարդար մազերուն մէջ լերկութիւններ կը լուսաւորուին. բոլորշի մաշկափայլ գագաթներ, գունաթափ ուսերէ անդին. շեշտ ճաճանչ մը մարդու մը հնոտիները կ՚ողողէ. ու մոխրագոյն մազերը կը բոցոտին, մինչդեռ անիկա կքուն է ու խորանին կը նայի։ Կ՚ունկնդրեն, կարծես ալ չեն դիտեր.

հապա կը նային։ Ցետին տարիքներու պարզութեամբ՝ անխնամ, խեղճուկ, կատարելապէս և աննշմարելի կերպով ամբողջ են իրենց սովորական անփոփոխելի յարդարանքին մէջ։ Հնաւուրց պապեր են մերթ, և թերեւս դասը գացող կամ հոն երգող տղեկներուն մէջ թոռ մ'ունին որ զիրենք չտեսաւ։ Անխլիրտ են. կարծես ծնրադրելով ու խաչակնքելով իսկ. խորշոմուտ ներանձնութեամբ մը անվնաս. անտեղեակ, տարտամօրէն զարմացական, մոռցած կերպարանքով. անուշադիր իրարու, ծանօթներու պէս, ու չդիտելով տղաքները որք անցան, որոց դիւրաշարժ քայլերն անցան իրենց ցուպին քովէն, և նայելով խորանին, արարողութեան, ուր արեւը կ'իյնայ հեռուէն, լայն պայծառութիւններով ուր նշոյլներ կը հրավառին և ուր, խունկով լրթաւքող խորքին մէջ կ'երգեն դպիր տղայք, ու միւս տղաքներն անոնց երդելուն կը նային։ Եւ անգամ մ'ալ կը դիտեմ այն ազօտակի մելամաղձիկ բանը թէ անհրաժեշտ կերպով՝ կիրակամուտքի մոռցուած ժամերգութեան եկողները մանաւանդ տղաքներն ու ծերերն են. և արդէն տղաքները կ'զմայլին ու ծերերը կ'աղօթեն. և տղաքները իրենց ազատութիւնն ու ծերերն իրենց խաղաղութիւնը կիրակիին եկեղեցականութեամբը, երկնայնութեամբը խորհրդանշուած կ'զգան, ինչպէս որ արդէն տղաքներն աղատ վաղուան մը կարօտ են յաւէտ, ու ծերուններըը խաղաղ վաղորդայնի մը։

Իսկ ես չատոնց կորսնցուցած իմ ազատութիւնս, նաև հեռու եմ դեռ խաղաղութենէն որ երկու անուններն են միեւնոյն երանութեան։ Ստուգութիւնը թէ արդէն կ՛երթամ դէպի ծերութիւն՝ զիս աւելի կը հեռացնէ մանկութենէն, և ինքզինքս անոնց, ծերունիներուն մօտ հանգիստ կ՛զգամ. անոնց քով է որ կը յանկչիմ։ Ի զուր ա՛յնքան եղած եմ այն տղան։ Միթէ անհետացած այն կերպարա՞նքն է այս դէմքը զոր այս տղաքը չեն ճանչնար, և որուն թախծութեան ետև՝ մա՛յրս միայն իր սիրոյն մեծութեան մէջ՝ իբրև Անեզրութեան մէջ մշտակայ այն կորսուած կերպարանքը դեռ կը նշմարէ։ Որքա՞ն սիրելու է եղեր տղաքներր, ոչ միայն վասնզի չկային, այլ մանաւանդ վասնզի չպիտի ըլլան քիչ ատենէն, բոլոր այս խեղճ տղեկները։ Արբունքին տխուր վերլուծականութեան մէջ մանկութիւնը կը քայքայի, կը խամրի. ի՛նչպէս ամբողջ են բողբոջները, մանուկները։ Ո՞վ են այս տղեկները. չեմ ճանչնար բնաւ. այն ատենները չկային. երբեք չկային անոնք. և չեմ գիտեր ինչպէս եղած են. և ի՛նչպէս ահաւասիկ մեզի պէս կ՛ըլլեն։ Ես ալ, ատեն մը, անոնց պէս, չէի տեսներ ծերուկները. այնքա՛ն հեռու եղած ըլլալու էին անոնց գորշ գլուխները։ Մինչդեռ հիմա, շատոնց, անզգալի կերպով անոնց մէջն եմ ես ալ, տաճարին ետևը, — ատեն մը ա՛նկէ դո՛ւրս իսկ ըլլալէ ետքը։ Դասը ո՛րքան հեռու է հիմա իմ կեցած տեղէս. իմ ղարմացած կանգնումէս որքա՛ն հեռու է դասին մէջ կեցած ըլլալս՝ բոլորովին անճիգ ու բնական, երգին ճիչը բերանս, ձեռքս բռնած վառ մոմը, որու ոսկի լոյսին մէջ ընկերներուս քունքերը կը խարտիշուէին., լոյսերը, երազները, իրականութեան հեշտալի զգայութիւններն աչքերուս մէջ, կարծեմ ընդերկա՛ր խորանին կամարին մէջ թափառասոյզ աչքերուս, մինչդեռ անիկա, որու անմատչելի բարձրութիւնը հզօր կորութեամբ մը կը ծոցուէր, կը խորունկնար, կարծես մեծվայելուչ ու բարի հայրութեամբ մեր երգերուն խընկալի ցայտերուն, վերառաքման դէմ, — կամարը՝ տարտամօրէն կը տիրապետէր իմ հոգւոյս որ իբրև ամէն հոգի՝ տաճարի մը կանգնումին համար կանխորոշուած խորհրդածումի ամայութիւններ ունէր։ Իրական, տարօրինակ կերպով զուրկ եմ այն տարիքէն. այն ծաղկահասակ տղեկին կեցուածքը չէ՛ քանդակուիլ սկսած, մթին մորմազգիի (sol.) մը պէս հակիլ սկսած այս հասակը, ոչ ալ այս նայուածքը, — մնացէր, որ կը յառի, կը զննէ, կը խփի, ու կը թուի մեղմել, արգիլել ջանալ ո և է օտար թափանցում, վասն զի ա՛լ ներսը անմեղութիւն չկայ, ու մանաւանդ կարծես մերժե՛լ արտաշխարհի նողկութեանց տեսարաններն ազատ մուտքը՝ ապաքինելու կարօտ հոգւոյն մէջ, որովհետև անոնցմով չարատուելու՝ ուրե՛մն անոնց ներելու չափ վճիտ չէ անիկա՝ — ոչ ալ այս նայուածքը հայեացքն է այն տղեկին։ Եւ, օ՛հ, մինչդեռ անոնք, տղաքները, զուարթ, կայտառ՝ իրենց վաղուան բերկրութեամբը, խունկին, մոմերուն, կիրակամուտքի լոյսին մէջ կ'երգեն՝ անտարակոյս լաւագոյն է հոս, ասդին, ծերուկներուն մէջ կորսուիլ։ Մազերուս մէջ գծուող աննշմարելի ճերմակները կը բաւեն որ արդէն ինքզինքս ձեզմէ համարիմ, լռին, անշուք ծերունիներ։ Խռովայոյզ պատանութիւնս ստուերարկող ու հեռացնող այս տխրալի անդորրոյթը (accal.) խառնե՛մ անոնց կեանքը գորշամածող ալեւոյթին անդորրութեան, կիրքերու պղտորութենէն յառակայող հոգւոյն նման շուշանապսակով անոնց գլուխները շրջապատած, որք առաջ կը հալին, ա՛լ անկարող ուրիշ դիրք առնելու քան այս կարկառումը որ կը մտմտայ ու կը խոնարհի։

Բայց հեռուն խունկը կը ժայթքէ, կը բարձրանայ, և դպիրները կ'ըսեն.

Սո՛ւրբ Աստուած, սուրբ՝ եւ հզօր...

Հի՛ն սիրելի աղօթքը, յօժարակամ երգուած, աղաղակուած, ծխայեղց բուրվառին պարին հետ. խունկի ամպումներուն եթերային կչռոյթին հետ, անշարժ ու կարծես անյատակ կամարներո՛ւն արձակուած, աղօթող մարդերուն անմռունչ ու ներքին, ու մութ ձայնակցութեամբը մեծցած, խորունկցած տակաւին. սրտագին, անսպառելի հառաչանքո՛վը իր անհուն ու մի բառերուն, որոց կոյր, միամտօրէն յստակատես, կարծես նախազգացական ըմբռնումը կը խանդավառէր մանկութիւնս, մեծ կամարին աստուածութեանը մէջ երազուն, և որոց անըմբռնելի միութիւնն հիմա կ'ապշեցնէ զիս, որոց երգումն անգթօրէն կը խորունկցնէ իրենց իմաստը, վասնզի երգն ուրիշ նպատակ չունի այլ բառին իմաստը երկարաձգել հոգւոյն մէջ, հոգին ողողել անով, իբրև աւիւնով մը.., որոց մեծութիւնն հիմա կ'արգիլէ այն ուրախութիւնը զոր իբրև հրեշտակերպ էակներ, անհուն բաներու կարծես նախապէս ընտանի հոգիներ կը զգայինք զանոնք երգելու ատեն, խունկի ծուխերով թեւաւորուած.., որոց մեծութիւնը սակայն հիմա զիս կը մեկուսացնէ, կը թշուառացնէ աւելի։

Եւ մինչդեռ ահագին եկեղեցւոյն դաղափարը կը խտանայ, կը ձուլուի, կը ներկայանայ յանկարծ՝

անթերի, ամբո՛ղջ, տիեզերական ընդհանրութեանը մէջ երգին որ կ'ելլէ կը լեցնէ անջրպետը, ճչմարիտ ու անայլայլելի զմայլմանց տրտմութեամբը հոգիները խռովելով, եղկելի աշխարհայնութիւնը սարսելով, դանդաչեցնելով երկրպագութեանց ու խաչակնքումներու յամր խլրտման մէջ որով ալեւորած մարդերուն հիքութիւնը կը բաղձայ ամբաւութեան ներյատուկ բարիքին, տխրալի քարշումով մը տարուելով երգին խնկալի ու պայծառ ելեւելքին հետ խառն, աղօթքին խուռն հրահառաչ ամբարձման մէջ չփոթուած հեծեծելու, ես՝ կը ջանամ փախչիլ այն յափշտակումէն, արցունքէ՛ն որ ներսս կ'ուռի՝ անզուսպ խայտանքովն իր տրտմութեանն, ու, պատուհանէն դուրս կը դարձընեմ աչուըներս, արցունքին խուլ աճումը կասեցընելու և անոր հանդուրժելու անկարող՝ պատուհանէն դո՛ւրս. ուրիշ բան մտածել փորձելու. ո և է չքոտի, խօլ դատարկութեամբ մը զբաղելու. — ժամուն պարտէզին մէջ, գետինը՝ բոյսերը կը տատանին հովէն ... — երկար ատեն կայ որ լեցուն է այն մորմոքն ու կ'սպառնայ վիժիլ աչքերէս իբրև անգութ խոստովանութիւն մը ... — կը տատանին, կը խոնարհին, կը չոկուին, կ'իյնան խոտերը ... մինչդեռ անիկա կ'սպառնայ կարծես ամենակարող՝ ինծի ծնրադրել տալ, հօրս պէս . . — անընդհատ, յիմարաբար կը ծռին, կ'իյնան խոտերը, ծղօտները կը ճօճին, կը ծածանին, լալագին. ու պարող, տանջուող ոչնչութեամբ մը կը չարժտկին, պարտէզին սգաւոր վանականութենէն ելլող թախծագին բանէ մ'ահարեկ, վաղամեռիկ, կարծես մշտնջենապէս վաղամեռիկ, — և տարօրինակ դժբաղդութեամբ մը կը լեցուիմ:

Ինչո՞ւ կը հալածէ զի՞ս։ Անորոշ, անտանելի զգայութիւններ; յաւիտենական բաներու խուլ հեռազգայութիւններ կ՚ելլեն ներսերէս, ճշմարտութեան դէմ մարմնաւորութեամբ թանձրափակուող խղճին ամենէն թշուառ որջերէն հծծուած։ Ինչո՞ւ կը հալածէ զիս, ո՛վ Քրիստոս, կատարելութեանդ մղձաւանջը։ Միթէ ե՞ս սպաննեցի քեզի։

Աղօտապէս, իբրև պղտորեցնող արցունքի մը մէջէն կ՚ընդնշմարեմ, կը գտնամ ինքզինքս, անմիտ Եսը, մասնաւո՛ր, անհատական՝ հակառակ իր ծագման ընդհանրականութեանը․, Եսը, զոր կսկըծագին կը հաստատեմ, քանի որ չեմ կրնար վանել կամ ժխտել, որու յիշատակն, զգացումը չպիտի կրնամ մոռնալ, փցուն բաներու անհաւատալի յամառութեամբը մշտակայ․, և որ կոպիտ ծաղրի մը պէս կը զեղու, կ՚աղբադիզուի առջևս։ Վասնզի երբ յուզումները կ՚ելլեն ներսէն իբրև հեռաւոր ու յաղթական ճշմարտութենէ մը՝ մարմինը կը խայտառակուի, վասն զի Ե՛ս՝ է առաջին, մշտնջենական մեղքը։ Եւ մարմինով մը, ու մասնաւորուած Եսով մ՚իր ընդհանրութիւնը կորսնցուցած հոգւոյն անպատում արտմութեամբ, իմ գոյութեանս վիշտով՝ կը ջանամ ակամայ նայիլ Անոր որ Ես չունէր, որուն Եսը մարդկութիւնն էր, Ամենն էր։ Եւ իր անձնաւորութեանը հեշտալի ու սարսռալի ճշմարտութեանը մէջ անրջակոծ, իբրև աղօթքի մը, ինքնաքաւման մը մէջ, իբրև մահուան արբեցնող երազանքի մը մէջ՝ կը մտածեմ թէ մարգերը տեսան զայն, անվախճան ստուգութիւնը․, թէ ես, թերևս պիտի մեռնէի եթէ հիմա զայն տեսնէի, ո՛չ տարօրինակ ու վսեմ Նազովրեցին, Յիսուսն, այլ յաւիտենական Քրիստոսը․ ոչ

Վարդապետը, այլ Որդին, վասն զի շատ տխուր բան կ'ըլլար զայն տեսնելէ ետքը դեռ ինքզինքս ապրիլ., զի՛նքը եթէ տեսնէի կանգուն, կատարելութեան, ամենակալութեան քաղցրութիւնը., լուսեղէն կամեցողութիւն, բազկացած, լծակցած կամեցողութիւն., բարոյականի, սիրոյ մարտկոցումը., չանթակամող, այլ փայլակներո՛գ սիրտը, իր ճշմարտապէս լուսարձակ անձին անիմանալի ու անյագենալի բարիքը. Անեզրութեան բոլոր անպըղծելի կուսութիւնը՝ ներմամբ այրող իր ակնարկին մէջ։ Եթէ կարենայի ես երջանիկ ըլլալ այնքան որքան սուրբ է ինքը, երջանիկ անոնց պէս որ զինքը տեսան, ու անոր ձայնը լսեցին, անոր ձա՛յնը որուն քաղցրութեան ուժին ոչ մէկ հոյլ երկնաշունչ Որփէոսներու պիտի կրնար հասնիլ, լեռնադղորդ գոռումներու ոչ մէկ տիտանուագային համօրատում, միահաղոյն շնչող ծովերու ոչ մէկ վայրենադաշն խմբերգ, — անոր ձա՛յնը, այնքան քաղցրօրէն հզօր, որ կը վերկենդանացնէր, որ մեռելներուն սառած ականջը կը լսէր զայն, ու կ'արթննային, կ'ելլէին., այնքան քաղցր, Աստուած իմ, այնքան անասելի, անյղանալի կերպով քաղցր որ Նախման իրականութիւնը կը ցնդեցնէ՛ր ցնորքի մը պէս. որ Նախումին յանկարծ Աղօթքի կը վերածէր, Նախման գարշելի, անբացատրելի, անդրմարդկային թշուառութիւնը Աստուածգիտութեան երանութեա՛նը կը փոխէր., եթէ երջանիկ ըլլայի անոնց պէս որ նայուեցան անոր հայեացքէն, և գութի երկնային կոհակի մը մէջ պարուրուիլ, հրընկղմիլ ու խտէանալ զգացին, վասնզի ներման այնպիսի հեշտութիւն մը կ'երանար հոն որ ամօթապարտ մարդը կրնա՛ր նայիլ անոր., — երջանիկ, անոնց պէս որ զինքը չօչափեցին, վասնզի պէտք էր որ, խեղճ մարդիկ, զինքը չօչափէին, ո՛ և է պատրուակով, աներեւակայելի էակին իրականութեանը համոզուելու համար, թէև խղճին անվրէպ նախազգուշութիւնն ըսէ՛ր իրենց թէ Քրիստոսն է ան, հրեշտակադէմ, հրեշտակացած Աստուած, արփային անիմանալի վիհերու միահամուռ կեդրոնացման մը ցնորակերտուած Գերամարդ, Տիեզերքի մշտնջենաւոր թրթռումը միակ տրոփի մը մէջ կըշռութուած, `Տիեզերքի Օրէնքը՝ Տիեզերքի Ոգին եղած., եթէ երջանիկ ըլլայ՜ իր կերպարանին թքնոտ մարդուն պէս, և իր ոտքերն իւղօծող կընկանը պէս երջանիկ՝ ես, արդեօք՝ գիտակցութեան, ինքնաճանաչման զարհուրելի ու մահացու աճումով մը, չպիտի՞ ըլլայի մէկը որ մեռնէր իրեն համար, եթէ ոչ մեռնէր իր ներկայութենէն։

Ափսոս, խոտերը կ'երերան կոր, սարսռալով. խեղճ խոտերը. ի՜նչ անողորմ բան կայ չուրջս. ի՜նչ է այս կաշկանդումս տխուր հողին վրայ. հողին սրտաճմլիկ ամայութեանը վրայ։ Չէ՞ մի որ հէք եղբայրն եմ այս դողդոջուն ոչնչութիւններուն։ Ի՞նչ բան կրնայ մխիթարել ապրելու սուգը. կենցաղի մը պժգալի յամառութեամբը բռնացած մարմնաւորութեան նզովքը։ Ո՞վ պիտի լուայ Եսին ամօթը։ Պէտք չէ՞, չատոնց, որ հողին խորին գերեզմանին մէջ կորսուիմ. վհատութեամբ եւ դառնամ դէպի հողը։

Իսկ Անոր կերպարանը կը մարի պատուհանին մէջ. կը կորսուի, ներսս կը վերադառնայ։ Հո՛ն թող անհետի։ Թող սրտին անարտաբերելի խորհուրդներուն մէջ թաղուի, իբրև գետնադամբաններու եկեղեցւոյ մը մէջ, կենցաղին հեթանոսութենէն հեռու: Գիտեմ որ, երբ արցունքներուն խոյելքը յարուցանէ զայն այնքան յաճախ որ վերջապէս դիմակայէ զայն ինծի, իմ արարքներուս և իմ միջևս զայն ուրուացնէ՝ փայլատակող սկզբունք՝ կեանքս պէտք է յեղաշրջի: Վասնզի իր իրաւունքն է ատիկա, և ոչ իր ազդեցութիւնը, իր արբեցուցչութիւնը., վասնզի եթէ հանճարները կրնան տեսակէտներ չինել՝ անիկա խղճմտանքը նորաստեղծեց, այնքա՛ն իշխանութիւն եղաւ իր ազդեցութիւնը., վասնզի գիտեմ որ Տէրն է: Կեանքս, թերեւս կեանքը, անկարող զայն նշանաբան ունենալու, ա՛յն հայեացքը, այլ թերևս զայն իբրև գաղտնի, ամօթլեած յղացում մը կրելու անարժան չէ: Միթէ դատապարտութիւնը կ՚ընդգրկէ՞ ամբողջ մարդը. մարդ անծանօթ կարելիութիւններ չի՞ կրեր. չէ՞ մի որ արտօսրը անծանօթ անաշխարհային զգայութիւններ կը վերբերէ սրտին ներքաւիղներէն, ու արտաքին մարդուն ամուլ ոչնչութիւնը կը պատմէ անոր, — և այնքան մօգական, այնքան աստուածային որքան անոր մարմնաւոր ապագան խտացնող սերմի չիթը՝ էակին ոգեղէն անցեալին թրթռագին հոծումը կը բերէ իրեն. — չէ՞ մի որ արտօսրը, ո՛վ Աստուած, Անեզրութենէդ բղխած մեղեդի չիթ մ՚է որ կը գթա՛յ լացողին: Ինչպէս կեանքին յաւերժական գաղափարը Ջուրերուն տակ՝ հոն, արցունքի ներքին խորքերուն մէջ անյայտ, ծածկայուն թող մնայ անոր տեսիլն իբրև ներաշխարհային պաղպաջունքի մը մէջ, իրեն արժանի., և թող ես հծծեմ միայն իւրովի թէ ունիմ ես զինքը, մարմնաւորութենէս հեռու, հոգւոյն նախնի, անկորնչելի ճշմարտին առասպելայնութեանը մէջ ունիմ ես զինքն, իբրև փրկութեան, վերակենդանութեան գաղափա՛րն Արցունքներու խորը։

Ահաւասիկ հիմա Հայր գթածը կ'ըսէ քահանան։

Իմ աղօթքս, իմ, իմ աղօթքս. իրիկուն է, և քահանան կ'ըսէ.

Հա՛յր գթած, Արարիչ ամենայն արարածոց, ընկալ զպաղատանս ծառայից քոց ի ժամ երեկոյիս. ողորմեա՛, Տէ՛ր, ամենայն աշխարհի. հիւանդաց, վշտացելոց, ճանապարհորդաց, նաւորդաց, խոստովանողաց, ապաշխարողաց, եւ հոգւոցն հանգուցելոց:

Ասանկ կ'ըսէ քահանան, վանքի իրիկունն է։

Այն ատենները զմայլած կը մնայի մանկական այն զմայլմամբ որ երիտասարդութեան մէջ երազանք, ծերութեան մէջ տրտմութիւն է. այն խուսափուկ վայրկենին մէջ ուր աղօթքին ծանր ու աղաչաւոր բառերը կը հասնէին, երևակայութիւնս հորիզոններու անարտայայտելի ընդարձակութիւն մը կ'ընդնշմարէր իրիկուններու ամայութեանց մէջ հեռացած, անսահմանուած։ Չէի գիտեր ոչ վիշտը, ոչ տարագնացութիւնը, ոչ ծովերուն իրիկունները, ոչ ապաշխարանքը, ոչ մեռնիլը։ Եւ սակայն մտիկ կ'ընէի քահանային աղօթքին, տարտամօրէն պատկառոտ, կարծես մեղմ երկիւղով մ'անշարժ, իբրև երկբայաղօտ ճակատագրութեանց կարծիքով մը. և ցորչափ կը տևէր աղօթքը, ոչ իսկ վայրկեան մը՝ կը մնայի անորոշ, սուզեալ, երազմայլ. անստուգապէս բայց հոգեկին ըղձալով այն *աղու քամիներուն որ պղօթքին տեսիլներուն մէջ կը ծփային, կը հեռաստւզուէին., ենթադրելով, մտածելով զանոնք, կարծես զանոնք երկար ատեն գիտնալէ ետքը մոռցած, իրենց «թողած» տպաւորութեան մելանուշութենէն կարծես յիշելով, անծին ու շփոթ ճանաչողութեամբ մը հնչատաիրելով անոնց հեռանօսրութիւնը, որ վերջին բառերէն ետքը դեռ կ՚երկարաձգուէր, ու կը լուծուէր, կը ցնդէր., ողեկի ըղձատեսութեամբ մը նախազգալով յաջորդող ժամանակները, բայց որոշապէս զի՛ս նախապրելով այն խորին նոյնութեամբ որով ինչպէս ամենուրեք՝ բան մը նոր չէ տարիքին մէջ, եթէ ոչ այն ահագին երազողութիւնը, կեանքով բեռնաւոր, ուր նախկին զմայլումը՝ կարծես նախկին անդրակենսութեան մը այերայնութեամբը խեթև զմայլումը կը թախծի։ Ինչպէս պիտի ուզէի՛ ծերանալ, Հայր Գթածը նաև ա՛յն ատեն լսելու համար, ինչպէս այս ծերունիներն հիմա կը լսեն. տեսնելու համար նախնի ողեկին ժպիտն այն արտօսրին մէջ որու թրթռման մէջէն ծերութեանս հայեցողութիւնը պիտի հեռանար անհուն ծիրանի հորիզոններուն մէջ՝ իրիկուան աղօթքին իմաստութենէն անդրանկարուած.*

Ողորմեա, Տէր, ամենայն աշխարհի. հիւանդաց, վշտացելոց, ճանապարհորդաց, նաւորդաց, ապաշխարողաց, եւ հոգւոցն հանգուցելոց:

Ի՞նչ է այս երազուն տողումն, ուր երևութապէս այլազան վիճակներու գաղափարները կը յաջորդեն իրարու, անզգալի ու թերևս անկանոն աստիճանմամբ, որ այնքան ճիշդ կը բարձրանայ ու այնքան կատարելապէս կ՚աւարտի., ուր գաղափարները կ՚անցնին իբրև իրիկուան բալող չիկութիւններուն մէջ ծփուն տրտմալի երանգները միակ գաղափարի մը, անոնցմէ առաջ, անոնց մէջ, ու անոնցմէ յետոյ մշտակայ, ինչպէս անեզր իրիկունն ուր աղօթքը կը գոյանայ, կը խնկանայ, ու կը սաւառնի։ Ինչ մեծ ու քաղցր իմացականութիւն վերջալուսական մտախոհութեանց մէջ կը յիշէ զանոնք որ կը տխրին, կը տառապին աշխարհայնութեամբ, անկողիններու ցաւին ու թշուառութեան մէջ, լքման յետին լռութեանց մէջ.., զանոնք որ կը մեկնին կը հեռանան, տարադէմ, դէպի լեռներու վայրենաբոյր մենութիւնները, մթին ձորերու խորերէն, ուրուային բլուրներու ցախերուն մէջ, ուր իրիկունն անհուն հծծիւններով կը սրսփայ.., կամ ծովուն ամայութեանց մէջ, ուր հորիզոնները հուսկ երանգներու տխրադէմ հոգիներով կը խորհրդաւորին հեռուները, կամ մերկ՝ վճիտ՝ զարհուրելի պարապութեամբ մը կը խստագծուին տմոյն երկինքին վրայ, մինչդեռ պատռուող ջուրերուն մէջ վիհերը կը մթագնին, և անհարկու կոծեր կ'արձակեն գիշերամուտին մէջ գացող նաւորդին.., յետոյ նաև զանոնք որ պահ մը, ու թերևս իսպառ հեռացած կենցաղէն՝ խցիկի մը ներանձնութեան մէջ ուր լուսամուտը կը ստուերամածի մթագնող ու կորսուող արտաշխարհին վրայ՝ լռութեան սրբութեանը մէջ հծծող ներքին աղու ձայներու կ'ունկնդրեն, ստուերին մէջ փթթող նայուածքին կատարելութեամբն, արտաշխարհէն ազատ խղճմտանքի մը տեսանողութեամբը կ'ըմբռնեն իրենց մեղքերուն մորմոքալի չարքը, և ազնուացումը կը տենչան.., անայլասերելի ազնուացմամբ՝ արտասուագին, ցօղալից վերկենցաղում մը կ'ըղձան.., անեզրութենէն կը խնդրեն շնորհներուն խաղաղիկ աստղակայլակ էջքը.., — և զանոնք որ վերջին նշոյլներուն հետ մեկնած են աշխարհէն։ Ա՛հ, իրիկուան այս աղօթքը։ Ի՜նչ երազուն բարութիւն կրնայ յիշել զանոնք իրիկնածին բարձրախոհանքին մէջ և անոնց համար կ'աղօթէ։ Եւ այն պահուն որ արևը կ'ընկղմի իջնող գիշերամուտին ստուերներուն մէջ. հեռուն, վաղուան տրտմածուփ անորոշութեանց մէջ, ի՜նչ բան կարելի է յիշել եթէ ոչ հիւանդները, տառապողները, տարագնացները, խոստովանողները, ապաշխարողները, մեռնողները։ Երբ իրիկունը կուգայ, ու հանգիստին գորովագին ժամն է, որչա՜փ ճիշդ է, որչա՜փ արդար՝ երազել, սիրել բոլոր զանոնք որ հիւանդ են, կամ տառապագին, կամ թափառական., զանոնք որ աշխարհէն կը քաշուին կամ կը վերանան, բոլոր զանոնք որ խաղաղութեան կարօտ են։ Այս պահուն ի՜նչպէս գործունէութեան, ըղձանքներու, պէտքերու գաղափարները կը մարին հրաժեշտի գաղափարին աղօտ մեծութեան ներքև։ Իրիկուան մէջ մի՜թէ կայ հրաժարումէն աւելի խաղաղ և աւելի տիեզերական բան մը։ Ի՜նչ, ո՛վ Աստուած, աւելի կատարեալ բան մը քան երկրաժեշտը, երեկոյին։

Ծերերէն մէկը ետևը կը դառնայ կը նայի. սոսկալի՜ բան. հայրս է....։

Տէ՛ր Աստուած. մեր թաղին սա արբեցող ծերունին չէ՞ այս որ կիրակամուտքի ժամերգութեան եկեր է։ Ի՜նչ անհարկու նմանութիւն. շեշտակի ինծի կը նայի։ Ա՛հ սակայն. ա՛լ ասիկա անհանդուրժելի է. իր ալքոլամոլի ու ծերի պռստած, աղաչաւոր, անհաբեկ յառումով ինծի կը նայի. անդի՜ն կը դառնամ։ Գիտեմ, դեռ կը նայի կոր որպէս թէ հա՜յրս ըլլար, մեռած հայրս, և իր այնքան ծանօթ նայուածքին անհեղ տառապանքով ինծի նայէր տակաւին: Կարծես թէ չէ մեռեր այն նայուածքը. այն սրուած, սլաքօրէն սպառած, ոգևոր ու անաշխարհային նայուածքը միթէ կրնա՛ր մեռնիլ:

Միթէ կարելի՞ է որ անիմաստ դիպուած մը ըլլայ այս տարօրինակ բանը: Ալքոլը, ծերութիւնը, վիշտը, նախնական հարևանցի նմանութեան մը օժանդակած, կը բաւե՞ն հօրս կերպարանին աղէտալի վսեմութիւնը կերտելու. այնքան խուսափուա՛ծ այն կերպարանը դեռապրեցնելու հողակոյտէն դուրս՝ զայն իմ մօտերս ուրուայածելու համար: Չի՞ բաւեր արդէն որ սրտիս մէջ քանդակուած ըլլայ այն, իբրև սնոտ հեզինակը. սրտիս մէջ՝ թախծութեան անկիւնի մը մէջ ընդնշմարուող ա՛յն ահարկու դէմքը. կքուն, նայող, արձանացած: Ինչո՞ւ համար երեւնալու ու նայելու այս պատի՛ժը:

Նոյն դողը, նոյն տժգունումն էր որով իր զգայութիւնը կ'ունենայի. և որ, աւաղ, ուրախութիւն մը չէր: Նոյն անկորնչելի զգայութիւնն էր. նոյն յանկարծական դառն անձկութիւնը, զոր զգացի հիմա և որ, երբ կենդանի էր հայրս՝ ա՛լ իր ըրած տպաւորութեանց համադրոյթն էր. իր ենթակայական նշանը: Ինչպէս նոյն է դեռ, նոյն է միշտ այս անձկութիւնս: Ատանկ կը նայէր ինծի, և կը պատժուէի: Թերևս ոչ իր խրատը, իր յանդիմանութիւնը, իր ծաղրը, իր ապտակը զիս այնքան պատժած են որքան իր կսկծալի ու սոսկա՛լի ակնարկը որմէ խոյս կուտայի. վասնզի այդ նայուածքը պատժել չէր ուզեր զիս:

Այն նայուածքը կը տառապէր ու կը ներէր. — Նայուածքին ծերութեան ու ալքոլական արտայայտութիւնը յարատեւ տանջագծումն էր իր առաքինականութեան։ Ալքոլը հօրս բնաւորութեան մէկ յաճախակի յայտակերպումն էր. օ՛հ, ալքոլը իւրացուած էր հօրս բարոյականէն. իր հոգւոյն գեղեցկութեան հետ ընդխառնուելով, յուզուելով՝ ալքոլին ազդեցութիւնը պատկառանք եղեր էր։ Ակնարկին խիստ ազնուականութիւնն ուժգին ցաւագնութեան մը մէջ նսեմացեր էր։ Ալ չէր կրնար հանդուրժել անոր. կը խուսափէր հանդիպելէ իր սեւեռաբիբ ծիածանին որ աչքին ծերացած ճերմակներուն անսպառելի դատարկութեանը մէջ կը կենար կը նայէր ինծի. իր անջնջելի, յաւիտենական հայրութեան ուրուացած, անցեալ իշխանութեամբը։ Եւ կ՚ամչնայի, կը սոսկայի, կը նողկայի իր հայրութենէն, որ գուցէ խանդաղատանք միայն կրնար սպառնալ ինծի. թերեւս իր տառապանքը միայն։ Որչափ թշուառ էր, որչափ թշուառ, իմ մեծնալուս չարիքին հանդէպ զոր ըրի իրեն, զոր անկախութեամբս ու անձնականութեամբս, և անշուշտ իմ պժգալի երիտասարդութեամբս՝ ինչպէս է՛ ամէն երիտասարդութիւն՝ խստացուցի (raid.), անպարմանելի, յուսահատական ըրի. և սակայն այդ ինքնութիւնն ինքը տուած էր ինծի. իր անխորհուրդաւնականութեամբ ըղձակերտեր էր զայն։ Եւ ես զինքն ա՛լ ատել կը թուէի։

Սակայն չէի ատեր, այնպէս չէ՞. մի՛թէ կ՚ատէ՛ն զինքը։ Չեմ գիտեր ինչ կ՚զգայի։ Չափազա՛նց էր ինքը. իր վրայ, իր մէջը տաք, խոնաւ, անհասկընալի չափազանցութիւն մը կար, տարօրինապէս խռովիչ։ Իրմով լեցուն էի, առանց գիտնալու, կարծես միեւնոյն ելեկտրականութեամբ լի՝ խուսափիլ կ՚ուզէի իրմէն։ Իրմէն այնքան պատժուած մանկութեանս մէկ ակամայ, գրեթէ մեքենական հատուցո՞ւմն էր այս անկախացումը, կամ նախկին կորովալիր հօր ակնածելի ներգործութեան՝ ծերութեամբ, վիշտով, ալքոլով երկչոտած անինքնավստահ համեստութեան տեսարանէն զայրո՞յթ մը. ուստի ճշմարիտ, գիտակից յարգանքի մը անմեռ տրամադրութի՞ւնը սրտիս մէջ: Եւ կամ միթէ ճշմարիտ իւրացումը չէ՞ր. աստիճանական գրաւումը նոյն նկարագրով:

Ստոյգ է որ ես իրմով յագեցած (sat.) էի և ինք կը նուաղէր: Իր նախկին տիրապետութիւնն ուրիշ բան չէր, այլ բարոյապէս ու զգայարանապէս հետեւում մ'իր արեան որ բաժնուած էր իրմէ զիս յօրինելու: Իր գորովով, իր խրատով, իր պատիժով որ այնքան սաստիկ էին, կը հետեւէր իր բուռն էութեան զոր տուեր էր ինծի: Ուրիշներու մէջ յաճախ յետամնաց՝ հօրս մէջ հայրութիւնն իր ծնողութեանը կը հետեւէր. կը տառապէր ինք որ զուգընթաց ըլլար անոր: Անգիտակից ծնողութիւն մը չէր կրնար բաւել իր հզօր ու քըննադատ նայուածքին որով ինքզի՛նքը կը սրբագրէր իմ մէջս: Իր խիստ հայրութիւնը գիտակցութիւնն էր իր առնավայրի ծնողութեանը: Անընդհատ կը ծնէր զիս. և չարունակ սպառեցաւ ոչ միայն իր մարդու տառապանքներէն կամ ալքոլէն, այլ նաև իր յարատև ծնողութենէն: Ալ ընելու բան մը չունէր. իր չռայլութեամբ ինքզինքը վատնեց իր սերունդին: Երբ իր ներքական վատուժումը տեսաւ, վշտագին, անկէ տրամադրուող ու մնանող ու անոր զուգադիպող իմ աճմանս հանդէպ., երբ ինք մորմոքով զգաց իր օտարանալն իր նախաւոյգ Եսին յիշատակէն որ իմ մէջս կը վերկենցազէր, որ գուցէ, ըստ իրեն, կը նորաստեղծուէր իմ մէջս, ու գուցէ, իր ծերունիի աչքերուն առջև, կ'օտարանար ու կ'այլասերէր., մինչդեռ ինքը, ինչպէս ես, չէր կրնար կասկածիլ իմ մէջս մօտալուտ փոփոխութիւնները, որք շեշտուածներ ու աղօտուածներ միայն անշուշտ պիտի ըլլային, և որ իր գոյութիւնը պիտի որոշադրէին հոն., և երբոր թախծալից ուրախութեամբ զգաց անօգտակարութիւնը տարեւոր բոյներուն որք իրենց հուսկ հունտին մէջ կ'սպառին, ու առանց իրենց եան ընդնշմարելու, ճանչնալու անոր մէջ կը ծնգին, կ'ոգեւորին, — այն ատեն մեռաւ ։ Իր որդիէն չպատկառելու համար պէտք էր որ մեռնէր արդէն ։

Ի՛նչպէս եղած է ատեն մ'ուր ոչինչ իմ մէջս կ'զգացնէր ինծի այն խռովիչ նմանութիւնը, զոր ժամանակը, կեանքը պիտի երևան հանէին՝ հակառակ այն պատիր երևոյթին որով ինքզինքս տարբեր կը կարծէի անկէ, ե՛ս, անոր որդին., և որ հետզհետէ կը շեշտուէր իբրև զիս հպարտացնող իսկ ստուգութիւն մը, և կը յայտնուէր, թերևս անոր հայրական աչքին կը ցայտէ՛ր այն գիտաձև ու յիմար անտարբերութեանցս մէջ որոնցմով եկեղեցիէն բացակայ կ'ըլլայի, և հօրս արտասուքին սոսկալի բարոյացուցչութենէն հեռու, և որոնցմով անզգած կը մնայի՝ եկեղեցիէն դարձին իմ բացակայութեանս համար ինծի ըրած յանդիմանութեանն ու վշտաբեկ ծաղրին ։

Չի գիտեր հիմա թէ որքան կը նմանիմ իրեն. թէ որքան կ'ուզե՛մ նմանիլ անոր, ե՛ս որ կ'արհամարհեմ ամէն տարբեր նմանութիւն ։ Ի՛նչ բաներ կը չարունակէի սիրել, զոր ինքը կ'արհամարհէր, և զոր ես կ'սկսիմ ատել հիմա։ Որչա՜փ բաներ կային զոր կը քամահրէի, և որոցմէ հիմա կ'ակնածի՜մ, որովհետև ինքը կը սիրէր զանոնք։ Անշուշտ ժառանգականութիւնը կը գնահատուի երբ տղեկը հասնի մինչև իր բարձրագոյն աճման, թէև սաղմն իր ապագան պարունակէ։ Հոգւոյն մէջ աստիճանաբար, անզգալի և անդառնալի յամրութեամբ մ'երևան կ'ելլեն նոր հանգամանքներ, անոնց դեռ անինքնագէտ տիրոջ անծանօթ, և անկէ անյուսալի։ Հին ճաշակները, սխալ, թեթև, վարկպարազի, տարտամօրէն կ'այլէանան, ծանր և օր մ'ալ անակնկալ եղափոխութեամբ որ անկաձև առհաւութիւն մը կը թուի, բայց որ ժառանգականութիւնն է, անկորնչելի, որովհետև բարեշրջական և թերևս մանաւանդ գիտակցական։ Վասնզի գիտակցութեան աճումը չէ՞ որ էութեանս մէջ հօրս ծագմամբը կը յայտակերպի, — ինչպէս գիտակցութեան յետին բարեշրջութիւնը կը ձևաւորուի՝ Աստուծոյ վերստին ու ներյատուկ ընդերևման մէջ։ Եւ արդեօք այն անորոշ ժամանակը որ անհատական զարգացման բարձրագոյն աստիճաններն ու գիտակցութեան լիագոյն երևումը կ'որոշէ, այն անորոշ ժամանակը հօր մահը չէ՞ ընդհանրապէս։ Պատանութեանս գիտակցութիւնը որ զիս ուրի՛շ կը ներկայացնէր քան հայրս՝ թերևս դիտողութիւն էր միայն, և անհեռատես դիտողութիւն մը. զգայարանական ճարտարութիւն մը մանաւանդ. — տեսնելու երկու եղանակներ որ մարդոց լեզուին մէջ կը շփոթուին իբրև թէ դիտողութիւնը գիտակցութեան ստորին աստիճանը ըլլար, մանաւանդ նայուածք ըլլալով, մինչդեռ գիտակցութիւնը տեսողութիւն է մանաւանդ։ Այն ատեն իմ և հօրս մէջ տարբերութիւն մը կը դիտէի. հիմա գիտակից իմ նոյնութեանս, որքան զատ անհատներու կարելի է նոյն ըլլալ։ Կ՚ատեմ ինչ որ կ՚ատէ ինքը. և իր սիրածները սիրելի են ինծի. և ասիկա՝ ոչ թէ որովհետև զինքը կը յարգեմ. հապա անոր համար որ՝ ա՛լ ուրիշ կերպ չեմ կրնար ընել. և ահա ատո՛ր համար կը յարգեմ զինքը, իբր իմ օրէնքս։ Կը բացատրեմ զինքը. կ՚արդարացնեմ զինքը. որովհետև ինձմով կը յղանամ, կը գտնեմ զայն։ Ատեն մը կը ներէի, կ՚աչառէի ինքզինքիս, որովհետև զի՛նքը կը դատապարտէի այն թերութիւններուն համար որք հասարակաց էին իրեն և իր տղուն։ Հիմա ցորչափ կը դատապարտեմ ինքզինքս, նոյնքան կը ներեմ իրեն։ Եւ հիմա՛, երբոր մրմնջեմ ինքնիրենս թէ յոյզերուն համար որ զիս կը խռովեն, կը չարչարեն, ու կ՚ազնուացնեն, ես գուցէ անարժան չեմ Անեզրութեան՝, կ՚ըսեմ թէ մանաւանդ ա՛ն արժանի էր անոր. վասնզի իմս չեն այն յոյզերը. իրն են. իմ թրթռականութիւնս իրն է. իմ զմայլումս, իմ վայրենական ու անաշխարհային տրոփիւններս իրն են. իր այն արտասուագին յափշտակութիւններն են զորս կ՚ատէի, և որոց գաղջ, հրային, մեղեդային, որոց արբեցնող պարոյրին երանութեամբ կը ձգեմ էութիւնս, իբրև տանջանքի մը և սփոփանքի մը. ի՛նքն է. մշտնջենապէս, որ կը սարսուայ սրտիս մէջ. Թախծութեան անկիւնի մը մէջ կ.քուն, արձանացած։

Վասնզի ո՞ւրկէ է Աստուծոյ գաղափարովը չպաշարուելու, Յիսուսի կերպարանէն չմշտագրաւուելու այս անկարողութիւնը. ինչո՞ւ ամէն բան Եկեղեցւոյն մէջ այդ տրտմեցնող տեսիլները կը վե-

բակոչէ . — տրտմեցնո՜ղ, իրապէս, և ըստ Եղիայի՜ն, որ «Առաջին անգամ տրտմած եմ, կ'ըսէ, եկեղեցւոյն մէջ տեսնելով զԱստուած։» — Ինչո՞ւ անոնցմով լալագին խռովուելու սպառնալիք մ'է ամէն բա՜ն։ Ինչէ՞ն է որ երգերուն մէջ գալարուող շեշտ մը անգութ ու տարօրինակ համեմատութիւններով կը ծաւալի (défer.) *մտքիս մէջ, և ա՛լ ահաղին բաներու սաւառնաթև պարզման մէջ կը տարուիմ շիւղի մը պէս, համե՛մատ քան Իմաստասէրին եղէգը։ Ինչէ՞ն է այս սիրայօժար վերլուծողութիւնը որով աղօթքի մը բառն իմաստներու որոնց կամ աղօտ ու տարապայման հոծումներով հաշշայնացած կ'զգամ., կամ այն երկիւղած համադրողութիւնը որով աղօթքը սրտագին վերյղանալու կը ձգտիմ, իր Նկարագրին մէջ, կամ տեսակէտի մը։ Ուրկէ՞ է մտքիս յուզումնալի պատշաճեցումը, տարո՛ւմն հինաւուրց աղօթքներուն, Եկեղեցւոյն մէջ յաւերժացած, տիեզերականութեան անմահութեամբը., անցեալ խնկալի դարերուն հայեցողութեանց որ վերամբարձ կը սառչին, մշտավա՛ռ՝ ինչպէս առկախ կանթեղները, վաղընջուց կրակով։ — Չէ՞ մի որ մեռած հայրս իմ մէջս է, հա՛յրս, որ Եկեղեցւոյն մէջ կուլար։*

Ահա, երբ ա՛լ դադրած է աշխարհի վրայ ըլլալէ՝, իմ մէջս կը տևէ դեռ. և արդար էր որ ասանկ ըլլար. եթէ ոչ գոյութեանս արդարացում մը պիտի չունենայի. Ե՛ս. զինքը նոյն իսկ չսիրելով. — Ա՛հ. գիտեմ, գիտեմ որ զայն չէի սիրեր որչափ հնար էր որդւոյ մը. հէ՛ք ահագին մարդը։ Ստուգապէս զի՛նքն եմ հիմա սակայն։ — Խե՛ղճ ծերունիներ. եթէ ունիք երբեք սիրելի որդիներ որ չեն սիրեր զձեզ, քանի որ չեն հասկնար, և զերծ կը կարծեն զիրենք ձեր նայուածքէն որ կը թուի հրամայել այլ իրապէս կ'աղաչէ՝, յիշեցէք որ օր մը, երբ այս աշխարհէն մեկնած ըլլաք դուք, անոնք պիտի տեսնե՛ն որ զձեզ միայն կը կրեն, իբրև իրենց բարոյականը: Երբոր հայրը կը զառամի աշխարհի վրայ՝ իր որդւոյն մէջ կը վերածնի. — Հա՛յր, խիղճս քու գերեզմանէդ բղխեցաւ, ինչպէս հողակոյտիդ վրայ ծաղկած տատասկը:

. . . Ժամերգութիւնը լմեր է. ամէն բան աւարտեցաւ: Կարելի չէ՞ մեծ պատուհանէն դուրս՝ պարտէզին խոտերուն սարսուռը դիտել դեռ: Մարդիկը, ծերունիները կամաց կամաց դուրս կ'ելլեն. յամրաքայլ կը հեռանան: Տղաքը գացեր են.՝ կ'երթան. դաւիթին,՝ պարտէզին մէջ անոնց անհասկնալի խօսքերուն զուարթութիւնը կը լսուի: Վաղը Կիրակի է: Ես ալ դուրս կ'ելլեմ, տատամսոտ: Ողորմեա, Տէր, ամենայն աշխարհի, հիւանդաց, վիրաւորելոց, ճանապարհորդաց, նաւորդաց, խոստովանողաց, եւ հոգւոցն հանգուցելոց ... եւ հոգւոցն...: Ելլենք դուրս, երթանք: Պարտէզին խոտերը հոս պիտի մնան. գիշերը, ամբողջ գիշերը սարսռալով: Եւ իմ գերեզմանիս խոտերը չեն. ինչո՞ւ ես չունիմ դեռ գերեզման մը որու վրայ խոտերը սարսռան. իրիկունը, մինչև լոյս, արշալոյսին, միշտ: Ո՞ւր պէտք է երթալ: Ծերունիները կը քալեն. ալ ըսելիք բան մը չունին: Կիները, պառաւները կը կենան, խմբակներ կ'ըլլան. յետոյ կը բաժնուին, կ'երթան: Կիրակամուտքի եկեղեցիէն ելլելու այն մեղմ վայրկեանն է ուր թշուառները, մեռելները կը յիշուին, իբրև գերազանց իրականութիւններ.

նաև Աստուած., — ուր ասոնց ամէնուն յիշատակը միակ անորոշ ու խորին անձկութեան մը մէջ կը ձուլուի։ Կ'անցնիմ կ'երթամ. բոլոր այս պայողներուն պէս ես ալ եկեղեցին էի։ Ալքոլամոլ ծերուկին կը հանդիպիմ, որ կը քալէ, դողդողջուն, հակած, կարծես կուզ, ոտքին ծայրերուն վրայ տատանելով. չինմանիր հօրս. բայց կը վախնամ դեռ որ կ'ելլէ ինծի կը նայի, երկարօրէն։ Կը հեռանամ կ'երթամ շտապով։ Խղճիս մէջ տրտմութիւններ կան։ Ինչպէս թախծալի է աշխարհքը։ Գրեթէ ամբողջ կեանքս իր գլխաւոր երևոյթներուն մէջ կը յիշեմ։ Փողոցին, տուներուն, մարդերուն երթևեկին կը նայիմ. ընելիք բաներուս վրայ կը խորհիմ. Իսենան կը մտածեմ...։ Բայց խունկով լեցուն եմ, մահուան գաղափարով մը լեցուն եմ։ Մահուան ահագին տրտմութիւնը կ'զգամ, որ մահուա՛ն կարօտի մը կը նմանի։ Տարտամօրէն կը մտածեմ թէ գերազանց բան մ'է այն. միակ յոյսը, կատարումը։ Կը վախնամ որ փողոցին անդիի ծայրէն աշխարհի բիրտ սովորութիւնը երևան կ'ելլէ, երազի պէս ընելու, ասյելացնելու գեղեցիկ ու խորին, վանդլի թերևս ճշմարիտ բաները. աղօթքը, եկեղեցին. որոց աղօտ ու խնկային զգայութեամբը լեցուն է փողոցը։ Կարծես պիտի ուզէի որ ճամբան չաւարտէր։ Անսովոր անարտաճահում մը կ'զգամ. դժկամակելով ու կատարելապէս կ'ընեմ ինչ որ այնքան վարժուած եմ ընելու. այսինքն փողոցէն կ'անցնիմ։ Կարծես թէ ամէն բան պէտք է վերսկսիլ։ Անկորնչելի, վայրի, ու ցաւագին անտարբերութիւն մ'ունիմ շատ մը բաներու համար, բացարձակապէս անօգուտ։ Ա՛հ, զերծո՛ւմ, զերծո՛ւմ, անհուն առանձնութեան մը մէջ. լեռը։

Յետոյ կը խնդամ, ու կը ցաւիմ վրաս։ Բայց ներսս դեռ կը տենչացունի՛ անորոշ ու մեծ բան մը, յաւիտենապէս տենչալի։ Սենեակիս մէջն եմ. ամենօրեայ դառնութեան մը մէջ։ Ակամայ ու հոգւոյն կը տեսնեմ ծաղկամանիս բանգը (jusquiame)... կը դիտեմ զայն, սրտագին, զմայլած անոր տմոյն, անորակելի տեսքին. աճիւնով ու արցունքով շինուած բան մ՚է, վհկային բոյսը։ Եթէ կարելի ըլլա՛ր...։ Ամէն բան կը համառօտուի, կը նուազի՝ ընդնշմարուող այն ահագին բանին առջև որ ներռումով, քսուութեամբ, սրբութեա՛մբ կարծես լեցուն անդրադոյն վիճակ մ՚է, աղօտ, խորունկ, ղարհուրելի՝, զմայլելի կերպով իրական. բայց կարծես թէ ընտանի վիճակ մ՚է այն. երկար ատեն զգացուած, մտախոհուած վիճակ մը զոր անյուսութիւնը կը ծնի, և որու անպատում անդորրին կարծես պայմանն է անյուսութիւնը, հի՛ն աշխարհատեցութիւնը որ հանճարեղ վայրկենի մ՚անհունութեան պէս երևան կ՚ելլէ էութիւնդ տոգորելու։ Կարծես թէ, թունաւո՛ր ծաղիկ, իմ մէջս կ աճիս...։ Յիմարաբար կ՚երազեմ ամէն աշխարհայնութիւն մեռցնել մէջս. մինակ ըլլալ. համապոյական ամայութեան մը մէջ, անասնիկներու, խոտերու հետ որ կը սարսուին. սօսափիւններու, սրսփումներու հետ. պարեխներու ալեշշունչ մենութեանց հետ. Աւետարանի մ՚էջերուն յամր շրշիւնին հետ։ Եւ ծառայէի, կ՚ըսեմ, անցորդներու, որք մոռնային զիս։

Եւ բարձրաձայն կը խնդամ վրաս յանկարծ, նողկալի ծիծաղով որ կարծես թէ աշխարհի մէկ զգայռումն է. և կատաղօրէն կ՚արհամարհեմ ինքզինքս. իմ ապիկար եսս։ Ա՜հ, այնքա՛ն հէք, այնքա՛ն թերի, այնչափ վնասակար կ՚զգամ ինքզինքս որ կ'ուզեմ վերստին, ու կատարելապէս հաւատալ դրապաշտութեան։ Հօրս հոգւոյն բեռը շատ ծանր է իմ գիտակցութեանս...։

Վայրկեանները, տրտմագին, երազածուփ կը սահին. դուրսը երկինքը վճիտ է. թռչնիկները նոճիներուն մէջ կը ճռուողեն. ի՜նչ հանդարտ ըլլալու են հիմա մենարանները, գերեզմանները։ Ի՜նչպէս գեղեցիկ է երկիրը։ Երանի անոնց որ անոր ծոցը դարձած են. ու տիեզերքին մէջ կորսուած մենարան մը կամ շիրիմ մ'ունին։

Հիմա, վերջալոյսն է։ Նոճիները կը լուսաւորուին, մեղմօրօր ու հսկայ. զիրար մթագնած՝ իրենց մեծ ստուերներուն դեռ թափանցիկ սքօղմամբ, ուր անոնց կանաչութիւնը կը մամռոտի, հոծ ու խաժ գանգրումներով, մերթ շիկախայտուած՝ փախստեայ հուրքերով որ բացուածքներէ կը ներսահին, ստորին ճիւղերու պղնձաթոյր վանդակումներէ, վերի ձիգ ոստախուրձերու ոսկեթել ցանցերէն մաղուած. մինչդեռ նոճիները քրքմայեղց կողերով վերջալոյսին մէջ կը բարձրանան իբրև թաւածալ չքհանդերձներու մէջ նափորտուած, հորիզոնին ծաւի եթերին մէջ ոսկեհուռ ծայրեր օրրելով, կանգնած, կանգնած, հառաչալիր՝ դէպի երկինքն ուր ամպիկներու հրեղէն ծխուններ կը սուզառկախին, յափշտակուած՝ իրիկունին աւիւնէն որ շշուկներու, գոլորշիներու մէջ կը բռնկի, կը շառագունի հետզհետէ։ Աւի՜ւնը բարձունքներուն, հորիզոններուն, նոճիներուն, բոլոր անդրհայեցութեանց՝ մօտալուտ գիշերուան համար որու լուրթ անդորրութիւնը կը բարձրանայ արևելքէն, ստուեր արշալո՛յս յաւիտենական խաղաղութեանց տեսիլին որ լռութեան մէջ պիտի պարզուի յամրօրէն, և որու հայեցողութեան կը վերադառնան հոգիները ծիրանի երանութեամբ։ Գիշերուան շշընջալիր նախատօնն է, Գիշերամո՛ւտքը՝ նոճեաց վանատուրին մէջ։

Սակայն չառ հրայրքները տակաւ կը մթագնին, կը բալին. մամռերանգ ստուերը նոճեաց բարձրաբերձ վիհերուն մէջ կը խաւարի. շշնջիւնները, անօսր, յետին ճլուըլիւններով կայլակուած, կը հեւան, կը սահին վերջալոյսին հանդարտութեան մէջէն որ իրերը կը թափանցէ, որ նոճիներուն վեհաչուք հեշտութենէն կը ծծուի։ Վերը, հեռուն, անոնց ծփացող կատարներուն վրայ վերջին բոսորները հիմա պիտի նուաղին։ Հեռալուր խժլղուքներէ անորոշ աւաչներ կ'ելլեն ու կը մարին, կը հատնին իրիկուններու խոնջութեանը մէջ։ Շշուկները հեռացած են, լռութեան անզգալի սքօղումներու մէջ սուզուած։ Անպատում խոնարհման մը կարծես անվախճան հծծիւնը կը սաւառնի։ Մթնցան նոճիները. անհուն սօսափող ստուերի մը միութեան մէջ նոյնացան. և իրենց ծանրաչարժ ժանեցայտքը հիրային պարապին մէջ կը սևանկարուի, միահամուռ, երկնաբերձ, իբրև ցնորական Եկեղեցիի մը համար։

Ո՜ նոճիներ. յամրաբար, ու մեղմիւ, թող գրաւուիմ ձեր մթին մեծութեամբը. ձեր աղօթքին մթին յաւերժութեամբը թող յափշտակուիմ, ժամերով, վասնզի երկար ատենէ ի վեր ա՛լ չեմ կրնար աղօթել։ Կանգնեցէք, կանգնեցէք, արշալոյսին անապականութեան, կապոյտ տաւընջեան մէջ, վերջալոյսին հուրքերուն, դիշերին ահագնութեան մէջ բարձրացէք, ձեր երկնաձիգ ամբարձման զօրութեամբը (puiss.) որ ձեզի կ'ամփոփէ դէպի զենիթը, որ ձեզի կը ներանձնէ մռայլ լուսաւորեալներու խստամբեր հայեցողութեամբ, և որ ձեր անվախճան աղօթողութիւնն է, ո՛ նոճիներ, լաժուարթ վերջալոյսին մէջ բարձրացած, իբրև թէ խաւարէ բոցեր ըլլայիք, անվերջ ելքի մը մէջ խոյանչարժ յափշտակուած, դատապարտուած նիւթերուն մահկանացութեան ձգտումով դէպի լուսաննիւթ Յաւերժութիւնը, որմէ ամէն բան անջատուեցաւ, իջաւ յամրօրէն, գիրտերու սուզմամբը, թանձրացած բաներու տրտմութեամբը. և ո՜ր պաղած երկիրներուն մէջ իբրև խիղճեր, իբրև կրօնքներ կը կայծի, անջնջելի՛ էակներուն անդրազգայնելու համար միակ երկնային բնաշխարհի մը հեռափառ ոլորտներն, ու պատմելու, արտասուագին թշուառին՝ ա՛յն վերիւրացումը, որով նիւթին տարածութիւնները պիտի վերադարձնէ, ցյագ՝ իր լուսեղինութեան., որով թերևս Աստուած իր անդրաշխարհին ադամանդէ մուտքը պիտի բանայ նորաստեղծելի՛ հոգիներուն՝ բարութեամբ, աղօթքով, ինքնաքաւումով մինչև հո՛ն բարձրացած։ Դուք, որ նիւթին, խաւարին վերիտէանալու բաղձախտաւոր ձգտումը կ'անձնաւորէք, սովրեցուցէք, դաշնաշշունջ, ձեր գոթաալայ երկրաժեշտը անոր որ անբացատրելի անձկութեամբ կը նայի ձեզի. շշընջեցէք, յաւերժօրէն, բնէական միջինդարը միանձնային, մեռելական այն արհամարհանքին՝ զոր աշխարհին համար ունի ձեր ինքնամփոփ ու կուսական անջատումը երկրէն։ Սովրեցուցէք ինծի, անհուն խոհանքովը ձեր մեղեդիին՝ հայեցողական *հեշտանքներու կատարելութեան հաւատքովը լուսաւորուիլ, ու մոռնալ ինչ որ կը խթանէ, կը պահպանէ, բարէ՛, կը մշտնջենաւորէ իմ մարմնաւորութիւնս՝ անդադար պատժապարտ., ինչ որ իմ տխուր յիմարութեանս առջև ամէն նիւթականութեանց արգահատելի վաղանցութիւնը կը սքօղէ։ Եւ պատմեցէք բոլոր նիւթականութեանց վախճանաւորութեան օրէնքը, — պատի՛ժ ու շնորհ։ Տիեզերական քունին աստղանշոյլ անդորրութեանը ժամուն՝, երբ անծանօթ ազդումներն, այերաթև, կուգան նիրհող իմացականութիւնները թափանցելու, ու զանոնք Անեզրութեան հետ հաղորդակցելու, պատմեցէ՛ք հաւսկ ճշմարիտ Հանգիստին աստղալի խաղաղութիւնը. դուք որ մեռած ու վերածնած էակներ կը թուիք, — այնքա՛ն՝ յաւիտենութենէն հեռու՝ անոր սուգովը դեռ համակուած՝ անոր վայելքին երանութեան մէջ արդէն սուզուած էք միանգամայն. այնքա՛ն ձեր սօսափիւնին մէջ թախիծ ու հեշտութիւն կայ. այնքա՛ն հեծիւն ու փառաբանութիւն. այնքա՛ն, ո՛ նոճիներ, ձեր շշնջիւնին մէջ իմաստութիւն կը լսուի։ Ձեր ներկրօնային, ձեր աստուածաշունչ բարբառը մեծվայելուչ մեղմութեամբ թող բղխի մշտապէս ձեր խորին ներբարձունքէն, իբրև անդրաշխարհի հեռուներէ. ու Գիշերին բարութեան մէջ թող Մահուան արդարութիւնը շշնջէ։*

ՄԹՆՇԱՂԸ, լքումը կը լեցնեն խուցը. անորոշ, տարակուսոտ, ա՛յնքան որքան ինքներկրայող՝ կը թողում ինքզինքս տրտմագին ստուերին ներշնչումներուն։ Գրասեղանին վրայ, պատուհանին տարտամ լոյսին մէջ կը ցցուի Բանգը։ Ա՛հ. եթէ իմ վախճանս ըլլար, իմ ձեռքովս բերուած դիմացս դրուած, ինչպէս իմ պատիժս, ու երանութիւնս։ Եւ ցորչափ իրիկունը կը տարաժամի, կը սուզի, յամրօրէն՝, երեւակայութիւնս կը պաշարուի ահաւոր ծաղիկէն որ անկիւնին մէջ կ՚սպասէ. և անաշխարհային մենութեանս մէջ հետզհետէ իր ճշմարիտ համեմատութիւնները կ՚առնէ։

Կայնած է բիւրեղին մէջ. տերեւներուն կիսաթափանց, ծխային գորշութիւնները տարածած. դեղնորակ ու հալած ծաղիկներուն խոռոչը մութ։ Հանդարտ, գիտակից հեշտութեամբ մ՚իր զօրութիւնը կ՚երազեմ, իր զօրութեանը մէջ կը մխրճիմ. — զառանցանքի, թմրութեան, մահուան ծաղիկին։

Ինչպէս զայն տեսնել, զայն ունենալ երազեր էի և ի՛նչպէս փնտռեցի զինքը։ Որքա՛ն դեգերեցայ ամայի տեղուանքը, ճամբաներու թաւուտ եղբերուն վրայ, անու անհետքերու երկայնքը մօրացած, ցամքած առուներու վերև փոշոտ ու խառնիխուռն շարքով դիզուած բոյսերու մէջերը., աւերակներու տխրալի մոռացումին ու ազատութեան մէջ, լըքուած, կիսափուլ պատերու տակն, ու մերթ ետին, անծանօթ ու անկոխ՝ երկար ատենէ ի վեր, ուր քուրջեր, աղբեր կը փտտին, ու փուշերը, եղինճները, կռուինչները կը ծաղկին ու կը տիրապետեն., խրամներու մէջ ուր բոյսերը կը հոծուին այլասեռ ու չնաղապատուած, անլսելի խոխոջներով ու սրսփումներով լեցուն, մութ, կասկածելի, երանաւէտ խոռոչներու, խոխոմներու վրայ, դալար խառնաղանձներով վանդակուած., ամենուրեք ուր կը սպասէի հանդիպիլ անոր, ուր գռեհիկ տունկերէն տարբեր, անսովոր բոյսեր կ'ենթադրէի թէ կ'աճին., երեւակայելով զինքը համաձայն իր սեռին պայմաններուն, և ըստ պատկերներու որոց յիշատակը, որոցմէ մէկուն մանաւանդ յիշատակը՝ պատանութեանս, մխուած էր մտքիս մէջ և կարծես հոն արմատացեր, հոն աճեր, մշտնջենաւորուե՞ր էր, — տապրեւո՞ր բոյսին պատկերը, — մենավայրի երազ՝ զաղփաղփուն ու անցաւոր երազներու ետև յամառօրէն ուռուցած, չեմ գիտեր ինչո՛ւ, իբրև ամէն գետիններէ աւելի նպաստաւոր հողի մը վրայ, ներյատուկ ու մշտակայ տրտմութիւններէ ստուերարկուած, հիւանդագին տարփումներով աղբուած., — և ի՛նչպէս պիտի ճանչնայի հիմա անոր իրականութիւնը, որու տեսքը ճշգիւ պիտի պատշաճէր, նոյնանար մտապատկերիս հետ, իբրև թէ տեսած, չօշափած ըլլայի զինքը., մինչդեռ ի զուր կը կքէի, ուշադրութիւնս խաւարին թաւուտներու մէջ խորասոյզ, այլեւս ամենուրեք ուր չէր կրնար բուսած ըլլալ անիկա, բայց ուր խուզարկու մենամոլութեամբ կը կենայի, կը յամէի, նեղուած՝ փշուտ ու ճախնային սորերու մէջ պիծակներուն, չերեփագիներուն ազատութեամբ իջնելու անկարողութենէս, թէև գիտապէս վստա՞հ չըլլայի հոն գտնելու զայն, խոնաւաւէր, կուսավայրի թփհոծոյթներու մէջերն ուր մորենիներուն փշալից աղեղումները, նշդարիներէն ու կաղնիներէն առկախուող պարիլլեակներու խօլ ցանցերը կ'արգիլէին թափանցել, և ուր, անտարբեր հերակլէոնները՝ լայնատարած, ու թօշ աւելուկները, հմուլները, սև-մեղրածուծները կը բարկացնէին զիս, որովհետև ստուերին մէջ ընդնշմարուող այն տերևներն աղօտապէս կը նմանցնէի սոսկալի մորմազգիին տերևներուն և յուսախաբ կ'ըլլայի, թէև դեռ անգամ մ'ալ կը նայէի անոնց երանաւէտ ու խռովիչ բնակետղերուն, հեռանալէ առաջ: Ո՞ւր էր արդեօք:

Բայց իրիկուն մը, երբոր գիւղին մէջերը կը պտտէի կոր Իռենային հետ, ուշ ատեն, բերուեցայ, կարծես սովորութեամբ, դառնալու նայելու հիւղակի մը ետեւի դին, ուրկէ անցեր էինք: Միշտ միեւնոյն անպիտան աբարբիոնները, միեւնոյն հասարակ չամղիտակները: Յանկարծ Բա՛նդը տեսայ: Ինչո՞ւ անանկ գունատեցայ, Աստուա՛ծ իմ: Ինքն էր, այո, անպատճառ, աներկբայելի կերպով, կարծես դէմյանդիմանօրէն. բացարձակապէս ինքը միայն. հիւղին ցիխածեփ պատին տակը կանգուն, մեծ, թեւատարած, պորչ:

Ներէ որ, Իռենա, իսկոյն թեւդ ձգելով անոր մօտեցայ. գիտեմ, խենդ, կոշտ բան մը թուեցաւ քեզի այդ արարքը. եթէ կանխաւ գիտնայիր, տեսած ըլլայիր իմ որոնումներս, պիտի չտխրէիր հեռացմանս, հրաժեշտական աղաղակէս, զքե՜զ ձգելէս՝ անոր նայելու, մերձենալու համար։ Հեռուէն, իրիկուան ստուերին մէջէն կարկառուն ուշադրութիւնս անոր՝ եթէ ո՛չ փարումի մը, բայց հզօր ու տրտում բոյսին առջև խոնարհման մը կը նմանէր, գիտեմ։ Ինծի տուած երանութիւնդ, Իռենա, նուրբ է որ մոռցայ սարսռալի Բանգին դէմ. քովմէ կրած տառապանքներս՝ անոր վհուկի, ձինի հմայքին հանդէպ։ Իր կակուղ ու քամուած տերևներէն իսկ բռնաւոր հրապոյրէ մը ըմբռնուած՝ քու սև մարմնոյդ հոտը մոռցայ բոլորովին իր նողկաբոյր արտաշնչութեանը մէջ, ուր ռունգերս հակեցի կարօտալի պարշանքով։ Օ՜հ, չկարծե՛ս որ անոր մօտենալու չարժուիս ուրացում մ'էր քու տիրապետութեանդ, քա՛ղցր Իռենա, որ բան մը չըսիր։ Ո՞վ գիտէ թէ նոյն ատենը որ զիս մոլի կ'ընէ քեզի՝ սիրահար չընէր նաև Բանգին. ինչէ՞ն գիտես, Իռենա, դուն որ թունաւոր ծաղիկը գտնելու ուրախութեանս չմասնակցելու, զայն արհամարհել թուելու չափ տխուր մնացիր, թէ քեզի սիրելու պատրաստ ստեղծուած հոգին անհրաժեշտ կերպով չպիտի խռովէր նաև անկէ, ու փոխադա՛րձաբար., թէ ան որ խորհուրդներէն, անդրադարձէն, վերջնական բաներու անհուն հմայքէն կը յափշտակուի անընդհատ՝ չպիտի պաշտպանէր նաև քեզմով, մթին կոյսս։ Գիտե՞ս թէ ան որ կ'երազէ վայելքը տառապանքով, խորհուրդով, տոսկումով ու ղանմանք ընդխառնուած, հոծուած՝ պիտի սիրէր կինը մթութեամբ լեցուն և. Բնութիւնը՝ խորին, ու պակուցիչ., զքեզ. Իռենա, վասնզի ստուերով լի ես, և այս ծաղիկը՝ վասնզի զեղուն է թոյնով։

Մի՛թէ նկարագիրը ինքն իր մէջ ներդաշնակ չէ՞, միթէ արարքներուն այլաղանութիւնն անոնց աղբիւրին միութեան մէջ չա՞նհետիր: Մի՛թէ բոլոր յօժարութիւնները չե՛ն վերածուիր միակ անորակելի հակումի մը և բոլոր սիրուած թէ ատուած իրերն՝ իրականութեան միակ անճշդելի սեռի մը որու վերլուծումն ըլլան անոնք, թէև հակառակ թուին իրարու., թէև քու արտաշնչութիւնդ, քու արբեցնող հոյզդ, արփային ու անպատում, որ քենէ կը բղխի՝ գորովագին անուցանէ զիս, և Բանգին գինովցնող հիւթը զիս թունաւորէ., թէև յաւերժականութեա՛ն գաղափարը ներշնչէ ինծի քու քաղցրութիւնդ, և դառն ծաղիկն ինծի մտածել տայ գերեզմանին.,
— թէև դուն, Իռենա, կարենաս զեղուլ զիս կեանքով, և Բանգը կարենայ զիս սպաննել:

Ով որ, — անկարելի անխոհեմ մը, յիմարական, դիւցազնակոյր համատուածեան մը, տունկին կանաչ ու մուղտ հիւթը կամ մանաւանդ զայն տոգորող կալեկերպը խմէ՝ կը չարչարուի, կը զառանցէ, կ'ապուշնայ և կը մեռնի: Այս ժանեւոր, քստմնած ձեւէն կիզումներ, բորբոքումներ կը ծնին ընդերները տանջելու. ուղեղին մէջ անուրջներ կը գոյանան այս հոտէն. այս ընդհանուր աղօտութենէն կ'ելլէ վախճանը:

Յամրօրէն, անդառնալի բաներու յամրութեամբը՝ կծու, դառն գոյացութիւնը կը մարսուի. դատապարտութեանց անդիմադրելի թափանցմամբը, մղձաւանջի աղէտի մը, կախարդատութեան վճիռի անպատում վերջնականութեամբն ամբողջ էութիւնը կ'ընդգրկէ կը մամլէ: Տունկին ժանեգծուող անորոշութեան մէջ զսպուած թոյնն ա՛լ զերծ, ազատ, ահագին՝ գոյութեան բերկրանքին մէջ անակնկալ մահկանացութեան մը շլմորումը կը տանի։ Մարմնոյն կեանքի, բնական օրէնքի մաթեմաթիկ երանութիւնը կը ցնորի, կը հեծէ. զօրութիւնը որ իմացականութեան մէջ կամք ու մարմնոյն մէջ համերաշխութիւն էր՝ կը քայքայի, կը ցնդի, չկայ. և գործարաններուն ընկերհաշտական փոխակտխումը կը վերնայ. պաշտօնները կը կրուանջատին, կ'ըստբաղդին, աննպատակ ու անիմաստ. ելեւէջներուն, զարկերուն կշռոյթը կը ցնորի, կը խուճապէ. լորձնաթաղանթները ցաւերով կը կսկծան. որովայնը կ'ուռնու, կը նողկայ. ու իր ործումները կը կլլէ վերստին. որկորէն վեր կծու, գարշահամ ծարաւ մը կ'ելլէ. օճախի պապակ մը որ ըմբանին կը կառչի. մարդը լեղի կ'զգայռէ. աղբային, շաղղային համեր կը ծամէ. մարդն իր մօտալուտ նեխման համը կը կարծէ առնել։ Արիւնը ներգանկը կը մղուի. կը չեղջուի ու կը պտուտքի հոն. գլուխը երկիւղալի ծանրութեամբ մը կը կախուի, կ'ընկրկի, շառագոյն. կարծես հողային ստուգութիւններով համակուած. ու մարդը կատաղի ապշութեամբ մը մտիկ կ'ընէ թոյնը որ արենախառնութեան բոսորին մէջ մածնումին խաւարը կը շշնջէ հիարշաւ. յետին ցամքումին, ցնդումին նանրութիւնը կը սուլէ։ Էութեան ներսերէն վախճանին տագնապը կը ղօղանջէ։ Մարմնոյն ինքնամփոփումը կ'ուժասպառի. նստային, փամփշտային կծկամկանները կը թողուն որ մարմինը յետին ցրուումին նախընթաց թուլացմամբ մը վիժի. ու միեւնոյն կծկատումը կը փեռեկէ բիբը որ արտաշխարհին վրայ կը բացուի, տարօրէն յառումով կը նայի, կը նայուի անջրպետին. կարծես թէ ուզէր ամէն ինչ տեսնել, Պոտլէռի Ոգևարին ոչինչը տեսնելէ առաջ., լայնօրէն, անհունօրէն տեսնել, յաւիտենապէս մարելէ առաջ., իրերէն անդին, առաջին ու վերջին յատակատեսութեամբ մը՝ անշարժ, անայլայլ իրականութիւնը ճանչնալ. կարծես յուսահատ հեշտութեամբ մը թոյլ տար Ամէնուն՝ ջնջուող Եսին սահմաններէն ներս հոսելու, վաղանցուկ անմիտ անձնականութիւնն իր թիւին ու տարածութեան անհունին մէջ խորընկլուզելու, իբրև թէ Կէօթէի Ձըկնորսի՛ն պէս իր ճանաչման մէջ մեռնէր։ Բայց այս բացքը (mydr.) ուրիշ բան չէ այլ խառնատեսութիւնը; բլշակնումը միայն ուր արտաշխարհը կը կը խառնազանճի, կը փախչի., ուր տիեզերքը, ցնորական, կը խուսափի ոգեւարին աչքերէն, հեշտալի խօլութիւններու պարանցքով մը կը խաբէանայ, և մարդը կը ցանկայ, հիացական, անոնց կարծես անվախճան երանութեանը տարուիլ, անոնց գիրկը վայրագ ու ողբագին առնականութիւն մը պեղուլ. վասնզի մարմնոյն դեռ տեւելու, ափսոս, հինօրեայ տրոփիւնը դեռ բաբախելու տենչը կը զայրագրգռի՝ անառարկայ, յիմար տրփի մը մէջ. տեսակապահութեան խանդ՝ որ մարդու մը հնար ու ներելի՛ ըլլայ երբեք., իբրև թէ արտուղօրէն ու յանկարծօրէն մեռնող մարդուն մէջ յաւերժաբաղձութիւնը յուսահատաբար խանդավառէր, և էակն ուզէր հեղուլ լիովին ինչ զօրութիւն որ դեռ կրնար ջնջուող Եսը վերկենդանացնել՝ յաւերժացնել նոր հոգիի մը մէջ., չիջումէն առաջ իր Եսին դողդոջուն հուրը ո՛ և է՝ արգանդի մը ածանցել, աւանդել աննչար., կարծես հատնող, հատնող անէութիւնը սիրոյ պայմանն ըլլար., ոչինչ արդար ըլլար մահուան մէջ ընկլուզումէն առաջ քան յաւերժակենսութեան անուրջի մը մէջ վերջին արբշռութիւն մը. կարծես ոգեւար մարդն իր խեղճ անմահութիւնն ուզէր փրկել։ Բայց ինքնակորոյս մարդուն ոչ մէկ կին կը մերձենայ. ոչ մէկ հոլանի էակ կ'իջնէ հուրիներու օդաճեմ հոյլէն, անհարկու ոգեւարին ծոցը։ Եւ մարդն իր օրհասականի տարփանքը կը խուկայ պարապին մէջ, խաբուած, չլմորած՝ վայրագ կենսայորդութենէն ուր ներգանկին ջղակոյտին մէջ ոլորապտոյտ ու հեշտագին բաւղացող թոյնը մտածութիւնները, տենչերը կը չաղապատէ, կը թրմէ.., և որ հուսկ գերագոյն ինքնավայելքի մը անյագութիւնն է, բիւրապատիկ արտացման մ'անհագին հարկը.., արտաուոց ու երջանիկ իմացականութիւն որ ցնորքներու մէջ կը կոծի, պատկերներու դիպածին վերձուլմանց, անձեւ, յիմար զանգուածներու, բաղադրութիւններու մէջ կը խայտայ.., որ ա՛լ չի խորհիր, քանի որ ա՛լ չի կամիր, այլ ինքնօրէն, կոտորակուած կամեցողութիւններով կ'երեւակայի, իբրև թէ քայքայման այս աւիւնը հանդերձեալ նորաստեղծման մը մէջ կերպաւորելի ու խաղաղելի ամբոխում մ'ըլլար, ներանձնային թատրին մէջ հուսկ միջկատակ՝ ցնորակոծ վերջնութեամբ.., չիջման նախընթաց լիալիր բորբոքո՛ւմը.., չլացուցիչ քայքայում մը՝ խաւարին տարրալուծումէն առաջ.., հողմավար աճիւնացումէն առաջ՝ սարդանաբաղեան ընչակոյտի մը քաոսը.., Պղատոնի կոչունքը՝ հրաժարումէն, նուիրումէն առաջ.., Ճշմարտութեան արհաւրալի ժամանումէն առաջ ցնորքներու մէջ մոլում մը.., Արքիասի խրախճան մը՝ կործանումէն առաջ.., փայտակոյտին յանդող սապա մը.., երազներու բոյլ մը՝ դիաճանճերու երամին նախընթաց., չնչասպառ, յետին, մարդկային անդրատենչութիւն մը՝ հողացումէն առաջ., մտքին պսակումն անթառամներով, ուղեղին որդնոտելէն առաջ., յուշերու, զգացումներու, ըղձանքներու, գաղափարներու. մակաբեան պարը դէպ ի փոսը., ծաղկայեղց բիւրղապալատ մը նախ քան փշամած հողակոյտը., արփաթև ամենուրեքութիւն մը՝ չգոյութենէն, կորուստէն առաջ., իբրե՛ւ թէ մարդը, չառաջէմ, ահաւոր՝ ուզէր, յետին զառիվայրին վրայ, յղանալ անհնարին անդրաշխարհ մը, աշխարհին՝ որու զգայութիւնները կը դեղեւին կը փախչտին, շաղղացող գլուխէն կը հեռանան անդարձ՝ և անեսութեան ոչինչին միջև առկախ տարաշխարհ մը, իւդորիա մը, փախուստի քաղաք մը, խելայեղ, ուր դատապարտուած օրհասականը խոյանար ազատելո՛ւ մահկանացութենէն., կամ մանաւանդ իբրև թէ մօտալուտ, քաոսային, անգիտակցելի, բացարձակ ազատութեամբ մը գոյութենէն ու սահմանէն ազատելու սկզբնաւորութիւն մ'ըլլար այս սանձարձակումը., ոչնչացման վայելքին առաջին ոստոստուն յիմարական խայտանքը, — մինչդեռ անխլիրտ անդամները ցրտացած են արդէն անէութենէն, ու հանդիւնները կը մարմրին դատարկէն, և մարդը, զանգուածային անձնատուութեամբ մը կը թողու թմբիրէն տարուիլ, անմռունչ ու անդիմադրելի օրրէջքով, դէպ ի թանձրացող ստուերին անմարդաձայն լռութիւնները., նայուածքը պաշտող, երկիւղած, վախճանին հրաշալիքէն հիանուաղ., և կը նիրհէ, կը նիրհէ, կը քնանայ, անշըշուկ, կիսախուփ աչքը պաղած, մռայլ, շրթունքը մոռ... — մեռա՜ծ. գերագոյն յաջողութեան ա՛յն վերջին կերպարանքով, կատարման ա՜յն դիւցազնական երեւոյթով որ յատուկ է ամէն մեռելի, և զոր սակայն Պուշիւ աւելցուցած ըլլալու չէ այն դրական նշաններուն որք մարդու մը մեռած ըլլալը ցոյց կուտան, իբրև անոնց սարսուալի թուումին պսակում մը։

Ահաւասիկ գրասեղանիս վրայ է. կ՚իշխէ անոր. իբրև մտախոհութեանցս, իղձերուս վրայ հոլաթև. կարծես անթառամ։ Ծաղիկներուն բալ գոգէն նուրբ, ծիրանի գիծեր կ՚ելլեն ու թերթերուն ախտային տժգունութեանը մէջ կ՚երակուին կը հատնին։ Տերեւները, լայն, փեռաստ, ու լուսաղօտ, կքուն ցօղունին շուրջը կը ցայտեն։ Մազոտ, կակուղ, բոլոր մորմազգիներուն տրտմային հակումովը անշարժ է ծաղկամանին մէջ., աղօտակի կանանչ, կարծես աներեւոյթ., միակերպ գորշութեամբ մը համակուած ուր ծաղիկներուն ու տերեւներուն գոյները կը հալին, կ՚երանգանան, և արտաշնչելով նոյն ժահհոտութիւնն իր տերեւներէն ու ծաղիկներուն սև նեկտարինէն որ դալկատիպ թերթերուն խորը կը կորսուի։ Իր դալարութենէն ու փթթումէն նոյն նեխումը կ՚ելլէ։ Ծաղիկներուն հոտը աղէտալի ու հիանալի կերպով մօտակայ տեղէ մը կուգայ։ Իր նուաղ կանաչութիւնը ժանգառի, բորբոսի, ճախնային դալկութիւն մ՚է ուր բոյսը կ՚ըսքօղի., իր գոյնն ու շունչը կիսաքօղ ու հեռազդային յայտնութիւնն են միակ ու սաստիկ էութեան մը. զգայարանական անջատութիւն մ՚ունին որ նայողին մէջ կ՚անհետի և մահացու ծաղիկին հոմութիւնը կ՚ըլլայ։ Իր ուժին ահաղնութիւնը երեւոյթի տարտամութեան մը մէջ կը քօղարկուի ու կը տիեզերանայ. իր տգեղութեան տմոյն ներդաշնակութեանը, համասեռութեանը մէջ իւր հրապոյրի մը մէջ կը պատրուակուի իր մոլեգին կենսականութիւնը, և բոյսն այնքան ահարկու է որքան ներդաշնակ, այնքան հզօր որքան մի։ Անողոքօրէն, երկիւղալի կերպով և սքանչելապէս ամբողջ է։ Իր աղաւամազին կակղութեան մէջ գիշատչային սայրաւորութիւն մը կ'սպասէ. իր նիւթին ուժգին ու հոծ ստուգութիւնն իր մեղկ երանգին մէջ կ'նրազանայ, կազային, կարծես ցնդօրէն հեշտալի անօսրութեամբ մը արհաւրալի կ'ըլլայ։ Բոյսը, տարտամ, կարծես կ'երկբայանայ, իսկ իր նկարագիրը կը ժայթքէ։ Լիովին, և միայն՝ իր անըմբռնելի (insais.) ու սարսռազգալի գաղափարն է։ Գործութիւնն ուր իր կանաչութիւնը կը լմնանայ, յետին մոխիրին համայնութիւնն է։ Ծաղիկները դիակի, դանկի գոյն ունին, և անոնց նախաբոյր ծակը մեռելի բաց մնացած ու մոռ բերնի մը գոյնովը կը փոսուի, կ'անյատակուի։ Կարծես ամբողջովին ողողուն ու կպչուն է այն գորշասպիտակ փոշիով որ մեռելին թարթիչներուն ու ռունգերուն եզրը կը փոյանայ., ·և բոյսը, տարօրինակ բան, հուսկ հիպոկրատեան կերպարանին բոլոր երանգները ունի։ Ստուերալի թափանցկութեամբ մը՝ գորշ՝ թեւաւոր, երեւութային, օտարական անշարժութեամբ մը պաղած՝ անհաւատալի ու անանուն բանի մը պէս կը թուի խուսափիլ։ Իր լուսաղօտ, թեւատարած անշարժութեան մէջէն, լռութեան, կորուստի, ամայութեան մղձկեցնող անեզրութիւն մը կը տեսլանայ։ Աննշմարելի է և անդիմադրելի։ Մեծ կենսատեացներու մելամաղձութեան հզօր, արբեցնող պերճախօսութեամբը կը գերէ և կ'արհամարհէ. կը հմայէ, կ՚ընծայուի, և վայրագօրէն առանձին է։ Ծաղիկներուն խունկը, անձայն, գիշերային ու լիաշուրթ խոստումով մը՝ ժահյեղց ու մռայլ բողի մը պէս զարհուրելի հեշտութեան մը վրայ կը խօսի։ Անգղի պէս սաւառնաթև է. բորեանի հակումով կարկառուն։ Չես գիտեր ո՛ւրկէ ելած է։ Սոսկալի կերպով եկած է ան։ Լուին, անշուք յամրութեամբ մը հիւղակի մը ետեւի պատին մոռացման մէջ կատարելապէս յապահովի գոյացած, հիակերտուած՝ հիմա այս անակնկալ ու ցնորական ներկայութիւնն ունի, վախճանին պէս։ Դաւի պէս ներկայ է։ Երկբայաղօտ, հեռային բայց անխուսափելի բաներու մօտաւորութեամբը, ճակատագրութեանց վաղընջուց այժմէութեամբը ներկայ։ Մթին ու կենդանի հունտէ մը ծլած, բարձրացած՝, իբրև ոչնչութեան գաղափարէ մը, ոչնչութեան՝ աննշմարելի, և համադրահոծութեամբ, ճշդութեամբ, հարկաւորութեամբ յամառ գաղափարէ մը բղխած՝ եզրակացուած, կապակից, անյեղլի չքամոլութիւն մ՚է։ Տառապագին ու սաստիկ գիտակցութիւններէ յղացուած ահագին ու անընդունելի, անհանդուրժելի համոզում մը., խտացում մը, համասեռուած կարծեխառնուրդ (syncrét.) մը, ու բանաձեւում մ՚է բոլոր խղդող յուսահատութիւններուն, բոլոր չնչասպառող անդրատենչութեանց, վայրի ծաղիկի մը մէջ։ Օրէնքի մը անդրդելի հանդարտութիւնը՝ անուրջի մը մէջ խռոված., Եւկլիդէսի ճշմարտութիւն մը՝ Բօէի, Հօֆմանի բանդագուշանքի մը մէջ։ Մահուան անխռովութեամբ անզգալացած ու մահկանացութեան յոյզով մը տանջագծուող իրականութիւն մը., ամէն բանի մահկանացութենէն, ամէն բանի գոյերանութեան պատրանքէն ծնած տեսլահարութիւն (hall.) մ'է։ Համագոյութեան իւրագարձուցիչ Օրէնքին կամեցողութեան մէկ վայրկեանն է՝ մահկանացութեան վիշտին մէջէն պղտորած, երեւութացած։ Շոբէնհաուէրի վարդապետութիւններէն հոգւոյն մէջ մզուող գինովցնող ու արիւնարբու դալուկ մը։ Մահուան գորշ անծանօթն է, թոյնով լի ծաղիկի մը մէջ արուեստադրուած, խորհրդանկարուած, մեռելութեան մէջ ըղձատեսուած։ Վախճանին անդրդուելի հարկաւորութիւնը՝ խոյացական ու տարտամ կերպարանութեամբ մը սահմանաւորուած, և կարօտ, և բաղձախտ եղած. արբշիռ մենամոլութեամբ մը մեռելասիրութիւն եղած։ «Անգղի Երգ» մը (Եղիա) անկռինչ տեսլանկարուած., Կիկերոնի ագռաւի՛ն կռինչը՝ մեռելաբոյր լռութիւն եղած։ Մշշամարմին անողորմ ծխիւն մը, ահռելի ծածկաղօթք մը։ Նեխումը՝ յաղթանշանուած (en trophée)։ Դեւին, եղեռնին ձիթենին։

Զինքը բերած եմ սենեակս իրմով պճնելու։ Ոչ մէկ հիրիկ, ոչ մէկ վարդ, ոչ մէկ մակնոլիա պիտի կարենար զարդարել սենեակս առանց անոր մշտնջենաւոր դրախտազրկութիւնը հեգնելու. առանց խաբեբայ ժպիտ մ'ըլլալու անոր ստուերին մէջ զոր Ամբաւութենէն վշտագին էութիւնս կ'արտադրէ, և զոր նոճիներն իրենց մեծ շուքովը կը պահպանեն, մթին Վեստեաններ։ Սենեակին միստիքականութեան մէջ հրէշագծուած, տեսլահարութեամբ ցնորուած խաչի մը պէս կը կենայ. անծանօթ, դրական, անգիտակցելի իտէալի մը պէս կ'անդրանկարուի խուցին տրտում իտէապաշտութեանը մէջ։ Եւ ինքը միայն, թունաւոր վայրի ծաղի՛կը կը վայլէր որ ցցուէր, *ուրուանար հոն, դիմացս, եթէ ո՛չ Սոկրատի մոլախինդը․, եթէ ո՛չ՝ մեղա՛յ, եթէ ո՛չ Փշապսակին* Zizyphus spina Christi*ն, իբրև մարդկային թէ մարդազանցող անուրջներու պսակման մը, իբրև ամէն մարմնաւոր անդրատենչի բնական, ճակատագրական հատուցման մը տեսիլը։*

Վանզի իր ներկայութիւնը պտոյտ կուտայ ոգեպաշտութեան, իբրև թէ վիհ մը ըլլար։ Իր բոյրին նողկութիւնն անդրաշխարհը կը պղտորէ, կ'երկբայացնէ։ Բանգը դիտողը կը խորհի, սարսըռալով, թէ մահը աղօթրան չունի։

Ինչպէ՛ս կ'ուզէի հաւտալ քեզի, Բա՛նգ, որպէսզի ա՛լ բան մը փոյթ չընէի․, ո՛չ իմ անբարոյութիւնս, ոչ ուրիշներունը․, որպէսզի եպիկուրեանի մը դաւանանքն ազատօրէն նախամեծարէի Եպիկուրի հոգւոյն․, որպէսզի Լօթիի՝ հաւատքէ դատարկ իմացականութեան թափառաւէր, ամենաբաղձ զգայամոլութեամբ, — ըստ իրեն, կամ Լըմէթռի, — քմհաճոյքներու, կիրքերու անփոյթ, պայրընեան անյագութիւն մ'ապրիլ կարենայի․, որպէսզի ամէն բան վայելելու արհամարհանքն ունենայի ամէն բանի համար․, կամ որպէսզի կարենայի մեռնիլ, անհաւատ անձնասպանին խորին, անբացատրելի հեշտութեամբը, ամէն վայելքի մէջ անդրանկարուած, իտէալուած, խանդաղատանքով քիչ մ'ևս յամեցուած։ Կ'ուզէի լիովին համոզուիլ թէ մահը կեանքին վախճանն է․, թէ այս մարմինն է կենդանութեան ու գիտակցութեան միակ պայմանը, այս տխեղծ մարմինը՝ որու այնքան քիչ համեմատական ,կը թուի հոգին, և որմէ ղերծանելու յաւեր-

ժական բաղձախտի մը միայն կը վերածուին բոլոր տենչանքները։ Ինչպէս կ՚ուզէի միանգամընդմիշտ ըմբռնե՛լ անարշալոյս մահը, աննպատա՛կ, նաև կեանքը՝ հանճարով իսկ լեցուն՝ և դեռ աննպատակ։ Վասնզի երբ անմահութիւնը երազ մ՚է՝ կեանքը տեսլահարութիւն է միայն։ Ա՜հ, անմահութեան երազին մէջ գէթ իմացական բան մը կայ, մինչդեռ իտէալէ, անդրատենչութենէ, Աստուծմէ թափուր կեանքի պէտքին մէջ՝ լոկ սկզբնական անասնութիւն մը, կոյր, բիրտ, երանաւէտ։ Հաւատացեալ մարդկութիւնը եղբայրութիւն է գոնէ տեսապէս. մինչդեռ Աստուծմէ զուրկ ընկերութիւնը անհանդուրժելի իրերանմանութիւն մը. և թերևս ա՛լ աւելի անհանդուրժելի իրերօտարութիւն մը։ Այն ատեն հարկ չկայ այսքան ըղձալու, տառապելու, այսքան գրկուելու։ Այն ատեն, ո՛ դրապաշտութիւն, ո՞չ ապաքէն յիմարական լաւատեսութիւն մը կ՚ըլլայ քուկդ՝ ըմբռնած ապագայիդ, անմահութեանդ մասին՝ սերունդներուն յիշողութեանը մէջ կայացած, երկարաձգուած, իբրև ծիծաղելի, ողորմելի յաւիտենութեան մը մէջ ուր մարդկութեան օգտակար իմացականութիւններն յարակային և որու սակայն հաւասարապէս կրնան արժանանալ չարերը՝ բարիներուն չափ անկորնչելի՝ անգամ մը որ ահագին ըլլան։ Ո՞չ ապաքէն այն ատեն բարոյականն ա՛լ մարդկային յղացում մը կը մնայ, աւելի քան երբեք ցնորական, և Օրէնքը՝ տարակուսական, արհամարհելի ուժ մը, քանի որ Յաւերժութենէն ցոլացած բարոյականի մը չի յենուր այլ ևս, կամ անոր յայտակերպումը չըլլար։ Ի՞նչ մխիթարութիւն, ի՞նչ նպատակ կրնան արդեօք ունենալ այն ատեն դիտնալը, սիրելը, ապրիլը, մարդուն մէջ՝ որ անդիմադրելի կերպով կը գիտակցի իր գրկանքներուն, մեծ մարդկային գրկանքներուն աստիճանին։ Ով որ կը խորհի պէտք է մեռնի՞ ուրեմն. որովհետև այն ատեն մտածումն ու կենցաղը չե՞ն հակասեր իրարու. կենցաղը՝ մարմնապէս կաշկանդուած, մտածումն՝ իր բնութեամբ սլացական, և ո՛չ մէկ երեւակայելի թեւատմամբ սկիզբներուն ու վախճաններուն սաւառնելէ հրաժարող, և սակայն այլեւս ճարտարագործութեան մէջ սահմանափակուած, առանց լիաճանաչման, լիավայելքին յոյսին՝ կեանքի սահմաններէն դուրս։ Երբ մտածման էութեանն համեմատ կեանք մը չկայ բնաւ, կա՛մ պէտք է անասնանալ կամ մեռնիլ։ Եթէ վայելքի, փառքի, գոյութեան երկրային պէտքերը զառածումներ կամ խարխափումներ չե՛ն գերաշխարհայնութեան, երանութեան, յաւերժակենսութեան բարձրագոյն վիճակներու՝ չեմ կրնար երեւակայել թէ ճարտարագործական ի՛նչ առաւելութիւն կրնայ հրապուրել զմարդ ապրելու երկրագունդին վրայ, ուր ա՛լ երկրաբանական դարերուն կը վայլէ վերադառնալ և անմարդահետ թանձրամայրիներուն կենդանականութիւնը յարուցանել։ Կ'ուզէի հասկնալ թէ կարելի՛ է տիեզերքն ընդնշմարելէ ետքը զայն չընդգրկել անհուն, անթառամ տեսողութեամբ մը., աստղալի գիշերը տեսնելէ ետքը չամբառնալ, վարսամաթե՛ւ չխոյանալ անջրպետներուն մէջ., թեւերը պաղատագին տարածելէ ետքը՝ չսաւառնիլ երբեք., աննիւթականութեան սրբութիւնը յղանալէ, հեռազգալէ ետքը նեխելով կորսուիլ., բոլոր գեղեցկութեանց, բոլոր մեծութիւններուն մէջէն, սիրելի էակին մէջէն, ընդհանուր գաղափարներու անհագնութեան մէջէն Անհունութիւնը, Ճշմարտութիւնը միայն սիրելէ ետքը, սուտի պէս անէանալ., տառապանքներու և հեշտութեանց մէջէն՝, լեռներու վրայէն, գիշերին մէջ, համաստեղութիւններուն ու ալիքներուն մէջ՝ սրտագին, սարսռագին զԱստուած կանչելէ ետքը անգամ մը չընդնշմարել զայն, գո՛նէ խոժոռադէմ, գոնէ մերժող., կ'ուզէի գիտնալ թէ այս թշուառութիւնը կարելի՜ է, թէ ուրեմն այս թշուառութիւնը կայ միայն., այն ատե՛ն, ահաւասիկ, պէտք էր ճաշակել զքեզ, մահուան գեղեցիկ ծաղիկ, և հրաժեշտ տալ կեանքին.

Էհ, մընաք բարո՛վ, Աստուա՛ծ եւ արեւ...

Եթէ Գեղեցկութիւնը բանաստեղծին մէջ ընծայումն է, Նախազգացումն է Ճշմարտութեան, և եթէ նոյն իսկ չէ՝ ես, գուցէ հէք անասուն՝ իմ անզգած տարկայականութեանս անբարոյութենէն նախամեծար կը համարեմ հօրս արցունքը եկեղեցւոյն մէջ, թէև երեւակայե՛մ իսկ թէ վերջին օրուան մէջ Անեզրութենէն արտասանելի «Երթա՛յք յինէն» աղաղակին մէկ չեշտն ես դուն, Բա՛նգ, մեռելութենէն, նիւթականութենէն արձագանգուած, հրաւիրուած։

Սակայն մօրս ծանր ոտնաձայնը կը լսեմ որ սանդուխէն կ'ելլէ ... յամրօրէն կը մօտենայ. մայրս սենեակիս դուռը կը հրէ . . . խունկին հոտն է, Կիրակմուտքի խունկին, Մահուան հոտը։ Նորէն հա՛յրս։ Եւ ծուխը կը թափանցէ սենեակիս մթնշաղը, յորդանգայտ, անուշաբոյր, հև ի հև կը ծաւալի հոն, մինչդեռ մայրս, արոյր կրակկալը ձեռքը, կը հեռանայ, անձայն, վերի յարկը ելլելու, ծանրաքայլ, իր ծերութեան քայլին խոհուն և հիմա երկիւղած կշռոյթովը, խունկը տունին մէջ տանելու տակաւին։ Եւ մութ սենեակս, ու մութ տունն՝ անուշ, մեռելական, անաշխարհային երազանքով մը կը լեցուի, խունկին անհուն զմայլմամբը կ'արբենայ լռիկ խաւարին տունը։ Ա՛հ, իմ քաղցր մայրս, հաւատարիմ այն ակնածանքին զոր իր Այրին համար ունեցեր էր այնքա՛ն համեստութեամբ, այնքա՛ն բնականօրէն, անոր պատկառելի առնագեղութիւնը ճաշակելէ ետքը հիմա անոր մահը, քաւումը, եթերացումը կ'երազէ, ու կ'զգայ., իր այրիութենէն վշտագին ալեւորութեան մէջ, Մեռելին պատանքին սպիտակութիւնը, լուսաշող ննջեցելոյն հեռաւոր նշուլումը շնորհի մը պէս, աստուածգիտութեան մը պէս ընդունած իր ճակտին շուրջը, անբծութեանը մէջ իր հոգւոյն որ մահուան սրբութիւնը կ'ըմբռնէ., մեծ ննջեցեալին գաղափարին մէջ ինքն ալ անաշխարհայնացած, իբրեւ օծմամբ մը, լռելեայն և էովլին ու անգիտակցաբար քահանայացած, վանքի երկար ատենէ ի վեր սրբացած սէրը վաղընջուց սիրելւոյն մահէն ետքը պաշտամունք է միայն, Աստուծոյ խորհուրդին խառնուելու գացած մեռելին ետեւէն երազուն, — աղօթք, խունկ, հաղորդութիւն։ Եւ ծուխին քաղցրութիւնը, խունկին երկրաժեշտի անսպառում երանութիւնը կը զեղու տունին, սենեակին խաւարին մէջ. և Բանգը կ'աղօթէ, կը մշշաւքօղի, մռայլ ծաղիկը, կարծես խուսափած, հալածական։ Խունկին բարութիւնը կը թափանցէ հոգին։ Ննջեցեալն է, հայրս, մահուան խորհուրդին մէջ իտէացած, մօրս հոգւոյն մէջէ՛ն զգացուած, որ իր նախնի տունէն, իր ընտանիքին հէք երդիքէն կուգայ կ'անցնի՝ մահուամբ երկնախառնուած հայրութեան թերափի թեւաւորմամբ իր ընտանիքին վերեւ որու այս աշխարհի կեանքին տրտմութիւնն ինքը միայն կրնայ ըմբռնել, ա՛լ զերծ անկէ, և որու խաւարէն, այլասերականութենէն՝ հեռազգացուող քաղցր ճշմարտութեան մը, անորակելի ու անհաւատալի հեշտութիւններու ստուգութեան յոյսը կ'անցունէ։ Հօրս ուժգին լեզուն, մահուամբ մեղմացած ու նուիրագործուած, նոր, լուռ, գերագոյն շեշտովը խունկին նուաղուն ամբարձման, վերին ու յաւիտենական բաներու վրայ կը խօսի., վեհարբշիռ հանդարտութեամբ մը սաւառնելով, կարծես անջրպետին մէջ անդրմեռելական գաղափարին., իր տունին մթնշաղը, իր տղուն թախծութիւնն իր մեռած հօր սրբութեամբը միգամածելով, և մահուան անընդխառնելի, անպղծելի զերծութիւնը խորհրդածփելով անմահ անդրհայեցութեանս տեսաշաւիղին մէջ, երկնապատում, հայրենախտային ա՛յս տեսլահարութեամբ, որ անդրաշխարհի երանազեղ ստուգութեան երազուն զարթումը կ'ըլլայ երկբայատանջ բանականութեան մէջ։ Ա՜հ, մա՛յրիկ, գիտե՞ս ինչ կը բերես ինծի։ Կը շնչեմ, տրտմագին կը ծծեմ խունկը, քաւումով վերացման գաղափա՛րը զոր մայրս խնկամանին մէջ կ'այրէ՛, իբրև իր սրտին մէջ., անձնազոհ հոգիներու երկնայնութեան մէջ անմեռ երազանքը զոր կը բերէ ծաւալելու խաւարամած խուցին մէջ, ուր սև մեղաւորը կայ ... իր տղան, իր հրեշտակի էութեանն ու խնկացած ննջեցեալին՝ խունկին տղան, նողկալի տարակոյսներուն մէջ մարդատեաց ու անզօր., իր հոգւոյն թշուառութեանը մէջէն մօրը երկնային հոգւոյն ըղձալով., — մինչդեռ խունկը, իր երկնամոյն շաւղին վրայ կ'անօսրի, կը հեռանայ, մահուան ազատութեամբը կ'երթա՛յ յամրօրէն, քա՛ղցր կասկած անորակելի անդրագոյն բաներու, որ կը լքէ զիս սակայն վերստին տարակոյններու յամառ, անփարատելի տարտամութեան, մեղքերու և տրտմութիւններու ազա՛տ մթնշաղ, — այնքա՛ն, ափսոս, կարճատեւ ու ցնորական է կենցաղին մէջ երկրաժեշտին, աննիւթացման երազը, զոր ցնդող խունկն իր ետեւէն չղարշուած դեռ վայրկեան մը կը ծփացնէ։

Հօրս պատկերին շրջանակին անցուած՝ ուր յառած եմ տակաւին՝ Քեփրէնին պատկերն անորոշապէս կը շեշտուի։ Եւ նորէն, թունաւոր ժխտումներէ ձանձրացած, ձանձրացած նաեւ, աւաղ, քաղցր ու չհամոզող յոյսերէ, նորէն կը տարուի երեւակայութիւնս, անոնց, Բուրգերո՛ւն յիշատակին. կարծես անոր համար որ անոնց մեծ ու դարաւոր աստուածպաշտութենէն ժխտամէտ միտքը սպասած է և դեռ անորոշապէս կը յուսայ թելադրուիլ, զըրկուածներու ծարաւի ու վհատ նայուածքով, — և վանզի բանաստեղծն անկարող է բոլորովին ժխտելու։ Բա՛նգ, քու նոյն իսկ սքանչելապէս ողջ դրապաշտութիւնդ չի բաւեր բանաստեղծին. և կը նայիմ Բուրգերուն յիշատակին, անոնց նոյն իսկ մեռած ու ժեռօրէն անշունչ ոգեպաշտութեանը։

Անցեալի իրերէն տրամադրուած խտեշղթայ մը արդէն ինծի մտածել կուտայ միշտ անոնց ցորչափ կ'երեւակայեմ հօրս մահը, որուն ներկայ չէի., անոր, երբեմնի անհագին մարդուն վտիտ, եղկելի ոգեւարը զոր չտեսայ երբեք վանզի Եգիպտոս էի։ Կարելի ըլլա՛ր ինծի, կ'ըսեմ, Եգիպտոս ըլլալ նորէն, ու կիղէի աւազներուն մէջ մինակ, թէև ատիկա աւելի՛ անհնար է իրապէս ինծի պէս աղքատին՝ քան իմացականութեան ընդխառնուած և ա՛լ անոր հետ տարրուած դրականութեան մը բարձումն, այերացումը՝ վերջնական ու անապական ոգեպաշտութեան մը մէջ որ չի կրնար բղխիլ ինձմէ., հոն, Բուրգերուն տակ, ուր երթալու համար մեկնեցայ իրիկունն իսկ այն տարօրինակ օրուան ուր հօրս մեռած ըլլալն իմացայ, պանդուխտ՝ իր վերջին վայրկեաններէն հեռու, իր ա՛լ յաւիտենապէս անկարելի ոգեւարին սոսկումէն ու հիացումէն զուրկ, և անժառանգուած՝ իր պաղ ու մեռնող և ա՛լ օրհնելու միայն կարող ձեռքին յետին դողդոջման տակ իմ գլուխս, իմ երիտասարդութիւնս հակելու ա՛լ իսպառ անստանալի յուզումէն, որ թերեւս իր օրհասական հօր հոգիէն զիս թափանցող վճռական ներգործութեամբ մը, խառնաշփոթ, խառնածին, բանաստեղծի կարծեխառնական իմ էութեանս ա՛լ անյեղլի խաղաղումն ու միութիւնն արտադրէր։

Այն տրտմութեան մէջ, — խորին, մեծ, առաջին անգամ ըլլալով ա՛յնքան ահագնօրէն իրական, գրեթէ նիւթային, թանձր, ու խղդող, որու զօրութեան յուշքը զիս կ'ապշեցնէ, կը հիացնէ, իբրև թէ Աստուծոյ մէկ զարհուրելի կամքն ըլլար ան իմ հիքութեանս վրայ լեռնացած., այն տրտմութեանս մէջ ըղձագին որոշեցի այլեւս երթալ Բուրգերուն. հի՛ն, հի՛ն երազ, որ աւելի քան երբեք պէտք մը կ'ըլլար յանկարծ, ա՛լ տագնապին՝ իր անաշխարհայնութեան բոլոր կորովին բարդուող այս մահուան դառնութեամբ., և որ այլեւս, տարտամօրէն ու միաբար զգացած ըլլալու եմ թէ Աստուծմէ և հանդերձեալ յաւերժակենութենէ մը զրկուած՝ ու հօրս մահուան ճշմարտութեան տակ ճնշուած սրտիս մէկ պէտքն էր յաւիտենութիւնը երազգալո՛ւ Բուրգերուն գարերէն, փոխան — տխո՛ւր, փոխարինում, — փոխան այն յետմահու յայտյանդիման լիատեսլեան որու կարելիութեան սարսուռն ի զուր մերթ կը սահի կ'անցնի ինձմէ և անոր թերեւս այնքա՛ն հիմնապէս անարժան ըլլալս կ'երկրայացնէ . . . — ժխտման վախկո՛տ վայրկեաններ — ., և կարենալո՛ւ հանդուրժել մեղամաղձութեանս ., հօրս մահուան չափազանց տառապեցնող անհագնութենէն խուսափելո՛ւ՝ Բուրգերուն ամբարձական ու անհուն մեծութեան հայեցողութեանը մէջ ., մեծութեան երանաւէտ զգայութիւնը պահելով անոր յարաբերական արժէքը միայն փոխելու, որովհետև զիս սգաղգածող լուրին մեծութիւնն ինքնին զմայլելի՜ էր ու ինքնին խաղաղեցնո՛ղ, ինչպէս ամէն անմանրամասն ու համասեռ մեծութիւն ։

Բայց ինչպէ՛ս հօրս մահուան վշտագնութիւնը կը դոյզնանար անոնց առջև, անոնց ընկլուզիչ մեծութեան մէջ ուր իմ բոլոր Եսովս կ'անհետէի ։ Անոնց ներքե՛ւն էի ուրեմն, հոն, Եգիպտոսի անցեալին մէջ, նայելով, խելակորոյս՝ անոնց ահա ներկա՛յ իրականութեան, աւելի քան երբեք ըմբռնելէ զերծ, երևակայութենէն հեռու, կարծես գերմարդկային, ու անեղ ։ Ի՞նչպէս կասկածած չէի բնաւ թէ որքա՛ն թերևս կամք, անձնիշխանութիւն հարկաւոր էր կարենալու համար անցնիլ անոնց առջևէն, ու անոնց ամբաւ գերեզմանականութեան նայիլ կարենալու համար՝ առանց վախնալու կամ տեսլահարելու․, կարենալո՛ւ համար անոնց ներկայութեանն ազատ ըլլալ՝ դիւրին յանկմամբ մը պատշաճելով անոնց անօրինակ տեսիլին․ թէ որքան կորով՝ անոնց ահագնութիւնն ըմբռնել կարենալու համար։ Կարելի՞ էր կասկածիլ նախապէս թէ զանոնք ըմբռնելն արիութեան գործ մ'եղած ըլլար․ ի՛նչպէս բնական թուած ըլլալու էր ինծի ընդգրկել զանոնք, հանճարեղ տեսողութեան մը մէջ, որու հնարաւորութեան կարծես գրաւական կ'ըլլար զանոնք տեսնելու այն վաղընջական՝ կարծես անծին աւիւնը, չեմ գիտեր ի՛նչպէս, ե՛րբ մտքիս մէջ գոյացած, որ վերջապէս զիս անոնց ոտքը մղեր էր։ Ահաւասիկ կը տեսնէի, կը գիտնայի կոր անոնց մեծութիւնն, այլ մանաւանդ իմ հիքութիւնս․ իմ բոլոր մեծամեծ վիշտերուս եղկելի ոչնչացումը։ Դիմացս, վերեւս կանգնած էին, անհաւատալի․ և Բուրգերն էին։

Տաժանագին ելլելէ վերջ աւազուտ գահաւանդէն վեր, ուր քայլն, անհաստատ, կը մխրճէր, և քայլափոխը, դժուարին, կը ծանրանար․, տաք շողշողուն աւազին մէջ որ խժալով կը փոսուէր ոտքերուս տակ, ու շարժելու ազատութիւնս կը զսպէր, իբրև թէ ամէն ինչ հոն գործակցէր մարդը կաշկանդելու, որովհետև անհնար էր հոն յամր չքալել, մեծ բաներու տեսարանին մէջ․, կարծես նաև պայծառ միջոյին անորակելի թանձրութեանը մէջ, դարերէ ի վեր բարդուած ու հոծուած նուիրականութեան այն հեղձուցիչ անջրպետին․, — ելլելէ ետք աւազուտ գահաւանդէն վեր՝, ահա միևնոյն ատեն կը տեսնէի կոր դիմացս՝ յառնելն

Սփինքսի՛ն. իմ մտքիս տարիներուն մէջ կարծես անսկիզբօրէն ու առասպելօրէն անրջացած Սփինքսին. եղջերուաքա՛ղը Շաթլէի աղբիւրին չորս կճեայ լուսափայլ սփինքսներուն ա՛յնչափ նայա՛ծ աղքատութեանս., անսուաղ ու սգաւոր աղքատութեանս բոլոր թշուառութեամբը սիրուած, աղեբաղձուա՛ծ, իբրև ազատարար կերպարան մը՝ հեռուներու իտէական մէկ բնագաւառէս զիս իւրակոչող., հոս, աւազներուն մէջէն, դիմացս, լուսեղէն արևմուտքին մէջ ամպացող ստուերի մը պէս թերանկարուած, երեսը արևելքին, ապարօշին կոտրած կարճատուած վիժակներուն աջուձախ կարկառներուն միջև այտնող և ուրուացող դէմքը շքեղ խընկագոյն միջոցին մէջ., ճակտին խորտակուած ուրէուսն ու իր ունջատ, խոշտանգուած կերպարանին աւերը խաղաղ շրթունքով մը կապագծող (accolant) *ժպիտին դարաւորութեամբ անեզրութեան մէջ երազուն, անոր գերաշխարհային ճանաչմամբ հիանչարժ., Ոգին՝ որ ամէն եգիպտականութենէ աւելի՛՝ երևակայութեանս իբրև Եգիպտոսն իսկ ներկայացեր էր. ինչպէս հիմա աւազներուն ու բուրգերուն մէջ մինակ, բանդագուշական Եգիպտացի՛՝ կ'զգայի թէ անհետ, ընդաւաղեալ Եգիպտոսին Հանճարն էր, խորհրդաւո՛ր, որ զինքը ծնող Քաղաքակրթութեան անհուն աւերակէն վեր, հեռուն, իրերէն ու իրողութիւններէն անդին կը յառէր իր ամենագէտ ամենակալութեան գերագոյն ժպիտովը։*

Ետևէն, արևմուտքին ակնախտիղ արծաթափայլութեան մէջ որ կը շլացնէր զիս և ստուերալի Սփինքսը կ'անշրջագծէր՝ հեռուն՝ Քեբրէնի եռանկիւնը կ'ուրուանար. և ասդին, հիւսիսին մէջ կ'ըն-

կրկէր ամբաւ Քէոպսը, Քեփրէնի հօ՛րը բուրգը․, աւազի տարտամօրէն շողուն ու մուղտ դեղնութեամբ մը, կարծես հին ոսկիի չիկութեամբ մը պայծառ․, իր ահիպարիսալին հզօր ելևելքով կապոյտ անջրպետին մէջ մխուած, իր քարհատորներուն հուժկու համակարգմամբն ու հեռադանգումով՝ միահամուռ յետսամբարձման մը մէջ․, իր կարկառներուն ու խոռոչներուն բոլոր անձայնութեանց միակ զարհուրելի լռութեամբ երկինքն ի վեր հոյացած, յափշտակուած՝, Քէոպսը, ցնորական, միջոցին մէջ նուաղելով կարծես անեզրութեան մէջ հեռանկարուած, աւազներուն մէջ խլրտող իմ վարի հէք յուսահատութենէս ահեղօրէն վեր, անդին․․։

Այսպէ՛ս, Եգիպտոսն էր, չէկ, լուսողող, անհագին, շուրջս, վերևս։ Ամայութենէն զեփիւռ մը կ'անցնէր, յաւերժհարսնային կարեկցութեամբ մը քաղցր։ Անապատին մէջ Անցեալին լռութիւնը կ'իշխէր։ Եւ Բուրգերը կորած Եօթնաքաղքին մէջէն կը կանգնէին դարերէ ի վեր, ու սպասելով դարերուն։ Տելդայէն Թեբայիդ ծաւալած աւերներն ուր Եգիպտոսի քաղաքները կործաներ, աւաղախառնուեր 'էին՝ զանոնք չէին կրցեր սասանել։ Ադոնայիի վայրենաշունչ կամքը «ի Մակդովղայ մինչև ցՍուհէն» ու Լիբիական ամայութիւններէն մինչև Կարմիր Ծով արշաւեր էր հազիւ անոնց հպելով։ Եւ Եզեկիէլ գուցէ իր տեսիլներուն մէջ կ'ընդնշմարէր «հպարտ» Եգիպտոսը խորտակող յուզումներուն մէջէն, հեռուն, ապագային մէջ Բուրգերուն անխըլիրտ ամբարտակուիլը, քաղաքներէն զերիվեր․, զաղփաղփուն փառքերու ճակատագրին անմատոյց։

Քաղաքակրթութեանց ամէն ժամանակներու ձեւակերտներուն բոլոր չափերէն, տեսակէտերէն դուրս՝ մենաւոր ու կատարեալ՝ կը լեռնանային բոլոր մեծագործութիւններէն վեր։ Ուրիշ բան մը չկար հոն, բայց միայն իրենց անագորոյն մեծութիւնը։ Անապատն ուր առանձին էին՝ բոլոր մարդկային յղացումներուն լռին տեղատուութեամբ մը սրբումն էր անոնց առջեւէն։

Վասնզի կարելի չէր երեւակայել թէ ինչ էին անոնք, — քանի որ տեսողութիւնը կարօտ է երեւակայութեան, — և հասկնալ անոնց ահագնութիւնն՝ անոնց չափին ռամիկ ծանօթութիւնն ունենալով իսկ։ Անոնց բոլոր չափերը, որոշ, սահմանաւոր՝, ներդաշնակուած էին ցնորակերտելու այն անսահման բաները որ Բուրգերն էին։ Ո՛հ, թիւերուն ըրածն ուրիշ բան չէ այլ բաղդատելի ընել զանոնք, անոնց անօրինակ գեղեցկութիւնն, անոնց գերազանց Արուեստը։ Անոնց համադրոյթը անհեթեթ կերպով աւելի էր անոնց ծաւալէն. միթէ չափելը դատե՞լ է. մի՛թէ կշռելն ընդգրկե՛լ է. գիտունին կարկինը չէ որ հարկ էր հոն. հապա ատլասի մը գրկաչափը։ Անոնց համադրոյթն աւելի քան երկրաչափական էր. այսինքն եգիպտական, այսինքն եգիպտօրէն տիեզերական։

Եւ աշխարհի բոլոր ճարտարապետութեանց շարքերն իսկապէս քայքայական եղափոխութիւններ կը թուէին, այլատարրութեանց միացման յաճախ անմիտ բռնագործութիւնը, բիւրազանութեանց դժուարին ու անմատչելի ներդաշնակութեան ուրուագծումներն, անաւարտելի։ Ձեւերու բոլոր այն բարդութեանց մէջ աւերակին քայքայումը, փլուզումը կ'զգացուէր, թերեւս որովհետեւ կիրքերու յոյզը։ Ծոխութիւնը կործանման ժպիտն է․ արուեստի քայքայականութեան խարխափումը դէպի ամբողջութիւնը․ մինչդեռ, անբաժանելի, անայլայլելի՝ անյեղլի՝ Բուրգերը զանգուածներ էին, իրենց ձեւին ներյատուկ անքակտելութեամբ։ Միութեան վճիտ, հզօր սրբութեամբը, տարօրինակ բան, կը ներկայէին Միութեան արդարութիւնը։ Ներդաշնակութեանց մէջ սփռուած, բազմարտայայտուած ու թաքուն Միութի՛ւնն իսկ՝ բիւրեղօրէն զատուցուած, ու երկնաբերձ։ Իրենց ճարտարապետութեան ստեղծագործական, ազատ տարրը, — անոնց արուեստը՝, իրենց անաչառօրէն չափական տարապայմանութիւնն էր։ Կը տեսնուէր թէ ոչ մէկ ազգ երկրաչափութիւնն ըմբռներ էր՝ այնպէս ինչպէս Եգիպտոս իւրացուցեր էր զայն․ ինչպէս զայն մինչև աստուածգիտութիւն բարձրացուցեր էր Եգիպտոս։ Յղացեր էր, եթէ չէր ստեղծեր զայն։ Ձեւի և իմաստի ահեղ, անկարելի ձուլմամբ մը, որ Բուրգերուն չափագիտական պատկերը կը վերաբերեցնէր կը յատկացնէր անոնց իմաստասիրութեան, իբրև թէ անոնց իմա՛ստը իւրակերտած ըլլար զայն՝, Բուրգերն անփոփոխելի կատարելութիւնն էին։ Վարը, իրենց ոտքին տակ երազուն մտածումը թէ յաւիտենական էին անոնք՝ կուգար ոչ միայն անոնց անշարժ դարերէն, այլ նաև անոնց անըմբռնելի լռումէն, որ աշխարհի չորս կողմերէն եկելով զենիթին մէջ կ'աւարտէր։

Անապատին մէջ ոչ ոք կար․ Հարստութիւններուն ու Քրմապետութեանց ու Թօթի պապիրակոյտերուն մեծապանծ զօրութիւնը հնտախաղաղ աներևոյթ եղեր էր։ Վիթխարի ամայութեան մէջ մինակ՝ Սփինքսը կար․ ապառաժ թաթերը առիւծի արքայականութեամբ մը զուգաւաջ՝ իրանին վաղընջուց հանգիստը անապատին մէջ խորաձգած՝ անիմանալի, յայտնային (apocal.) մենակեաց՝ հոն կը բնակէր. և իր Քաղաքն էր այն։

Վասնզի ո՞չ ապաքէն Սփինքսը Ոգին իսկ էր Եգիպտոսի որ Նեղոսի ափանց վերև թևածող եգիպտահաւէն մինչև քրմային աննիւթական Օսիրիսին սաւառնումն։ Ամէնէն գերիվեր՝ կ՚ըմբռնէր տիեզերքն իր ամբողջին և քահանայապետութեան միահաղոյն իմացականութեամբ, — անհագին բաբախումն իմացք որ սողուն ու թռչուն համաստուածութեան մը մինչև միաստուածութիւն ամբարձումն, արփացումը կը բովանդակէր., Եգիպտոսին՝ ուր ոգիութիւնն աստուածգիտութենէն ունէր իր թանձր ու սահմանափակ բաժինը, և տիրապետող Միտքն՝ իր վերացեալ ոլորտը., ուր արժանաւորութիւնը՝ չափը կ՚ըլլար հոգիներուն՝ Խորհուրդին մէջ ելքին., ուր ընկերութիւնն արդար, բնական դասակարգութիւն մ՚էր որ Բնութենէն մինչև Աստուած կը ձգուէր., ուր քրմապետութիւնը գիտէ՛ր ռնամարդկային խուժանին գաղափարական անջրպետներու չպատշաճող թանձրութիւնն, ու ընկերութիւնը բարեշրջութենէ՛ն կը յղանար, ընկերութիւնը կը կազմակերպէր ո՛չ թէ անհաւասար՝ այլ ինքնաբերօրէն, ու բնօրինապէս աստիճանուած, այլ դէպի Աստուած բարեշրջուած, և հաւասարութիւնը կ՚ընդունէր աստիճաններուն վրա՛յ միայն., գիտէր թէ էակը նիւթն էր որ իմացականութեան կը յանգէր, թէ Մարդը՝ բնութիւնն էր յանգած ինքնազգացման (cénesth.) ու գիտակցութեան., և կը հարկադրէր ընկերութիւն մը որ նման ըլլար Մարդուն, որ մարդկութիւնն ըլլար, ճշմարիտ ստրուկէն մինչև ճշմարիտ Քահանային, մկանային զօրութենէն մինչև բարոյականը, նիւթէն մինչև արփը: Ոչ ապաքէն Եգիպտոսն այս շքեղ ու ճշմարիտ անասնամարդն էր, կատարեալ ու գերագո՛յն քան ամէն մարդապատկեր., մինչև դշխոյափառ իմացականութի՛ւնը վերացած անասնականութիւն., բնութիւնը՝ բարոյակալուած, բարոյապակուած: — Կրօնապետական Եգիպտոսին տիեզերակա՛ն Ոգին չէ՞ր անիկա, որ միայնակ, կը թուէր աշխարհը գիտակցնել (init.) տակաւին:

Վասնզի ի՛նչ խորհրդանշան ալ փնտռեն հոն մարդիկ, անոր ամեհի, ծնրադրելի աւերին մէջ՝, անիկա ինծի պիտի երևայ ջնջուած ուրէուսով Եգիպտոսը որ պանծալի Բնամարդը կ՚ամփոփէ (rés.), — Կեանք և Երկրաժեշտ, Գործունէութիւն և Հայեցողութիւն, Առիւծ ու Կոյս....:

Իր շուրջն, անապատին ծփանուտ ու լուսազօտ տարածութեան վրայ, կարծես արփային միջոցի մը մէջ կը բարձրանար բրգեղէն հայեցողական Քաղաքը: Բուրգերն էին: Հոն էին. Աստուած իմ:

Ահաւասիկ...: Զարհուրելի յամրութեամբ շեղջակուտուած՝ կարծես անհուն մտախոհութեամբ մը բարձրացած լեռներ՝ Բուրգերը լեռներուն խոլականութեան պարփակումը, զսպումը կը թուէին ճշդութեան վեհութեանը մէջ., վայրի լեռներուն իմացականացումը, կրօնացումը՝ ձևերուն ամէնէն նուիրապետականին բայց արդարագոյնին մէջ: Իմաստութեանց, կրօնքներու հողամած անհետացումէն կամ կորստականութենէն անդրուվեր՝ բոլոր հաւատքներն ու բոլոր ժխտումները կը թուէին հոծել անապական բնակրօնքի մը մէջ, որ ոչինչ կը խընդրէր Ամբաւութենէն այլ ամէն ինչ կը վերընծայէր անոր, այլ ամէնօրէն կը վերընծայուէր անոր։ Իրենց քաոսային ժեռակոյտերը կը վերանային ու բացարձակին սահմաններուն ժամանելով կը խաղաղէին։ Քաղաքակրթական ու երկրային ժամանակներուն ընկլուզումն էին յաւիտենութեան մէջ., երկրի չորս կողմերուն միաբանութեամբը դէպ ի երկնամոյն վախճան մը՝ կեանքերու վերափոխումը դէպ ի զենիթը, դէպ ի զօրութեանց անյայտ վառարանը., գոյութիւնները՝ միահաղոյն՝ իրենց նպատակին մէջ., աշխարհի քառաբերձ ինքնընծայումն առ Համայնը։ Փարաւոններու գերեզմաններ՝ թէ խորհրդագիտական ներանձնարաններ՝ — այսինքն կատաղի աշխարհայնութեանց փոքրկացումը, լռին անձնատուութեամբ անէացումն Արարչութեան առջեւ՝ թէ մշտայոյզ զգայարանականութեան խիստ ու հզօր նուազմամբ մինչեւ նպատակուած աննիւթացման կուսութեանը բարձրացում մը, — յուրաննե՛րն ուրեմն կորուստին թէ Փրկութեան՝ ամբաւ Քաւութիւն մը կը թուէին անոնք։ Կոթողումը, մեծացումն էին մարմնաւորութենէ ազատագրութեան., զերծում՝ ու սրբացո՛ւմ Օրէնքին մէջ, ձեւերուն խուսափանքովը դէպ ի ոչինչ., Եսերու, այսինքն մահկանացու սահմաններու կորուստով՝ բազմաւորութեան միաւորմամբ՝ Անեզրութեան մէջ դէպ ի կէտի մը հիւլէութիւնը, կիտային մշտանոյն սկզբունքը։ Մոլորական Երկրագունտին ուղղութիւնը, յանկո՛ւմն իր ծիրէն դուրս՝, կիկլոպեան երկնհայեցութեամբ մը դէպի Յաւիտեանը։ Գիտակցականացումը, աղօթակերպութի՛ւնն էին այն անհուն զերօին զոր երկրագունտը միջոցին մէջ կը գծէ։ Ո՛ Ադոնայի. Եգիպտոսի «հպարտութենէն» ոչինչ կար հոն. այլ անբաւ հոյակապ համեստութիւն մը։ Աշխարհի հսկայական ու յաւերժական ոչնչութեան Գիտակցութիւնն էին անոնք, Յաւիտեանին հայեցողութեան համար յաւիտենապէս հոն կեցած, տառապելացած։

Եւ, անշուշտ, Սփինքսը կանգներ էր զանոնք։

Հիմա մտքիս մէջն են, հնէութեանս աղօտութեանց մէջ, հեռուն, հորիզոնի մը երազածուփ գիծէն վեր, երկնախառն հեռանուշութեանց մէջ կեցած, վարդագոյն մշուշէ բիւրեղներու պէս, անջատ և զուտ, ու շքեղ, — ինչպէս թանձր ու կենդանի Արեւելքին հեռուներէն կ'երեւան անոնք՝ Տելդային դեղին տափաստաններէն հեռու, Նեղոսի լուսաւոր ափունքներէն անդին, արմաւենիներու կանաչ փետրափունջերէն, գետանաւերու շեղ թեւերէն անդին, կեանքէն ու շարժումէն մեկուսացած, ոսկի հնութեան մէջ զոր վաղնջական Ոսան կը լուսերփնէ, կ'իւրախառնէ., — մտքիս մէջ, մեղմանշոյլ տրտմութեանց աւիւնի մը մէջ բարձրացած, թափանցիկ, կարծես անիրականացած, այնքան երազային, ինչպէս որ կ'երեւան անոնք երբ մարդ՝ տրոփուն րոպէի մը պէս անցած անոնց անշարժ ժամանակէն՝ անոնցմէ կը հեռանայ, անդարձ, իր երբեք անոնց ներքեւ եղած չըլլալու զգացումով., հոն, հեռացայտ ու պատիր, աներեւութային դիւթաքաղքին մէջ երբեք ըլլալ չկարենալու տրտմութեամբ, որով կը նայի դեռ անոնց անսարման, երանաւէտ խոհականութեան, ու զանոնք կ'ընդգր-

Նշմարէ տակաւին, իրերուն մէջէն, յետոյ սիրելի պա՛հ մըն ալ, տակաւին անգամ մը ևս մինչև որ ա՛լ կորսուած անհետացած ըլլան յաջորդող զգայութիւններուն, վաղանցուկ բաներու յամառութեամբը խուժող իրերուն ետև, — ինչպէս ներաշխարհին անդթօրէն ու յիմարաբար յարածուփ տեսիլներուն ետին։

ՍԱԿԱՅՆ Եգիպտոսն էր հոն, գետաբերաններն ի վար յաւերժական Նեղոսին, որ Ափրիկէի կենսաւէտութեամբ բեռնաւոր՝ կուգայ զայն հեղուլ իր անյագ աւազափունքներուն., — Բուրգերուն հեռաւոր անէապաշտութենէն կենսաւէտօրէն, երկրօրէն անտեղեակ՝ կենսահայեցական Արեւելք մը: Տաք, հովանեղուրկ երկրի բոլոր պայծառութիւնն էր, բոլոր եղկ ու մոյգ ուժը լուսեղէն երկինքին մէջ աճող կեանքին, որու մնուցիչ, կաղդուրիչ երփներանգութենէն կը չնչէր, կը վերստանայի ինչ բերկրալի տարրեր որ գորշ քաղաքներուն սոսկումը խլեր էր ինձմէ., որու լոյսին պայծառութենէն ու ստուերներուն մանիշակ հեշտութենէն եկեր էի խնդրել զմայլած ապաքինում մը թշուառութենէն, պարուրուելով արեւելքի տեսիլներուն յատուկ այն անճիգ յորդութեամբ զոր տեսնելու վայելքը, զոր դիտելու կեանքն այնպէս տենչացեր էի ինչպէս գոյութեան իւրայատուկ ու կորսուած ձեւ մը., իբրեւ թէ՝ ինչպէս արեւելքի գաղափարին հետ վաղեմի ներդաշնակութիւնս կը թուի դեռ զիս համոզել՝ իբրեւ թէ երբեմն, անյիշատակ անցեալներու մէջ ես Արեւելքը բնակած ըլլայի, կապոյտ ու պայծառ Արեւելքը., վասնզի որքա՛ն ալ ծննդավայրս

Ստամպոլն էր միայն՝ նոճիներու և մինարէներու վսեմ Քաղաքը չէր կրնար ընծայել ջերմ ու շողշողուն զգայութիւնն հարաւոտ Արեւելքին՝ ոչ ի՛սկ հեռուն իր շրջագիծերն ամպաւէտող գմբեթներուն ամբարձմամբ, իր արուարձանները խորհրդազգածող նոճեաց լաժուարդ խաւարով, և մանաւա՛նդ անոնց խոկուն մեծութեան համար։ Քանզի հիւսիսի երանգ մը Ստամպոլին արեւելականութիւնը կը մշշաքօղէ, կը պղտորէ, թէև զայն անորակելի կերպով կ'առանձնացնէ աշխարհի մէջ, — և Հարաւը պայմանն է Արեւելքին։ Հո՛ն սակայն՝ երկինքը վճիտ էր, և երկնակամարին չքեղութենէն կեանքի հեշտութիւն մը կը հոսէր. հեշտութիւնը երկրային զուտ ու հարազատ, ինքնին երջանիկ՝ և մտատանջող աշխարհին անփոյթ կեանքի մը որ այն լոյսին մէջ կը յղացուէր ու կ'իրագործուէր, իբրև հանգիստ մը միայն. մտածութեամբ, զմայլմամբ, վայելքով լեցուն, այնպէ՛ս՝ ինչպէս լուսնկայ գիշերին մէջ, ծովուն վրայ, առաջին անգամ՝ դեռ անտեսանելի այն ցամաքէն դէպի Նաւը թռչող, տաք երկրի, արաբ քաղաքներու ա՛յն եղկ շունչը՝ տարաշխարհային Արեւելքէն եկող անծանօթ ու հոգեւին ճանչցուող, կարծես վերստացուող հեշտանքովը լեցուն, կապոյտ, քնային, անրջային բաներով պապղուն ու սարսռագին ա՛յն առաջին սիւգը կը պատմէր, կը հեւա՛ր, վերջապէս ցանկալի եզերքներուն մօտենալով խռոված ու գոհ, գոհ սրտին։

Չէ՞ մի որ եթէ տարաշխարհը կուսավայրի նորութեանց երազ մը, բիւրազգայութեան կիրք մը, զգայամոլութիւն մ'է, ընտանի իրերու հին տժգունութեան, հին ու տաղտկալի հետեւակութեան միջեւ ձանձրացող և իրապէս ոսնացող հոգիներու մէջ՝, Արեւելքը շրջագծում մը, ճշդում մ'է երազային տարաշխարհին՝, անկաշկանդ աճման մը, լայնազատ կենսականութեան մը ձեւ ու երանգներով, զոր զգայութեանց ծարաւի հոգիներն իբրև յորդ ու վերկենցաղեցնող սնունդ մը կը յղանան., զոր երեւութապէս գեղագիտաբար՝ բայց իրօք մարմնապէս կ'ըղձան անոնք որոց և արտաշխարհին միջև չկայ փոխանակութիւն մը կը տիրէ., որոց միակ պէտքն են սաստիկ կրաւորականութենէ մը յետոյ համազօր արտադրողութիւն մը, բուռն իւրացումներէ ետքը կորովի իւրաստեղծումները, այսինքն կենսալի յարանորոգ գոյութիւն մը, կեանքը՝ հաշիւներէ ու չափերէ անկաշկանդ։ Պայծառ երկինքներու շնորհած հեշտակեցութիւնը չէ՞ որ կը նշանակէ Արեւելք մոգաբարը, անոնց համար որ արեւմուտքի երկչոտ ու կատաղի կեանքը կը քամահրեն, արեւմուտքի մեծ ու դառն քաղաքներու կեանքէն տառապած են իբրև անհասկնալի պղտորումէ մը, սանձաձեւուրումէ մը., կեանքը բռնազբօսող ու անիմաստող ճիգերու հարկէն ձանձրացած են ու հիւանդ., և որք՝ իրենց մէջ՝ ապրելու հին քաղցր աւիւնին, ապրելու իրապէս տարաշխարհիկ աւիւնին վերափթթումը կ'զգան Արեւելքի լուսեղէն կլիմային մէջ, Արեւելքի տեսիլներուն յատուկ այն յորդութենէն թելադրուած՝ որ բնութենէն, բուսականութենէն մինչև արուեստներն ու տարազներն ու բարքերը՝ ատոնց երանաւէտ նկարագիրն ու շնորհն է, անոնց գոյութեան ձեւն իսկ է՝, քանի որ արդիւնքը, յատակերպումն է ջերմութեան ու լոյսին յորդութեան, ու ընդհանուր գաղափարի՛ն որու վերընծայումն արեւելեան տարաշխարհին բոլոր տարրերն՝ ինչպէս նաև արեւելասիրութեան գեղագիտութիւնն, Արեւելքի տարերկրապաշտութիւնը (exotisme) կեանքի թէ արուեստի մէջ, վասնզի բոլոր այդ հակումը կեանքին մշտնջենապէս արեւապաշտ իրաւունքն է միայն։

Այսպէս հոն, ամէն ինչ որ կը վերաբերէր երկրին՝ ուղղապէս ու լիովին հոգիին կ'երթար. և այսպէս խորին էր հաճոյքը որ կը թրթռացնէր, կ'ապրեցնէր զիս երբոր խառնածին ոստանին մէջ կը տեսնէի Արեւելքը, — լուսապայծառ Ծովուն առջև կորացող հեռանուազող Քաղա՛քը, քանի մը արաբաձև, ծիթրաւարտ (term. en bulbe) մինարէներով գեղարդուած, որ իրիկունները, վերջալոյսին ոսկեդեղին յստակութեան վրայ կը պատնէշէր իր տանիքներուն զանգուածին հարթբեկագիծ չքանկարը, ծովը մթագնելով, և առաւօտեան ծովուն թափանցկութեան մէջ կը ցոլածփէր իր արեւակէզ քարակոյտին ծիրանեփնումն արեւածագէն., գաղջ ու լուսանշոյլ աւազափունքն, ուր խաժ ծփանքները կուգային փռուելու, և զոր, աւազափանց ազատութեան մէջ պղնձադէմ տղաքներու վազվռտուքը կը կոխկռտէր, կամ վարշամակաւոր աղջիկներու բոպիկ ու հեշտին երթեւեկն ու խաղե՛րն՝ արեւին մէջ պզտիկ խմբակով կոկոզիկ լրած, կամ մեծ ընկողմանած նաւակի մը շուքին տակ լեցուած թուխ ու լուսածիծաղ աղջիկներուն., հեռաւոր փողոցներու տաք կեանքը, շողշողուն ցերեկին մէջ., ամբոխին աղմըկալի, խայտաբղէտ յարածփումը, քրտնշուլող անցուդարձը կպրային, ոսկեմոյգ (mord.) կերպարաններու․, պարեգօտներու, ամղաններու լուսածուփ յեղյեղումը․, սեւ, յորդառատ վերարկուածքներու մեծվայելչութիւնն․, ամբողջ մովր եղերաքի տարազներու բոլոր վեհագիծ փաղփումները, ճերմակ հագած Ֆէլլահներու բոպիկ գուարթագին խառնաղանճովը շաղապատուած․, սեւապարփակ կիներու թանձրոյքը, հոս հոն, ցուցառաջքներու դէմ յամող, շուլաններու կամարացուրտ ստուերին գաղտանշոյլ ընչաւէտութեանց մէջ սուզուող, յուլացող․, շուկաբերաններէն դուրս՝ շլացուցիչ ուղփին մէջ յանկարծ երանաւէտ լուսաւորումը խայտակեդրոն փաթթոցներու, ուսերու, որոց վրայէն կամարին ստուերը կը սահէր կ'իջնար․, ծաղպրաններու ոսկեզօծ լորձունքը, վաճառքներու, արեւելեան իրերու գեղեցիկ երփնախառնուրդը, տարաշխարհի միրգերու, երեկորնական պտուղներու կոյտերը՝ ծածքերուն շուքէն դուրս յորդած, հրավառ․, այնուհետեւ մութ, մաղձային արաբերէնին հեշտալուր աղաղակն անընդհատ, կորովի շուրթերէ, հագագներէ առօգանուած, թաւալուած, իր ձեւային իւրյատուկ մտածողութիւնը բարաւորներու մարմարներուն վրայ դրոշմած, կրպակներու ներսը՝ շրջանակներու մէջ իր անհուն խոյանքներով հառաչալիր վերտառուած․․ յետոյ, յանկարծ՝ լուրթ, անվրդով հանգիստը կողմնակի գռեհներու, լուռ տուներու ներքեւ կամարուած կարճ լուսայանգ անցքերու հովանին, փակ միականի փեղկերու, խաւարին դռներու խաղաղութիւնն, ուր շաքարեղէգներու ոսկի՝ ծիրանի ցօղուններով բեռնաւոր կնոջ մ'արաբ վանկը կը հնչէր, մենաւոր․, եւ նորէն, միշտ՝ փոշոտ, լուսողող զեռումը պողոտաներուն վրայ, եւ անտնցմէ վեր, երբեմն, ստուերալի փողոցի մը ծայրին դէմ՝ բազմանկիւն, դրուագեղ մինարէի մը մովլրաձև աչտանակումը կապոյտին մէջ., ու տարօրինակ, տարօրինա՛կ դէպքը՝ յանկարծ չնչուող, հաստատուող այն խնկաբուրման, — արաբիական բալսամենւոյ մը խէժին այրման յուզիչ հոտը որ ժխորին մէջ կը ծաւալէր կը բարձրանար, չեմ գիտեր ինչու, — փողո՛ցը խնկելու համար, ու յանկարծ փողոցին վաճառանոցի, չահաստանի գործունէութեան մէջ յարուցանելով մոռցուած անորակելի հեշտանքներու մորմոքում մը, սրտատրոփող, ճմլող զգայութի՛ւնն անրջային ներքերու մէջ նայերգաձայն թալացմա՛նց Արեւելքին., Քաղաքին տարաշխարհայնութիւնը չքնաղ յատկութեամբ մը դրախտաւէտելով., ա՛հ, բարի գո՛րծը հէք արաբ խնկածուին, որ ծխանոցին մութ գոգ սկաւառակը ձեռքէն չըղթաւկախ՝ այնքան հեռացած կ'ըլլար միշտ ամբոխին մէջ, այնքա՛ն չկար՝ որ ի զուր կ'ուզէի գտնել զինքը, իր երկնային խեղճութեան երախտագէտ ըլլալու., — յետոյ, խայտաճամուկ ու ոգեւոր կեդրոններէն դուրս, փողոցներէն, թաղերէն դուրս, հեռուն, արեւոտ աւազուտ պարապութիւնները., տապագին ճամբաներու վրայ նոպալիներու յուզիչ ու լերկ թաթուլներուն դիզանքն արտերու առջև, ուր ֆէլլահին կքուն երկրախառն կեանքը կ'այրէր արեւին մէջ., հեշտին սլափթթումը, գորշ, արծաթանշոյլ արմաւիններուն որ կը ցայտէին կը շատրուանային երկինքին մէջ, գաղջ տամալիներու քօղն ի վեր., պանանիններուն լայնշիտերև սաւառնումը լուսաւոր բեհեզային թեւերով, որոց դրախտային կանաչութիւնն արմաւիններու բուներուն մոխրագոյն լրթաղօտութեան մէջ կը ժայթքէր., թաուահոծ ռոպէնիններն ու կակիաները, եղկաթոյր մոշիները՝ գետափին վրայ բարձրացած., և ա՛հ, հոն, պարտէզներուն մէջ մթին սաղարթներէ վար ծանրակախ կանթեղուններն եգիպտական տաղուրաներուն, ալբաստրէ Datura fastuosaներուն ծալանշոյլ, լայնավէժ շափրակները, որոց անձառ շունչը կը հոսէր, կը ծորէր իրենց սատափէ խոռոչներէն, հեշտագեղ հեւընծայումը մոլեգին թոյնին զոր հրաշագեղ մորմազգին կը պահէ, անծանօթ եղեմէ մը հեղուող քաղցրութիւն զոր կը ծծէր հոգին, տարօրէն առասպելային այն ծաղկանց շրթունքին անձնատուր, այն տեղերուն մեծ անդորրութեան մէջ, որ կը թուէր չքեղ պայմանն ըլլալ տաղուրաներուն նուրբական ու անագորոյն բոյրին., — վճիտ ու խոր անդորրութեան մէջ որ կարծես գոլորշացումը, ծաւալումն էր խաղաղիկ գետակին՝ մթին պարտէզներու առաջքէն, որմներու առջեւէն, ծառուտ ափնուղիններու, բերձերու (berge) հին պատերուն տակէն, մեղմ ոլորներով երկարաձգուած գետակին., մեծ մոլաթզիններու հովանիով տոգորուն, անծուփ, անշշուկ., հեռաւոր մօրուին՝ Նեղոսի մեծ լռութեամբը լի, աներեւոյթ աւազադաշտերուն պակուցմամբը, անապատի մէջ մենաւոր ջուրի սրբութեամբը խորին., փոփոխակի երկնաւէտ՝ ու խաժաստուեր, լոյստուերոտ, սքօղուարձակ պտոյտի մը յամր երփնայեղմամբ հեռասուղուած., հոս հոն, ջրամոլիկ շամբերու վարսաւոր, ստեղնուրբ հոյլերով բնակուած, որոց մօտիկ երբեմն կը տեսնուէր յածիլը, կենալը եգիպտացի ծերունիի մը կուրին.., և որք բերձերուն ցած, խաւաստ որմերուն երկայնքը կը հոծուէին դէպի հեռաւոր հովանիները, արմաւենիններով զարգմանակուած քառակուսի տուներու, թաւուտ ու ցանցառ հիւղերու խորանկար մը, իրերով ու կանաչութիւններով չփոթ ու քաղցր հեռուները գետին., — ջաղխը, մեղմ, նորէն, լռութեան մէջ, վարմին ընկէցքին՝ կուրէն դուրս, ձրձուող զարհուրող ջուրին բոլորշի նշուլումներուն մէջ սուզած վաղնջական վարմին, որու ծայրէն բռնած՝ անխըռով ծերուկը ջուրին կը նայէր., — հեզիկ վա՛յրը, բարեբաստիկ լքման մը մէջ ընկղմած, կեանքի հնէական ու զմայլած գոհունակութեամբ մը եղկօրէն ու կատարելապէս կենսալի., ուր իրողութիւնները՝ խաղաղ, հինօրեայ՝ աղմուկ չունէին, այլ անզգալի, սահուն, յամր եղում մը., ուր կեանքն՝ ապրող ու չարժուն հայեցողութիւն մ'էր, ա՛յնքան տիեզերական՝ որ անշշուկ, ու երանաւէտ., և, ահա ծեր ածորդին (passeur) թանձր մակոյկը, որ կը մօտենար վերստին, մարդեր, կիներ բերելով դիմացի եզրէն, դաշտի ֆելլահներ, ով գիտէ ի՛նչպէս, ո՛ւրկէ ժողվուած կանխաւ հոն, դիմացի եզրին վրայ, ա՛յնքան բոպիկ և հողագոյն էին անոնք, և այնքան ցանցառ, հիմա անօսր խմբակով կանգնած՝ մեծղի տափանաւուն վրայ որ յուլօրէն կը սահէր, նաւավարին փայտէ ձողին յաջորդական մխրճումներովը գետին սիկին մէջ, միակերպ, յաւիտենապէս նոյնաչափ յամրութեամբ որ անայլակարօտ վայելք մ'էր ժամանակին, գոյութեան, առ Աստուած մտածման մը ծանրութեամբը, խաղաղութեամբը հանգստաւէտ, — և կը հասնէր, կը հպէր եզերքին, ու մարդիկն ու կիները կ'իջնէին մակոյկէն, ցրուելու, իրենց անաղմուկ բոկութեամբ այն տեղուանքը անհետանալու., մինչ տափանաւուն թափուր լանջը կրկին լեցուած կ'ըլլար տամուկ հպետղին վրայ սպասած նմանօրինակ մարդերով, և անզգալաբար իր սահքը վերսկսած, արեւակէզ ծերունւոյն կակուղ, անչտապ ձողարկներովը մըղուած ծանր երթն իր ձիւթուած յղփոյքին., իր ուղեւորներուն գեղջուկ հնոտի գոյներով, անոնց արեւոտ խաղաղաւէտ նպատակով բեռնաւոր., արեգակին տակ, ջուրին բիլ պսպղումին վրայ, դէպի անձայն ստուերը դիմացի որոկին., պահէ մը դարձեալ տեսնուելու համար՝ նորէն ասդին ուղղուած, կարծես նոյն անցորդներով, թերևս այս անգամ գորշ իշուկով մ'ալ, իր նաւամուտքին խոտորնակութեան մէջ բեւեռուած տարուող., և այսպէս միշտ, անընդհատ, անայլայլ նոյնութեամբն իր երթերուն կամ դարձերուն ծանրադանդաղ վայրկենին, մինչև իրիկուն., մինչև իրիկո՜ւնը որ հեռաստոյզ գետակին խորքերուն մէջ կը վառէր, մինչդեռ զով հուրեր ծառերու խուրձերն, արմաւինները, հեռուի ճերմակ արեգնակները կը բորբէին, ու ջուրին միապաղաղ սփիւռներէն ոսկի չուանչ մը կ'անցնէր., մինչդեռ հունին հեռուներէն չեղաբերձ առագաստի մը թեւը կ'երեւար, բոցավառ հորիզոնին իրերուն աղու խառնաղանճին վրայ ցայտած, ու վերջալոյսէն թափանչոյլ., որ անզգալապէս կուգար դիմացի ափունքն ի վեր, դէպ ի ուր նաւառաջքէն ձգուող լուսաւոր պարաններ ստուերոտ որոկին վրայ երեւան կը նանէին քուրջոտ կքուն խառնուրդը լարորդներուն որոց թուխ սրունքները կչռակի կուգային, քաշելով մթին նաւը հանդարտ ջուրին վրայ ուր կը ցոլանար, իրիկունին խաժ ու մեղոյշ թափանցկութեան մէջ սահուն, անծուփ հիացական թռչանին սեւեռմամբը վճիտ օդին մէջ, իր սաւառնաթեւ յամրութեամբ, թեւաւոր անձայնութեամբ մը մտախոհ, ուրուաբերձ, կարծես երեկոյեան ու անապատական հայեցողութեամբ մը լեցուն, ու խաղաղասահ., անցնելով, դեռ անցնելով անվերջօրէն, կարծես անշարժ, ու սուզուելով շողուն հեշտոլոր կորանքներուն մէջ ստուերամած գետակին, լռիկ լրթափանցիկ վայրերուն մէջ երանութեամբ հեռանալով., կարծես մուէզզինի մը վերջալուսափառ աղօթքն ըլլար մթնշաղ լուսաշաւիղի մը մէջ ի լիւղ., — անուրջի ա՜յն ժամը, միւսլիման սրբութեամբ կարծես օծուն, դրախտայնութենէ նուաղուն այն ժամն, ուր ֆէլլահ աղջիկներ սափորներով գետեզերքը կուգային ջուր առնելու., ա՜հ, թուխ, իրիկնաթև նելանոյշները., կուգային անոնք, գետեզրին վրայ կ՚երեւային, գաղաթնուն վրայ թակոյկներ, մոյգ, մութ վարշամակներով՝ իրենց գլուխէն թիկունքն ի վար ծածանող, մինչև գուճերն (jarr.) ու սրունքները իջած ծփուն ծայրերով, լայն սփիւռով մը վայրարձակ, իրենց աղուոր հասակն սքօղելով խաւարին շնորհի մը վէժքով որ կը թողուր ցայտել իրենց դէմքին՝ սիկէ, ակնամոմէ (propol.) դէմքերնուն մեղրանուշութեան, ու անոնց բոլոր ծփոտ առաջքին՝ կակուղ պարեգօտին մէջ, բալ, ծիրանի, կապոյտ ու միշտ մղտագոյն պարեգօտին՝ կուրծքերնուն կուռ ու ժուայթուն դոնդողէն սարսռող, առոյգ ազդրերնուն քայլէն դողդոջուն ու հեւքոտ ծալքերով, զոր թուխ ու թոյլ ձեռքով մը ցայլքերնուն վրայ կը ժողվէին կողմնակի, մինչդեռ քղանցքները կը ծփծփային անոնց փոշոտ ու տարտամ բոկութիւնը փայփայելով, և անուրջներու ա՜յն արծաթ շողիւնը՝ կոյսերուն պըճեղները բոլորած՝ զմայլած ու լքուն ոլորքով անոնց ուլնին վրայ կ՚իյնար, ու փոշիին մէջ շոյտ ու անձայն քայլափոխնին կը նշուլոտէր., իբրև թէ արծամթափայլ ապարանջանին անոնց ոտքին շուրջ յիշացած մէկ օղակումի ըլլար ջուրին ուր անոնց սրունքներն այնքան իջեր ու յամեր էին., դէպի ուր ահա կ'երթային նորէն, առանց հապճեպի, բայց թեթեւաթռիչ, ու ճռուողելով, թաւշային ու խորունկ վուվիւններով (roucoul.)՝ որոկի մը առջեւ, կամ բերձի մը քանի մը նեղ աստիճաններէն վար՝ ջուրին վճիտ աւազանին եզրը իջնելու, մղկիթի աղաւնիներու գորշ հոյլի մը պէս որ գաւիթին սրբութիւնը թրթռագին հրճիւով մը կ'ողողէ, թառելու գետակին առջեւ, ջուրին մէջ, հիմա հանգրիճուած, վարշամակին վտաւատներուն մէջ պարուրուած, տարփալի ծալքերու մէջ սփածուելով., ու թակոյկները մի առ մի կը մխրճէին հոսանքին մէջ, ու ճղուփներով, հեշտալի խոխոջներով խռոված ջուրն անոնց ողորկ բումբերը կը պագնէր, լուսանշոյլ համբոյրներ կ'օղակէր, կը մեհեւանդէր անոնց, վանակնէ դողդոջուն լուսապսակներով կը շրջապատէր զանոնք, անոնց պատկերը կ'ողջագուրէր արբշիռ վայրենութիւններով., կարծես ջուրին հոգին զանոնք իւրախառնել երազէր, մութ աղջիկները., անոնց ստուերի ամբծութենէն անդորրութեան պապղումներ, պայծառ խաւարներ յօրինել ուզէր., զաղփաղփումներ, փուղձ հեւքեր, հոսանուտութիւններ՝ անոնց ծփալի շնորհէն., անոնց հեշտալի աղջիկնութենէն իր բերիւղները (bér.), զմրուխտները շինել, իր թափանցկութիւնն անոնց կուսութեամբ խորհրդագծել տենչար., — մինչդեռ անոնք հետզհետէ կը կանգնէին, թակոյկները լեցուցած, ու կ'ելլէին գետեզրը, աստիճաններուն վրայ, թաց ու փայլուն սրունքներով զոր անուրը կը մանեկէր, — կարծես ջուրին տարփանքը՝ լոյսէ համբոյրով մը փարած ու սառչած՝ կոյսերուն ոտքին, — և բերձին վրայ կ'ելլէին դեռ յուլօրէն կախելով գեղուն, շողուն թակոյկը զուգապիրկ բազուկներով, ոմանք սափորը գլուխնուն վրայ կրելով արդէն, ուղղաբերձ, պղինձ արձաններու պէս, ու հինաւուրց, յաւերժական դասականութեամբ իրենց նաժշտային քաղցրութեան սեմական, աստուածաշնչական սիլուէդին՝ գետեզերքին իրիկունին մէջ., և ահա, մեղմաքայլ, հետզհետէ ճամբայ կ'ելլէին, գետակէն հեռանալով փոշոտ ճանապարհին վրայ, ջուրը հեռաւոր տնակնին տանելու, Քաղաքը.., և շուտով անոնց հեռացող ստուերներուն անոտնաձայն հոյլը կը սրբուէր, կ'անհետանար՝ թողլով մենասէր, և անդրհայեաց խաղաղութեան՝ թախծագին ամայացած գետեզերքն ստուերարկել, յամրօրէն...։

Իսկ Քաղաքին մէջ լոյսերը կը վառուէին։ Անամպ ազատ գիշերին մէջ ներքին փողոցներուն շուայտ խժլտուքը կ'արծարծէր. Քաղաքին սիրտը արբեցուցիչ հաճոյքներուն մէջ կը խաղար, կը պարէր իր գիշերային ազատութիւնը։ Կինեմային՝ լուսավառութեանց ու նուագներու մէջ դողդոջուն՝ իր մշտնջենաւոր հարսնիքը կը տօնէր։ Սակայն, լուսաւոր դուռներու մէջ երգող ու ծափող պըճնալից կիներու սև ու գարշհեշտալի ծոցը չէր երբեք որ կը խռովէր զիս, ոչ ալ գահվէներու նուագածութեանց մէջ պարերգուհիներու լուսհանդերձ ու փաղփուն պորտխաղը., ոչ արաբ երաժշտութեան ցաւագին նուաղումները, հատկլեալ հեծեծմունքով., սիրերգու սազերուն արտասուաժպիտ ցնծկոծուփներն որք մերթ երեւան կ'ելլէին, կը ցայտէին, խորունկէն, կինանային աղմկալի բաւիղին մէջ յածողին ականջին՝ լուսազարդ գռեհներուն անճոռնի ժխորը քաղցրախառնելով լեղորակ աւաչներով. — հապա մանաւանդ այն հազուագիւտ ապակեդուռը, գոյնզգոյն ապակիներով վառ, զոր բանալ համարձակողը կը հանդիպէր երկրորդ դրան մը, վանդակերպ յօշատուած, կարծես բանուած, ու երփներանգ ապակիներով խայտաբղէտ՝ մինչդեռ անսովոր ու ծանր հոտ մը կ'ելլէր, տարտամօրէն նողկային՝ ծխամած ու լուսածուփներքի մը խորհուրդէն։ — Հաշիշն էր։ Ի՛նչ փոյթ թէ դուռներուն այդ զարդարանքն ու պճինքը միամիտ մեծարանք մ'էին առ անբաղդատելի նիւթը., միամի՛տ, տղայական, բաղդատմամբ երկրպագելի Հնդկանեփին հոյզին անծանօթ մեծութեան։ Ի՛նչ փոյթ. եթէ այն դուռը գոթական եկեղեցւոյ մը դրան, արեւելեան աղօթատեղւոյ մը մուտքին հոյութիւնը չունէր, և անտարբերին համար հեշտալի, վտանգաւոր, ու տարօրինակ գահվէի մը զուարճալի դուռն էր միայն՝ ներսը ծաւալած ծուխին գիտակներուն (ad.) համար նշանակութիւն չունէր այդ աղքատութիւնը. միթէ աղօթատեղւոյն բարաւորն էական արժէք մ'ունի՛ հաւատացեալին համար։ Հաշիշի սրճարանին դուռը կրնար շատ աւելի անշուք ըլլալ, ինչպէս Սէզամ մը։ Կը բաւէ՛ր որ հոն աշխարհը կը դադրէր., աշխարհի բոլոր խեղճութիւնները, տառապողութեան բոլոր յիմարութիւնը հոն կը դադրէին. բոլոր սահմանները կ'ոչնչանային հոն. աշխարհի բոլոր նիւթը հոն կը սահմանագծուէր, հրաշալի գոյացութեան առջև որ ներսը կը ծխար։ Կը բաւէր որ զուարճալի, հոպիտ դռնակը մարմ-

նօրէն կաշկանդուած ու տխրալի կեանքէն՝ լուսաւոր, համաստղալի աննիւթականութեան մը ներաշխարհային տիեզերքին վրայ կը բացուէր․, թէև գահվէն ուր այդ դուռնէն կը մտնէիր՝ ոչինչ պարունակէր նորանշան, կախարդական, հիասոսկալի ոչինչ՝՝ և ընդհակառակն ըլլար ամենէն համեստ, խեղճուկ սրճարաններէն մին որ կարելի ըլլար երբեք, առանց յաճախորդին պարզ հանդիստ մ՚ընծայելու իսկ յաւակնութեան։ Ձեղունէն առկախ լամբարի մը լոյսով, որ միակ տեսանելի պերճութիւնն էր հողյատակ սրճարանին, և որ արդէն ցերեկը մարած պիտի ըլլար, չուրջանակի բադրոններու վրայ քանի մը արաբներ կը տեսնէիր, լայնազգեստ, իրենց սովորական տարազով որ հանդիստ ու վայելք կը ծփայ, — արաբներ, նստած, պատին կրթնած, խաղաղաւէտ դիրքերով, և ֆէլլահ մը, գահվէին ծառան։ Ծուխ մը, թեթև, կը լեցնէր անջրպետը․ ու մարդերուն լքանդորր անշարժութիւնը մշշօրէն կը լուսաքօղէր։ Խռովիչ ու խորհրդաւոր ոչինչ կար, բայց եթէ հաշիշին գգըլխիչ հոտը։

Այն ատեն կը տեսնէիր որ ֆէլլահը, կապոյտ պարեգօտով, բոպիկ, ու ժպտուն, հնդկընկոյզէ զաւեշտային նարկիլէ մը կը պտտցնէր, անոր երկայն ուղիղ փողը կարկառելու նստողներուն, որոց իւրաքանչիւրը, կարգաւ, կը քաշէր դիւթական ծուխը, կիսանուաղ աչքով, ու քանի մը հեղ․ լիաթոք․ հեշտագին․ և վերստին կը սուզուէր իր անորոշապէս հիացիկ անդորրին մէջ․, ըստ երևոյթին մեղմ մրափի մը, թմբիրի մը, բնափիլոնային հեշտագդայութեան մը մէջ, բայց իրօք անպատում անդրհայեցութեան մը արթնութեան՝, անօրինակ զգայութեանց յորձանքներ ապրելու համար., մինչեւ որ վհուկ Ֆէլլահը, պզտիկ գահվէին թադրոններու շրջանն աւարտելէ, ու քանի մը վայրկենի սպասումէ ետքը նորոգելով նարկիլէին կրակն ու հաշիշի կտորը որ կը մխար հոն՝ վերսկսէր իր շրջանն, իր տարօրէն, գերմարդկային գործը., ներաշխարհային հիերեւոյթներ ներկայացնողի, ներաստեղծ անլուր համատեսիլներու ցուցիչի պաշտօնը., թէեւ ինքը, ժպտուն, անտեղեա՛կ ըլլար անոնցմէ., — եւ նարկիլէին խողովակը երկարէր երազողներուն, որպէսզի իւրաքանչիւրը հաշիշի ծուխի նոր շունչով մը, ներշնչման նոր լուսազգածմամբ մը դեռ վառ պահէր երփներփին հեւիհեւ հուրն իր արբշռութեան., արծարծէր գորովագին, խանդագին զայրագրգռէր զայն, մտապատկերներու բիւրազան, տիեզերային աստղացնցումներ, տեսիլներու երփնահրաշ ծագումներ զգար՝ լուսավառուած ու պտուտքող երկնաթաւալող ներաշխարհին արփին մէջ., ու հոգւոյն երանազեղումը դեռ եւս երկարաձգէր, հոգւոյն ներքնակի՛ց երանականութեան ահագին գիտակցութիւնը վայելէր տակաւին։ — Եւ սակայն, թերեւս, նո՛յն իսկ հաշշարբուներուն ոչ մին գիտէր թէ հաշիշը հեշտալի ցնորքներ ծնող գոյացութիւն մ'ըլլալէ դեռ անհամեմատ աւելի խորին բան մ'է, զոր Մարդը՝ զոր ոսկեհանք, զոր գոհարաքարեր փնտռող, զոր երկայնակեցութեան օշարակներ փնտռող Մարդը Բնութեան մէջ գտած ըլլայ երբեք., թերեւս ոչ մին անոնցմէ ինծի՛ պէս գիտէր թէ ինչ է անիկա...։

Ափսո՛ս. մարդ երկար ատեն չի կրնար սիրել զայն, թէեւ անոր արբեցութեան մէջ նոյն իսկ ուխտէ՛ անկէ չուծանալ., խոստովանի՛ թէ Անհունին ճշմարիտ ու անճառ զգայութիւններով զոր կուտայ մարդուն՝ ալքիմիադէտին ցնորական ոսկիքսիրէն վեր է անոր իրականութիւնը։ Ցորչափ երկրային պայմաններու ստրուկ է մարդ. յաւէտ՝ հաշիւն անհունօրէն անպատշաճ է ողորմելի կեանքին։ Եւ յետոյ գուցէ պատկերներու ներքին իրականութիւնը՝ որքա՛ն ալ արտաքին իրականութեանց սաստկութեան հասնի, չի բաւեր մարդուն որ կը մերժէ զգայութիւններու ամէն եղանակ որ իր աշխարհային զդայութեանց կերպերէն դուրս է։ Ապա թէ ոչ՝ ով որ գիտէ թէ ինչ է հաշիւը, գիտէ թէ ի՛նչ յայտնութիւն է անիկա և կ'ուզէ անձնատուր ըլլալ անոր այնպէս ինչպէս արժանի է իր դերագանց գոյացութիւն՝, պէտք է անոր էութեան, և զայն հեշտասիրելու անզգայարանական պայմանին զոհէ ամէն աշխարհային իրեր և աշխարհին դեռ կապուի այնքան միայն որքան պէտք է կարենալու համար երթալ հաշիւ գտնել այն խորին, այն դիւցազնային արարներուն պէս, որոց հանդիպած եմ, մթնշաղին, քաղքին խորերը կորսուած և ըստ երեւոյթին չաքարածախի, մանրավաճառի, փերեզակի այն խանութներուն մէկուն մէջ ուր հմայական խիւսը կը ծախեն., և որոց տմոյն ու խոնջ կերպարանին միսդիք հալքը կը հեռազգացնէր գերմարդկային ոլորտներն ուր պիտի երթային ընկլուզուիլ։ Անոր հպատակելու համար պէտք է մոռնալ ամէն բան. ինչպէս ճշմարտապէս հետեւելու համար Պուտտային, ինչպէս ստուգիւ Յիսուսին հետեւելու համար պէտք է ամէն ինչ թողուլ։ Անո՛ր համար որ աշխարհը լքելու չափ անմիտ, կամ իմաստուն չէ՝ ուա՛ղ, հաճո՛յք մ'է, հանգիստ չո՛ւնչ մ'առնել է հաշիշէն սթափիլը., անոր արբեցութենէն յետոյ բնօրէն ռամկութիւնն ապրիլը., անոր անճառելի տիեզերքէն էջքը՝ հասարակ կենցաղին վերածնելու., վտիտ, անգոյն, բայց այնքան հանդուրժելի ու գործարանաւորութեանդ յատուկ կեանքին։ Խորունկ քունէն յետոյ որ կը յաջորդէ այն արբեցութեան, իբր իր հայրենիքը վերադարձով մը կը մտնէ մարդ իրականութեան մէջ. խեղճուկ Նախկին հանգիստն է ան։ — Եւ հաշիշի ողորմելի սրճարանին խեղկատակ դուռն իրօք կ՚արգահատի, կը հեգնէ, քան կը հրաւիրէ։ Վասնզի ամէն մարդ արժանի չէ անոր, անոր ֆիզիքապէս և իմացապէս տոկալու չափ հզօր և արի ըլլալով։ Եւ հաշիշային Պին Սապպահի մը մոլեգին աղանդը զոր հոշիշը քաջալերեց կամ ծնաւ երբեմն՝ ամէն վեհ կրօնի շուրջ մոլաբուսնող մոլեռանդութեանց միայն համարժէք է։ Ազնուական հոգիներուն, ընտրեալներուն մէջ անիկա նուիրական կրակ մըն է. համակրօնային, տիեզերական յափշտակութիւն մ՚է գռեհիկ մարմնաւորութիւններէ անաղարտ, անապակա՛ն, մինչդեռ այնքա՛ն սահմանափակ, այնքա՛ն ժողովրդային, մսեղէն ըմբռնումով մը՝ Հաշիշի Գահվէն՝ ելեւսեան, եղիպտական խորհրդագիտարա՛ն՝, բոզանոցներու ու երգեցիկ սրճարաններու կը համասեռուէր՝ Կինանային լկտի գռեհներուն մէջ կորսուած։ Այնքա՛ն պիտի վայլէր որ այն շրջավայրէն դուրս՝, Քաղքին անդրի ծայրը, ծովափին վրայ տեղ մը ըլլար ան. վասնզի այն միջոցին որ կենսալի խուժանը լապտերազարդ փողոցներուն մէջ կ՚երգէր, կը գինովնար, կը զուարճանար, ու կ՚անամանար՝ շողշողուն պարերգուհւոյն պորտին ու ստինքներուն դէմ կը խայտար ծնծղացող դափերուն հետ, ու կիսալոյս ներքերու խորը մութ կիներուն հեշտանքին մէջ կը շաղղամոլէր՝, անդին, Քաղքին եզրը, մենաւոր աւազափունքին վրայ կուգար իյնալու մեծ Ծովը, ծանր ու մեծվայելուչ շկահիւնով որ աստղալի անջրպետին ամբաւ լաժուարդ աղջին մէջ կը բարձրանար։

Առաջին լուսնագիշե՛րը..., երբոր մեծ Նաւը կը հասնէր, կը մօտենար դեռ անիրեւոյթ երկրին.., դէպի եզկ ու խռովիչ շունչը որ ըղձացեալ ցամաքէն կը թռչէր գիշերին մէջ։ Բոլոր վիշտերը անէացած, չ.քացած...։ Միթէ այն ժամը, ա՛յն կապուտակ անջրպետը երկրագունդի՛ն կը վերաբերէր։ Միթէ երկրագունդին վրա՛յ էր անծանօթ տարաշխարհը, որու նախագիտուած, հեռազգացուած հմայքին կը կը մերձենայի, իբրև հէքեաթի կեանքի մը ցանկալի անկարելութեամբ։ Ո՞ւրկէ էր այն այերային անուշահոտութիւնը. մեծանուն երկրին աստուածարեալ, խնկաբոյր անցեալին յաւերժութենէ՛ն, թէ անոր մշտագարուն, յաւերժադեղ կենսաւէտութենէն կուգար ան. մի՛թէ մանաւանդ իրագործուող տենչերուն անպատում հիացումը չէ՛ր անիկա, ներդաշնակուած էութեան երանութի՛ւնը որ ինծմէ կը ծաւալէր։

Ա՜հ. երթա՛լ, երթա՛լ, Թափառական։ Այս խուցը զիս կը ճնշէ. և չի կրնար պարունակել զիս։ Թափառի՛լ և երազել. և հիացում խորհիլ, հիացո՛ւմ բարձրախոհել. ամպի մը պէս անցնիլ տարածութիւններէն, հետզհետէ երկնախառնուող յուշերու մեղանուշութեամբը լեցուն, որք երազներու կը փոխուին, հին երազներու, ինչպէս իրականացող երազները կը հմայափոխուին կապոյտ յուշերու: Վայելե՛լ երեւումներն և անհետացումները: Հրաժեշտներն ու ժամանումները սրտատրոփել., թափառական անցնի՛լ լեռներէն, ծովերէն., մեծ նաւուն թնտացող տրոփիւնին վրայ տարուի՛լ, գիշերներուն մէջէն, տուընջեան մէջէն և լեզակ ափունքները հեռուն լեռնացած՝ իրենց յաւիտենական ակճիռն ամպանալով անցնին: Մեծ տարագնաց նաւուն աղաղակին պէս յուզուիլ., ներքնապէս այն աղաղակը երգել: Օ՜հ, որքա՛ն չնչին, ինքնին որքա՛ն հասարակ բան մ'է բոլոր այն անաշխարհային երազը որ մաքիս մէջ կը հեռարձակի. և որքա՛ն սակայն անկարելի է, որքա՛ն գլացուած, իբրև թէ ազնուացումն ըլլար. — բաբէ, ի՞նչ է հապա: Կա՞յ արդեօք կեանքի տիեզերապէս մարդկային, բնամարդկային ձև մ'այնքան կատարեալ՝ որքան թափառական երթալը հորիզոնէ հորիզոն, տեսիլէ տեսիլ. գոնէ՛ բանաստեղծին թռչուն հոգւոյն համար միթէ աւելի կատարեալ եղանակ մը կա՛յ ապրելու:

Հանճարի անընկերական ներշնչում մ'ունենալո՛ւ պէս հայրենիքէն դուրս ելլել. իբրև տիեզերականութեան աճմամբ մը՝ հանրէական հայրենիքը, Երկիրը վայելել. տիեզերքը տեսնել ամէն լայնութիւններէն, ամէն տեսավայրերէն. և ինչպէս մարդ հանճարեղ արբշռութենէն յոգնած կը դառնայ կ'իյնայ հասարակ իմացականութեան հանդիստին մէջ՝ այնպէ՛ս վերադառնալ ծննդավայրին ընտանութեան: Ի՜նչ ընդարձա՛կ մենութիւն քան թափառումը: Հոգւոյն մեծ ծաւալմանց ու մեծ ամփոփումներուն անսա՛լ., ազատօրէն ներկայացնել կեանքին մէջ՝ ինչ որ հոգին մարմնոյն անօթներուն մէջ կ'ընէ. ծաւալիլ ու ամփոփուիլ., և այս խորին *խաղացքին մէջ չկաշկանդուիլ ո և է ընկերային պայմանէ ։ Զգայութիւնք անհրաժեշտ են բանաստեղծին կեանքին, իբրև սնունդ անոր իսկութեան․ անոնց տիրացման համար ընել ինչ որ ամէն ոք կ'ընէ սնունդին համար․ — դուրս ելլել բնակարանէն, և քաջութեան, անյագութեան համեմատ, տարողութեան և մանաւանդ պէտքին համեմատ հեռուն երթալ․, ու վերադառնալ բոյնը՝ աւարն իւրացնելու, ներպատրաստելու* (élab.)։ *Եւ ստեղծագործութիւնը որքան տիեզերական ուզէ ըլլալ՝ կեանքը պէտք է այնքան ընդարձակ ըլլայ։ Եւ ոչ ոք կը տառապի կեանքին համար այնչափ որքան բանաստեղծն ու ոչ ոք երջանիկ է աւելի երբ կ'ապրի, մեծ կենսամոլէ՛ն աւելի․ վասնզի ոչ ոք կը սիրէ ապրիլ՝ այնպէս ինչպէս ինքը․ պksf k nr ապrի ustեղծողը։ Գիտեմ որ Անհունին մէջ թեւածել թոյլատրող լուսամուտ մը կայ ամենուրեք, և միտքն է, խիղճն է այն․ նոյն իսկ երբ վանդակի, գառացեղի մէջ զգայ մարդ ինքզինքը․ ասիկա չի բաւեր անոր որ կ'ուզէ գործացնել, ապրիլ իր ներաշխարհը․, իր երազներն, իր բոլոր վերացականութիւնն զգայարանել, թանձրացնել, հեշտասիրել կ'ուզէ․, անոր որ իրերուն ընդհանուր օրէնքին ձգտելու չափ իրերուն պարագայական խորհուրդին կը մնայ․ կամ մանաւանդ Օրէնքը կը տեսնէ խորհուրդին քողերուն ընդմէջէն․, որ ճշմարիտը կը սիրէ Գեղեցկին մէջէն, և թերևս Գեղեցկին պայմանաւ։ Երևակայութիւնը պէտք է յանգի թափառականութեան։ Որքա՛ն բնական է որ բանաստեղծին դասականացած տիպարը արտամագին ըլլայ յաւէտ, ինչպէս է կարծես սովորութեամբ․ իր մտապատկերներուն բիւրութիւնն ու ընդարձակութիւնը կը* պահանջեն որ ազատ ըլլայ ան շատերէ աւելի. և ահա՝ ստէպ, կենսապայքարէն վեր՝ կեանքին մեծ զրկեալը կը մնայ։ Վայրապար չէ՞ որ կ'երազեմ Թափառիկ կեանքն, ու մախաղիս հոտը կ'զգամ.., վայրապար չէ՞ որ կը տենչամ անոր վայրի բոյրին մէջ՝ տարագնացութեան գաղափարին մէջ՝ հաշտութի՛ւնը բնութեան սիրոյն ու քաղաքակրթութեան պէտքին, յոյզերու և անդորրութեան իղձերուն, քաղաքակեցութեան ու միանձնացման, զգայասիրելու և խորհրդասիրելու կիրքերուն։ Եւ սակայն չեմ դադրիր մտմտալէ երբ առաւօտները գոլանշոյլ ու մարգարտափայլ ծագին լեռներուն ետեւէն՝ և վերջալոյսները ծիրանեփայլին նոճիներուն, հեռացայտ մինարէներուն ետեւէն, և համաստղալի երկնակամարը շողշողայ գիշերին լռութեան մէջ, — բոլոր այն ժամերուն որ Անեզրութիւնը կը յիշեցնեն՝, մտմտալէ չեմ դադրիր հեռանհետ տարագնացութիւններն, օրերով.., ցանցառապէս ընդհատուած՝ գորովագին ու կարճատև կայքերով՝ անծանօթ, խռովիչ ափունքներու վրայ կամ սիրուած, ապրուած ափունքներու.., երբեմնի սիրելի մը մնտռելու.., օդին մէջ հոտոտելո՛ւ՝ վերըստին երազացած տարփանքի մը ժամանակները... Ելե՛քդրա.., Ատելի՛նա, Վա՛սֆա..։

Իռենա...։ Ա՜հ, սակայն. անո՛ր գոյութեան համար զգացած սարսուռիս մէջ բոլոր լեղակ հեռատենչութիւնները կը ցնդին... ո՜վ իմ միակ միստիքականութիւնս։

...**ԱՐԵՒԸ** չատոնց մարը մտաւ. և դեռ կը պտըտիմ։ Ճամբաներուն վրայ յետին անցորդները ցանցառ, անճանաչելի, կ'երթան։ Ամայի իրիկունին մէջ հետզհետէ աւելի մինակ եմ, և հետզհետէ կը լեցուիմ Անհունութեան մոյգ բալրջերանգ (mauve) թոյրով, համակ տարփանք, համակ սէր։ Վերջին բոցավառումները մարեցան հեռաւոր հին մզկիթներուն, մինարէներուն վերև, անհուն ամպասփիւռ Ստամպոլին վրայ. և վերջալոյսը դէպ ի ծովածուարդ (outrem.) Մարմարան, ու աղվին, դէպ ի Վոսփորի լելային առլեփները՝ վերջալոյսը վարդագոյն կը նուաղի, խաչխաչի հալքերով։ Մինարէներուն ետին երկայն ծիրանի ծխուններ ամպերու, երիզաձև երկարաձիգ շառայլներ կը շեղագծուին, անդորր ու թոյլ սողելքով՝ ոսկեմոյգ արեւմուտքին խորը։ Տարտամօրէն մանուշակ իրիկունն, անամպ, ա՛հագին, կը բարձրանայ, կուգայ արեւելքէն, ուր, հեռուն այտնող բլուրներուն վրայ ու անջրպետին մէջ այերային ծիրանի մը կը մարմրի, մինչ հոն անոնցմէ մէկուն գառիվայրին վրայ կը վառի, կարմիր՝ անյայտ քէօշկի մը պատուհանը։ Բարձր ու հինօրեայ չոճիներն իրիկունին բոսորագոյն խորքին վրայ կը սփռեն իրենց կատարներուն մութ սաւառնումը։ Ա՜հ. Վոսփորին վերև դեղնորակ սատափէ երկինքին մէջ ծագեր է Հովուին աստղը, և ահա աստղին, աղօտալի, Արքտորոսը կը փողփողի արդէն։ Կ'երթա՜մ, հիացմամբ, անծայրածիր ներդաշնակութեան մը մէջ զոր գացող հեռասուզւող օրը յառաջացող գիշերին հետ կը յօրինէ։ Հեշտագին կը հեռանամ առանձնութեան մէջ. բլուրն ի վեր կ'ելլեմ, դէպի գիշերը, դէպի գիշերային սօսաւիւնները, բլուրին ծառերուն մէջ։ Իրիկուան ստուերին մոր խաղաղութիւնը կը շնչեմ.., միակ յուզման մը, գորովի մը, ո՜վ իմ Իռենաս, միակ մեծ խռովքի մը մէջ թրթռալու խաղաղութիւնը կ'զգամ։ Սիւգը խոտերը կ'երերցնէ գետնին երեսը. խեղճ մուկի-գարիներուն հասկերը կ'երերան, ու նուրբ խօլվարսակները կը սարսռին, արտերուն եզրը։ Մթագնող խրամներուն մէջ դաշտի ծաղիկները ստուերոտեր են, և անորոշ։ Խրամներուն եզրին վրայ մանանեխներին իրենց դեղնորակ ճիւղերը կը շարժեն։ Անօսր ու ընդհատ սրսփում մը կը հովի կը խաղայ զովագին օդին մէջ. ահա՛ չղջիկ մը կը թռչտի. գիշերամուտի չղջիկը. կը հասնի, թռթռագին.., կուգայ, կ'անցնի, կը խոտորի և վերջալոյսին վրայ կը խօլագծէ իր սեւուկ ելեւէջոտ հետը։ Խոտին կապոյտին մէջ բլուրին մթին ելանդոմները կը խարշափեն լեռան իրիկուան հովէն։ Մարդ չկայ. երանի՜ ինծի, երանի՜ թշուառութեանս։ Հեռուներէն գորտի երգ մը կը լսուի. մեղմ ու կուռ, սրնգօրէն խոխոջուն նուագն հեռուներուն մէջ այս ժամուն երգող գորտի մը.., չղջիկը կը թռչտի ամայի գիշերամուտին մէջ. և հովը գետնին երեսը կը սօսափէ, ծառերուն մէջ կը խարշափէ, կ'աճի, կը շշնչէ, կը հեռանայ։ Հէք մենաւէր որ անսահման իրիկունին մէջ կ'երթամ, յիմաբական։ Ստուե՛ր ամէն բանի վրայ, կամ սէ՛ր իմ մէջս՝ համասփռման անդորրութիւն մը ամէն բան կը խառնէ Անհունութեան, ամէն բան անոր կը վերաբերեցնէ։ Իրիկունը միթէ ամէն բանի տիեզերականութիւնը չէ՞։ Ի՛նչ խորին է խաղաղութիւնդ, Աստուած։ Իրիկունն ի՛նչպէս ղՔեզ կը յիշեցնէ. ի՛նչպէս, արդէն, սկիզբներն ու վախճանները յաւիտենութիւնը կը պատմեն։

Ողորմեա, Տէր, ամենայն աշխարհի, վշտացելոց, ճանապարհորդաց, ապաշխարողաց, և հոգւոցն հանգուցելոց։ Ինչո՞ւ համար, մե՛ծ աղօթող որ ես՝, չես յիշեր տարփաւորները։ Միթէ օտա՛ր են անոնք այն տողումէն. անոնք որ, անգիտակից, յաւիտենութեան կը ձգտին՝, ներդաշնացման, կատարելացման գերագոյն վիճակի մը զհետ անձկագին։ Ո՛վ Տէր, ողորմէ տարփաւորներուն, թափառական ու սարսռագին տարփաւորներուն. վասն զի իրիկուն է. վասնզի Քեզի յառելու կատարեալ եղանակ մ'է Սէրը։

Ահա կ'երթամ, ամայի անսահման Իրիկունին մէջ. և բանաստեղծն եմ, և սիրահարը։

Անեզրութենէն թափանցուած, անեզրութենէն այսահար կ'երթամ։ Աստղերուն հեռաւոր նշոյլը, անշարժ ծառերուն մեղմ շշնջիւնը, խոտերուն դողդոջումը, իրիկունին մարող բոսորը, զենիթին վրայ սահող ստուերի այերովկէանին ծաւալումը, լռութեան լաժուարդ ու խորին տարածութիւնն, ու հէք գորտ քուրիկիս աղօթքը հեռուն, անհագին ներդաշնակութիւնը որ կը պարուրէ զիս՝, ա՛լ չապբելու սրսփումներ, հաւաչալիր թելադրութիւններ կը հոսեն ցաւագին մտքիս մէջ: Իմ բնազդիս լաւատեսութեամբը սիրած էակս ա՛լ իմ յոռետեսութի՛ւնս է միթէ:

Անոր մելամաղձութիւնը, երկբայականութիւնը, ստուերացումը կը տիրէ տրտում, երկբայական, գիշերային էութեանս: Լուսնային անաշխարհայնութիւնն ուր կը ձգտի ընկլուզուելու իմ կիրքս, տակաւ միգամած տեսակէտ մը կը դառնայ իմ կեանքի հայեցողութեանս առջև. կարծես կը ծիւրի անիկա անորակելի անդրագոյն բնագաւառի մը հայրենախտով. և աշխարհը՝ ցորչափ չի սքօղուիր ստուերով՝ ցորչափ չի սքեմաւորէ՛ր և ստողալի Անեզրութիւնը չի գիտնար՝, աշխարհը, ցորչափ փրկուան հայեցողութեան մէջ չի խառնուիր Անհունին՝, դժնդակ տեղ մը կ'երևայ ինծի որ անոր հոգւոյն նուճելացքով կը յափշտակուիմ իր երազանքն ի վեր: Ներսս ամէն ինչ կը կորսուի, կը հրահալի անոր զգայնութեանը մէջ. անոր համար կ'ըլլայ. անով կը բացատրուի, անոր կը յանգի. իր կուսութեան հիասոսկալի ստուերին: Սիրոս ճշմարտութեան տեսակէտ մ'է. Լուսնան սկզբունք մ'է. էութենէս բղխած անդրժելի սկզբունք մը: Ցաւիտենական անդրեսութեանս ոգին է. կուսեզութիւնը. ա՛յն է ինչ որ եմ, ինչ որ կ'ըլլամ. իմ տառապանքներովս ու երանութիւններովս բաղադրուած հրակերտուած մեղեդի, ներաշխարհէն ելլող միաձայն ներդաշնակութիւն. ո՛վ իմ ներաշխարհիս գոյութեան չքեղ ու ստուերալի իմաստը: Պէտք էր որ իրօք, մարմինովին, էովին կորսուէի անոր անձին երանականութեան մէջ. անոր նշանակութեան խնկաբոյր հեշտութեանը մէջ: Երաժշտական կենդանութեանը մէջ որ անկէ կը բղխի, կ'եթերհոսի իմ մէջս, ու պտոյտ կուտայ հիանուաղ սրտիս՝ խաւարին էութիւնս իբրեւ փայլակներու մէջ ինքնակորոյս կը բորբոքի․ ամէն ինչ ներսս յանկարծ կը տոգորուի, կը լուսազանգուի անով․ ամէն բան զինքը կ'ըլլայ յանկարծ, յաւերժակենսութեան պակուցիչ զգայութիւններու մէջ ուր հանճարի լուսեղէն ու համապարփակ վայրկեաններուն կը նմանին։ Եւ կ'երթա՛մ, փոփորափայլ․ Իւենա, Իւենա, քենէ եկող արփային շառաւիղներէ հալածական թափանցուած, քենէ եկող անզրմանիշակ ճառագայթներէ ընչասպառ փոփորափայլի զգալով․, վառուելու, նշուլարձակելու հրեշտակային երանութիւն մը, հոգեւին աստղափայլելու շլացքներ զգալով։

Չե՛մ գիտեր թէ ո՛ւր եմ, ի՛նչ կ'ըլլամ։ Սըրսփուն ամայի գիշերամուտին մէջ, միայնակ, ո՜վ իմ մելամաղձիկ խաղաղութիւնս, զքեզ կը տառապիմ, զքեզ կուլամ։

Իմ անձնաւորուած, իմ իտէանձնուած երկինքս, գիշերս, ունենամ, ցնորակոծ արբենամ զքեզ․ կոյս մելամաղձութեամբդ արբշռի, հիահառաչ անդորրի՛ վայրենի խռովքս․ մի՛ թէ իմ յաւերժական իրաւունքս չես դուն․ դուն որ իմ կատարելացումս ես, իմ սրբացումս, իմ հոգխացումս․ մի՛ թէ պէտք չէ՛ որ խառնուիս, տարրուիս ինծի․ և ա՛լ ուրիշ կեանք չունենամ՝ իմ Եսս ըլլալէ զատ․ ուրիշ ձեւ՝ իմ հոգիս ըլլալէ զատ․ ուրիշ վայր չունենամ բայց եթէ իմ անհուն անէութիւնս․ վերադարձիր ինծի․ իմ արիւնէս, իմ մտածումէս, իմ հոգիէս բղխած երազ․ անյիշատակ ատեններու մէջ ինձմէ խնկաթեւած հոգի. կը ճանչնամ քեզի. միթէ կը կարծե՞ս որ մոռցած ըլլամ անցեալ կատարելութեանս ատենի զմայլումս, աղօթքս որմէ գոյացար դուն. մի՞թէ կրնա՞մ մոռնալ իմ կենդանութիւնս. Թօշնած վարդը մի՞թէ չի ճանչնար իր իւղի շիթը. Թօշնած նարնջածաղիկը մի՞թէ իր ներոլակը չի՞ ճանչնար։ Զքե՛զ հեւացած, զքե՛զ միայն եղած՝ ե՛ս միայն կ'ըմբռնեմ զքեզ. ըմպեմ, շնչեմ զքեզ. իւրախառնեմ զքե՛զ. վերստին նոյնանամ քեզի հետ. իմ երանութեան անցեալիս հոյզը. ո՛վ իմ միւռոնացումս։

Շրթունքներս քու շրթունքներուդ մերձեցնելով, հպելով փայլատակելէ առաջ, թափանցկացած, թալկացած, շնչեմ զքեզ. հրաստսկմամբ զգամ զքեզ., իմ իսկութիւնս, իմ արփիս, երանականութեանդ հասած, մերձեցած ըլլալու զգայութենէս դողդոջեմ, լուսնոտիմ, սարսափահար իմ մահեչտանքս խայտամ խորհուրդիդ արբեցնորող բոյրին մէջ։ Քու ճշմարտութենէդ, քու գոյութենէդ անէանա՛մ։ Մի՞թէ կարելի բան է որ իմ մատներս հպած ըլլան քեզի. միթէ կարելի՞ է որ լսած ըլլամ ձայնդ, ու շունչդ շնչա՛ծ, քու բոյրդ խմած ըլլամ, քու բերանդ համբուրա՛ծ ըլլամ. Ներէ իմ հէք կարօտիս. իմ պասքումիս. անյագենալի՞ երջանկութիւնս, անյագենալի ազատագրումս, զերծումս։ Իրա՛ւ, համբուրա՞ծ եմ ես քու ծիրանի բերանդ. վա՜խ։ Ներէ՛ քեզի հպելով զքեզ մարմնաւորած ըլլալուս։ Ես վայելեմ զքեզ, այնպէս զքեզ շնչելով ինչպէս ադամանդը լոյսը կը շնչէ. ինչպէս նռճին գիշե՛րը կ'ըմպէ։ Ա՛հ. ո՛րքան քաղցր ես. և ինչպէս կը տխրեցնէ՜ զիս քաղցրութիւնդ։ Քու յուշացմանդ պէս քաղցր ես դուն. զքեզ կը սիրեմ իբրև թէ առ յաւէտ յուշացած ըլլայիր. կը սիրեմ զքեզ իբրև թէ մեռած ըլլայիր։

Անգամ մը նայուածքս ձեռքիդ հանդիպեցաւ։ Քու ձեռքդ էր, տարօրինա՛կ բան. հալած, մոմ-գոյն, տարտամօրէն կանաչորակ ձեռք մը. նայատի ալբաստրէ ձեռք մը, անտառային ստուերով մը սքօղուած, չեմ գիտեր ինչ էր ան. և աչքերս լեցուեցան, արցունքս պղտորեց նայուածքս, և լոյսին մէջ հոսեցաւ. քու գաղափարդ էր ան։ Հոգիս ողողող գաղափարդ. ճանչցա՞ր զինքը, ո՛վ հրեշտակս։ Ի՛նչպէս կը ժպտիմ, մտածելով որ անտեղեակ ես ըրածներէս, գիշերը, երբոր լուսաւոր պատուհաններդ տեսնեմ։ Գիտե՞ս թէ գաղտագողի կանգ կ'առնեմ ամայի փողոցին մէջ և պատուհաններուդ նշոյլին կը նայիմ, ամչնալով կը կենամ հոն քու պատուհաններուդ նշոյլին նայելու համար. զքեզ չտեսնելու, զքեզ զգալու համար։ Պատուհաններուդ լոյսին զմայլումը դիտելու համար։ Յետոյ կ'երթամ նոճիներու սենեակիս խաւարին մէջ, սենեակիս բոլոր տարաբաղդութեանը մէջ նստելու։ Ըսե՞մ, հրեշտակս, թէ ինչ կ'ընեմ ես այն տեղը։ Ծունկի կուգամ. կը կծկուիմ. գլուխս մահիճիս կը կրթնցունեմ, դէմքս գրկած, տառապագին, քու վրադ մտմտալու համար։ Մաքիս լոյսերուն, յորձանքներուն մէջ կը կանչեմ զքեզ, կ'ընկլուզիմ, կը մղձկիմ քու ծանօթութեանդ չարչարանքին մէջ, ծանօթութեանդ խելացնոր տօնին մէջ. սիրտս ցաւալի կերպով կը տրոփէ. պաղատագին կը մտածեմ քու վրադ։ Ի՞նչ կը խնդրեմ քենէ՛. ոչինչ. ոչինչ. իմ յաւիտենական ոչնչացումս. իմ կորուստս, իմ ծիւրումս ու ցնդումս, վախճանս. և քու ծագումդ, զեղումդ իմ անէացմանս մեծութեան մէջ։ Քեզի կը պաղատիմ որ... մի՛ թէ ես գիտե՛մ ինչ որ կը պաղատիմ քեզի. զքե՛զ կը պաղատիմ, ո՛վ իմ հոգիս. չնչապատ և սարսռագին՝ բա՛ն մը չեմ ուզեր քենէ, կուլամ որ ըլլա՛ս դուն. ահա ասանկ կ'աղօթեմ քեզի, ծնրադրած. և ծունկերս ցաւ չեն զգար. գլուխս չաճիւնանար, կուրծքս չի կոտրիր։ Արդեօք այս աղօթքը զքեզ կը նեղացնէ՞. արդեօք զքեզ մտքիս մէջ կոչելով, չքանալով, զմայլած սպառելով՝ որպէս զի հոն գաս դուն, չե՞մ բռնաբարեր քու ազատութիւնդ. քու կուսութեանդ խորհուրդը չե՞մ անարգեր իմ արու թշուառութեանս մէջ կանչելով տեսիլդ։ Մի՛ թէ դուն կրնա՞ս աղարտուիլ ասով, իմ լուսաննիւթ ոգիս, ո՛վ իմ արցունքովս ստեղծուած ստուերանոյշս. իմ արցունքիս ստուերանշոյլ սարսուռով, արցունքիս բարոյականովը բանաստեղծուած երազս։ Դուն ուրիշ բան չես. քու մարմինդ ուրիշ բան չէ այլ քու հոգիդ, այլ իմ հոգիս։ Իմ տառապանքս, քայքայումս՝ կը համադրէ զքեզ, ինձմէ լուռ հառաչներ կը քակուին, էութենէս պատառներ կը բրդին զքեզ կազմելու, զքեզ աւարտելու համար. ինձմէ սպառելով կտրուած լար մը քու դաշնակութեանդ մէջ զմայլելի չեշտ մը կ'աւելցնէ. իմ տագնապէս, մոլորումէս կ'ելլէ երկնային խաղաղութիւնդ. ըզմայլելութեա՛նդ խաղաղութիւնը։ Որքան չնչապատիմ, այնքան հոգի կ'ըլլաս դուն. կը հատնիմ, կը ցամքիմ, և կ'երկնածաղկիս դուն. ինչպէ՞ս իմ խորին աշունս քու հեշտաբոյր գարունդ կ'երազէ, իմ վատութիւնս ի՛նչպէս քու տաղուրային բոյրդ կը սաստկացնէ. դուն իմ անէացմանս երանաւէտ կեանքն ես. միթէ իմ գերեզմանէս բուսած դրախտաբոյր ծաղիկ մը չե՛ս դուն։

Եղիր, իմ ցաւագին գոյութեանս մէջ քու գոյութեանդ ժպիտն իբրև անդրաշխարհային յոյս մը հոսելու., գոյութեանդ հեռաղու դաշնակութիւնը հեղլու իմ բուխ լռութեանս խոռոչներուն, իմ տառապանքի բաւիղներուս մէջ, ուր վայրիւններու մենաւոր արձագանգ մը կ'երկննայ, անլսելի, ու յաւիրժական., եղիր, եկուր զիս արբշռութեանց առաքինականութեամբ նորաստեղծելու. ներշընչո՛ւմս, երազս, իմացականութի՛ւնս., ո՛վ իմ մելամաղձիկ փառքս., իմ իմաստս, իմ թրթռալու, ըլլալու գիշերայի՛ն պայմանս. առ յաւէտ իմ մէջս իջիր, և մի երթար, իջիր., հոգւոյս անուշաբոյր խորհուրդին մէջ, դուն որ անոր ոգին ես. ի՛նչ դող պիտի բղխի անկէ երբ հոն թափանցես դուն։ Քու գալուստդ, քու էջքդ տօնելու համար արբշռութենէ մեռնի՛մ, ինչպէս գաղջութեան շառաւիղի մը մէջ կը մեռնի արցունք մը։

Եղիր ինչպէս որ ես, ինչպէս որ ծնրադրած բանաստեղծութիւնս, իմ խակութիւնս կ'զգայ թէ ես. մութ ու քաղցր եղիր, և անուշահոտ՝ գարնային իրիկուան բոյրէ սաւերի մը պէս, զոր ճենողկուզիններուն, լելակներուն մելանուշութիւնն, այծտերևներուն ամօթխածութիւնը, զոր յորդ վարդերուն ծիրանի արբշռութիւնը լռութեան մէջ խորհրդածնեին։ Գարնան գիշերամուտի սաւերի մը պէս զգլխէ զիս երազանքիդ անօթլեած ու վըշտագին երանապաղձութեամբ, տրտմութեանդ մեղեդիով արցունքներու մէջ թալացուր, խաղաղէ հոգիս. սպառիմ, հանգչիմ, նիրհեմ չքնաղ տրտմութեանդ երանականութեան մէջ. քու արտօսրիդ մէկ աննշմարելի շիթին մէջ հալին բոլոր տառապանքներս, ու բոլոր տգեղութիւնս ու անբարոյականութիւնս հալին, անէանան. իմ բոլոր Եսս անով օծուի. քու գոյութեանդ, քու կուսական տխրանուշութեանդ մէջ մկրտուի, նորաստեղծուի: Ներյատուկ, էական տրտմութեանդ նուիրականութեամբը պարուրէ իմ մոլեգնութեանս ցաւը., իմ բորբոքումս, տոչորուն խանդս սուզէ, ընկղմէ անուշաբոյր գիշերիդ պարուրման մէջ., իմ բոլոր բոցավառ առնականութիւնս ստուերային ու արտասուալի շնորհիդ մէջ քնացուր, ինչպէս օրը կը նիրհէ, կը մեռնի խնկաբոյր աստղալի գիշերին մէջ. ո՜վ իմ մահեչտանքս. վերջալոյսին պէս հատնիմ՝ զքե՛զ ըլլալու, քեզմով վերկենցաղելու համար., ի քե՛ղ անէանամ. Թշուառութեանս վերջին հառաչանքը, թափառայած կկուի վերջին հեծիւնը՝ աստղեր լացող լռութենէդ զմայլած հատնի, և արշալոյսի պիւլպիւլին պաղպաջուն հիացմամբը ծագի երանութիւնս: Վերջալոյսին պաշտամունքովը, զոհրայրքո՛վը, անհուն շառագոյն ծարաւովը կը տենչամ ստուերիդ, լռարտօսր, հեւաբուրող ըստուերիդ մէջ կ'ըղձամ մարիլ, և յառնել. լռութեանդ ականակիտ արցունքին մէջ ընկղմիլ. մրտաբոյր անուշութեանդ դաշն հառաչանքին մէջ այերանալ. ո՛վ իմ կոյս յաւիտենութիւնս: Ձե՞ս լսեր տըխրաձայն ոռնացող սէրս որ կը կանչէ քեզի: Ահա գիշերը եկաւ. վերջալոյսը դեղներ է. վերջալոյսը կ'ոգեվարի. ա՜հ, վերջալոյսին խաղաղացումը, հոգիացումը, գիշերին սարսռալի հեշտութեան մէջ...։ Ինչո՞ւ հոս եմ դեռ. ինչո՞ւ այսքան իրական եմ դեռ ես. մինչև ե՞րբ պիտի խռովի, սոսկայ հոգիս. ահաւասիկ օրը սպառեցաւ երկնային սիրուհւոյն ծոցը. և սակայն որքա՜ն վերջալոյսներ մարեցան այսպէս. և ես որքա՜ն կանչեցի զայն։

Երթա՜մ, ծածկաբար անոր մերձենալու. լուսաւոր պատուհաններն ի վեր սևեռուելու. անոնց նայիմ։ Մի՞թէ յանցաւո՞ր եմ։ Խաւարամած սենեակիս մէջ երթամ ծունկի գալու. սիրտս տատանի, բուրվառի պէս. և հոգիս խունկի պէս ժայթքէ անկէ՝ մինչև որ հատնի. մինչդեռ սիրտս խելացնոր դեռ ճօճի, դեռ ճօճի, մինչև որ կենա՜յ։ Ա՜հ, լուսինը կը ծագի՜ լաժուարդ գիշերին մէջ. աստղերը կը թալանան հաճոյքէ. ի՜նչ գեղեցիկ գիշեր, ի՜նչ աղուոր կը մեռնուի հիմա. ո՜վ իմ Իռեննաս, վասնզի ինչ աղուոր ըլլալու է հիմա սէրը։ Շոճիներուն խորին մրմունջը կ'անցնի լռութեան մէջէն, լուսնագիշերին մէջէն. ալեգոյն ու խնկագոյն, հոգիի գոյն լուսնագիշերին։ Ո՛հ այս ձայնը. այս սիրելի ձայնը. միթէ Հալքիի անտառին շշունչներէն առաջ չէի ճանչնար ես այս ձայնը. չա՜տ, չա՜տ առաջ...։ Ահա նորէն կ'անցնի, փառաբանող, յաւիտենապէս մեռնող մրմունջը։ Կարծես թէ ինձմէ կ'ելլէ. խոկուն անաշխարհային սարսուռ. իմ տրտմութենէս, իմ լարերուս խորհրդազգածութենէն կը հառաչուի. իմ դաշնաւոր սպառումս է. իմ անդուլ մահէս, իմ արբշիռ ու անմահ ոգեվարքէս կ'եթերանայ. և բոլոր անցաւոր տենչանքներուն երգերէն ետքը յետին ու անհուն տենչանքի մը ձայնն է. ա՛հ. ադամանդեայ, արփային մաքրութի՛ւնը զոր կը պատմէ ան. երանազեղ երկրաժեշտը. մեծ լուսատարր գիշերը. մեծ աղջը. մահուան, սիրոյ կուսութի՛ւնը՝, լուսնագիշերին բիւրղապալատին, եթերէ պաղպաջունքին մէջ։ Ո՛վ իմ Իռենաս...։

Ա՜հ, նա՛, ա՛ն է... շոճիին բարձունքը առկախ, սարսռագին. Իռե՛նան. լուսեղէն, թափանցիկ, արփային, և իրական, իրական. իմ հոգւոյս աղջէն, լուսնագիշերէն հիւսկերտուած կոյսը, վերեւս ծխասփիւռ., փայփայանքէ, սիւգէ շղարշի մը մէջ պարուրուած, կերպարանքը ամպագոյն, բուրումնային., գիշերագոյն մազերու վէտքերով խորհրդապսակուած., անրջօրէն, հեւօրէն մեղոյշ շրթունքն երանութեամբ նուաղագին, անէագին., սքօղուն արտեւանունքէն իմ պշնումիս մէջ իր հայեցուածքին գիշերի օծութիւնը կաթելով... — շոճիին սօսաւիւնին մէջ սաւառնած, իր հոգեղինութեան բոլոր երկնայնութեամբը զուտ, ու զերծ, այնպէս ինչպէս որ գոյացած է հոգիէս, ինչպէս որ բղխած է Աստուծոյ Հոգիէն, և ինչպէս իմ նոյն հողիս զգայած, ընդնշմարած էր զայն, իմ երկնային քոյրս։ Եկա՛ր. իմս ես. այնպէս չէ՛. կը սիրե՛ս զիս.., Անհունին կորիւնը, հսկայորդին, որ կը կանչէր քեզի. կը լսե՛ս սրտիս թոպումը. ես քեզի կը ճանչնայի շատոնց. դարերէ ի վեր..։ Նայէ ինչ պիտի ըսեմ քեզի. կը պաղատիմ քեզի. զքե՛զ կը տառապիմ, զքե՛զ կը հեծկլտամ. զքե՛զ կը դողամ. մահուա՛ն պէս իրականացող բաղձանքս. մտիկ ըրէ.. զքեզ այնքա՛ն ատենէ ի վեր կը սիրեմ. իմ *ճշմարիտ, ճշմարիտ երանութիւնս. նայէ, Տիեզերքին ներկայութիւնն է... թող անհուն թափանցիկ գիշերը մեր առագաստն ու խորանը ըլլայ. մեր անմռունչ գրկախառնումը՝ թող մեր պակուցեալ աղօթքն ըլլայ առ Աստուած...։*

ՎԵՐՋ

ԳԼԽԱՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ 29, վարէն 10րդ տող. — *ձայն մըն* որ պէտք է ըլլայ *ձայն մ'է*
» 81, » 15րդ » . — *ուաչերով* » *ուաչներով*
» » » 9րդ » . — *յամօրէն* » *յամրօրէն*
» 143, » 7րդ » . — *խորշումները* » *խորշոմները*
» 155, վերէն 4,5րդ » . — *Կիկին* » *Կիրակին*

(1) [illegible] 42

2 [illegible] 82, 90, 250

3. [illegible] – 112
[illegible]:

4. [illegible] – 125

5. [illegible] 128–31

6. [illegible] 153–175

7. [illegible] 13–[illegible]